भागवत महापुराण ; संस्कृत
आ० देवनागरी लि०
भिन्न पत्रक ; १८ पं० प्र० पृ०

संस्कृत ह०लि०

श्री:
भा-त-
टी-
१

ॐ नमो नारायणाय ॥ ॐ तृतीये तु त्रयस्त्रिंशदध्यायैः सर्गवर्णनं । आद्ये तथाऽगुणाद्वोभात्सर्गो ब्रह्माण्डसंभवः । तत्र प्रथमेऽध्या
ये वधूनिवाहतानायुधः निर्गतस्योद्धवेनाद्यैः संवादस्तत्र कथ्यते अथ तृतीयस्कंधव्याख्या भगवद्भक्त
मैत्रेयसमागमं संततं पुण्यं प्राह भागवतं शेषशेषोक्तं विस्तरतः पुनः द्वितीये हि श्रीभागवतसंप्रदाय
प्रवृत्तिः प्रकृतः संक्षेपतः श्रीनारायणब्रह्मनारदादिद्वारेण अधुना तस्य विस्तरतः शेषसनत्कुमार
सांख्यायनादिद्वारेण तत्र द्वितीये श्रीनारायणब्रह्मनारदसंवादे संक्षेपतः चतुःश्लोक्या श्रीभागव
तं निरूपितं तत्र ब्रह्मनारद संवादे तत्स्थानत्त्वरणतया किं वि
द्विस्तरेणोक्तं तदेव शेषोक्तस्य तिविस्तरतो वक्तं तृतीयाद्यारंभः
तत्र तृतीये प्रथमे तत्क्रमेऽथ संवादद्वयमभिध्यायैः तत्रोऽपि

शुक उवाच ॥ एवमेतत्पुरा पृष्टो मैत्रेयो भगवान्किल । क्षत्त्रा वनं प्र
विष्टेन त्यक्त्वा स्वगृहमृद्धिमत् १ ॥ यद्वा अयं मंत्रकृद्वो भगवान
खिलेश्वरः । पौरवेंद्रगृहं हित्वा प्रविवेशात्मसात्कृतम् ॥

सविसर्गसर्गप्रपंचः ततो वि सर्गप्रस्तावेन सप्तभिर्वराहाव
तारः तत्र पंचभिर्विसर्गमाह रः ततः सर्गेन चतुर्भिः कपिला
वतारः ततो नवभिः कपिला ख्यानं इति त्रयस्त्रिंशताध्यायैः
तृतीयस्कंधप्रवृत्तिः तत्र हि तीयेन परिमाणं च कालस्य का
लक्षणादि ग्रहः यथा प्रत्याख्यानमस्य पापयत्नस्य तस्य यो रविरिति श्लोकेन तत्र समर्थ विस्तरेणाभिरूपाणि
तस्येति हामयश्लोति सद्धिमत सर्वसंपद्भिः पूर्णं किं चाति प्रार्थितो मानहेति स्याह यद्वा अयमिति हे शु
हे रः यो ऽस्माकं मंत्रकृत् दौत्यकर्ता मंत्रप्रदः श्रीकृष्णो बुद्धिसचिवतया दयामिति तत्ति निर्देशः पौरवेंद्र
दुर्योधनः तस्य गृहे हित्वा प्रत्याख्याय तत्र प्रविवेश तत्र हेतुः आत्मसात्कृतं आत्मीयत्वेन गृहीतं २ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो नारायणाय ॥ ॐ श्रीगुरवे सरस्वतीरूपाय ॥ ॐ नमः कुमाराय ॥ ॐ यम कुसरामकस

३५,

ब्रह्मसंगमः प्राप्तवभूव ३ नमीयमि श्रेष्ठेमल्पस्यार्थोस्योदयंयस्मात् तथाभूतोनभवतिसाधुवादेनसतामनुमो
दनेनउपबृंहितः संवर्धितः यद्वासाधोः मैत्रेयस्यवादेनोऽन्वरेणश्लाघितेइत्यर्थः ४ प्रागानहस्यापिगृहस्यसा।
गेहेत्वेनेनकौरवापराधानाह यदेतिद्वाभिः पतेपोचनदार्वसत्वज्ञाभ्रयोदित्येकादशोक्रियासंबंधः यविष्ठ।

शौनक उवाच॥ ऊचतुस्तु भगवतामैत्रेयेणास्य संगतः तदावासहसंवादपतत्सूर्णायनः प्रभो ३ नत्वल्प
धीरत्यक्तस्यविदुरस्यामलात्मनः तस्मिन्वरीयसिप्रश्नः साधुवादोपबृंहिते ४॥ सूत उवाच॥
१ स एवमृषिवर्योयं पृष्टो राज्ञा परीक्षिता प्रत्याह तं सुबहुवित्प्रीतात्मा श्रूयतामिति ५॥ शुक उवाच॥
यदा तु राजा स्वसुतानसाधून्पुष्णन्नधर्मेण विनष्टदृष्टिः भ्रातुर्यविष्टस्य सुतान्विबन्धून्प्रवेश्य लाक्षाभ
वने ददाह ६ यदा सभायां कुरुदेवदेव्याः केशाभिमर्शं सुतकर्म गर्ह्यं न वारयामास नृपः स्नुषायाः
स्वास्रैर्हरन्त्याः कुचकुंकुमानि ७ द्यूते त्वधर्मेण जितस्य साधोः सत्यावलम्बस्य वनागतस्य न याचतो।
ऽदात्समयेन दायं तमोजुषाणो
यदजातश
त्रोः ८

सुतकर्मस्य पांडोः विबंधून्पितृहीनान् ६ कुरुदेवस्य युधिष्ठिरस्य देव्याः द्रौपद्याः आत्मनः स्नुषायाः स्वीयैर
स्रुभिः स्वकुचकुंकुमानि निपुणीकुर्वाना न इति स्वयं न हरन्त्याः ७ सत्यावलंबनस्य तस्य प्राप्यस्य वनात्प्रत्यागत।
स्य समयेन हर्व कृतेन दायं याचमानस्य यद्यदा न प्रादात् तत्तमोमोहे न्यपातः पुत्रैः सेवमानः स्वाविवेकेन ८

श्री॰
भा॰ त॰
टी॰
३

ततो निर्गत्य तीर्थाटनप्रकारमाह सहस्रशृङ्गिभिः सहगामाह्वयाद्विनिर्गतः सप्ततीर्थपादेयस्य तस्य हरेः पदानि द्द
ज्ञानि पुण्यानि कीर्त्यमानप्रकारमत्यन्तपरायणकारवाणां सु तस्य नन्द श्रुतानि तेषां आश्रमेव तेन रूपेणागतानि निति
सर्वेषां स्थान सह सम मर्तिः ब्रह्मरुद्राद्यनेक मूर्तिः सप्ततीर्थः सप्ततीर्थपदानि यान्यपि स्थावस्थितः तानि
तानि तत्र गामेत्यर्थः १७ पुण्यानि यान्युपवनारामानि ते पुरूजन्मनादि गृहस्थानेस्रपेक्षा नितो यान्ययेषां ते

सनिर्गता कौरवपुण्यस्थलं योगगता ह्वयात्तीर्थपरः पदानि अन्वाक्रमन्पुण्यचिकीर्षयोर्व्यां स्वधि
४ ष्ठितो यानि सहस्रमूर्तिः १७ पुरेषु पुण्योपवनादिकं नेषपंकतोयेषु सरित्सरस्सु अनंतलिंगैः
समलंकृतेषु वर्त्मातीर्थायतनेषु नत्यः १८ गां पर्यटन्मेध्यविविक्तवृत्तिः सदाप्लुतोऽधः शयनो
ऽवधूतः अलक्षितः स्वैरवधूतवेषो व्रतानि चेरे हरितोषणानि १९ इत्थं व्रजन्भारतमेव वर्षं का
लेन यावद्गतवान्प्रभासं तावच्छशास क्षितिमेकचक्रामेकातपत्रामजितेन पार्थः २०

पुण्यतीर्थे पुण्यपत्तनेष्वपि देवेषु कौरवीषु अनंतलिंगैः मूर्तिभिः समागतेषु तेषु अन्यपकाकी १८
किंच गां पर्यटन्व्रतानि चरेत्प्रचरत मेध्या पवित्रा विविक्ता पसेकाग्र्यात्मनो विकायस्य सदाप्लुतः अनिलीर्थे
स्नातः अधः शायी नः अन्यश्रवधूतः असंस्कृतः देहः अवधूतवेषो वल्कलादिधारी अतएव स्वैरलक्षितः १९
एकस्यैव चक्रं सैन्यं यस्यामेकमेव राजा विष्णुनैव तातपत्र यस्यां तां अजितेन श्रीकृष्णेन सहायेन २०

३

दुर्योधनः तत्र मन्यत इति वेदस्तमाह नयपक्षशैलीं दोषपरगृहाम्बविष्टम्बास्तेदोषवेदेतः पुरुषद्विट् श्रीकृस्येहृशको
मोघेवमापत्यतुद्याप्पुस्मामिनत्रपत्यमसौनपतत्यस्मादितिसपत्नमाह गताश्रीयस्मात्तस्यामितिश्राक्रोशन्ति
श्रनपवनमशीवममगलेश्रामन्यनकर्षंपुत्रस्याज्यइत्याह कुलस्यकौशलायत्यस्तेदेके कुलस्यार्थ इतिहित्वा
हः १३ इत्यविज्ञानपक्षमकृवान् अभीलत्नासतोस्य दुर्योधनशीलेयस्यसः कर्णादिः शासनशकुनिसहितेन दुर्यो
धनतिरस्कृतः १४ तिरस्कारमाह कइतिरासीस्वतोप्यशाहानानहेः जितसक्तकृदिलः जितताम् आह यस्य

नयपक्षदोषः पुरुषद्विधानितृहान्यविशेषनयपत्यबुद्ध्या प्रस्मासिकृस्याद्विषवोगतश्रीस्त्यजाम्युपे
देकृलकौशलाय १३ इत्यविर्वासितज्ञस्ययोर्धनेनमहह्रकोपसक्त विनाथवेग अमनकृतःसत्वह
२ नीयशीलः तत्रासकर्णानुजनीसबलेन १४ कपनमशोपज्ञहावजपिद्यास्याः सततपहलिनैवपुष्टः
तस्मिन्मनीषः परकृत्यमग्नास्तेनिर्शस्यतामास्पुपगच्छमानः १५ सइत्यमस्त्वगाकर्णितवाणोऽश्रीनः
प्रतेममर्मस्तनारिनोपि स्वयं पृथुतद्यारि
निधायमायागतविद्यावाद्रर
मन्यमानः २६

बलिनाप्युत्रेन प्रष्टः तस्मिन्नेव प्रतीपः प्रतिकूलः परेषां कार्येवर्तते अतः पुत्रावर्विवासितोप्युसानः सुमनजीवमा
त्रशेषदग्न्यर्थः पादोतदेहमशानवेदः मगलः १५ अत्युत्वाणकर्णायोवोणावत्पातिपद्भिः पुरुषवाक्येममेस्तता
द्विलोपिगतव्यार्थः तत्रहेतुः मायामुरुबहुमन्यमानः अहोमायायामात्म्यमितितामेवतत्रहेतुमन्यमानः न
त्रिः सावरणमर्वैस्वमेवायातनिजेगृाम किंकृत्वापतेन्नेमदृष्यंतिकिं धनुषेतित स्यद्वारिकाधनुर्निधायपदहा
श्रीमादिभिः सगत्यास्माभियोत्स्यतीतिमायाकौटिल्यधनुर्निधाने १६ ॥

श्री॰
भा॰त
टी॰
३

यानि वनान्यपि तुं सामीप्यादीनां अमृतयन्नानि मृतमन्यावीति राजाभूतनामष्टुः इर्योधनो वायुरूपवहन्ने मेने प्रतो
नष्टः पुराघ्ने शोधस्य मः नभावकीर्तिधर्मोदिह्रेन्तः किंतराज्य भामिमाङ्गुहेनः पुराप्रलेपायवासीन्नस्या पि
न पृष्टवाससाहनवानित्यर्थः ८ इदानीं विरहमस्येवकूनं पराभवेदर्शयन्नित्यद्भिः यदा सर्वेजनमंजायोपहूतान्
नपृष्टवासनाहनवानित्यर्थः ९ इदानीं विरहमस्येव कृतं पराभवेदर्शयन्नाह किंसेवितेनापिपित्सयुद्धेविकं विरुद्धवाक्यामित्ति प्रतिदेवदेति
गृह प्रविशेमवेप्रविष्टः सन् श्रुधानेतनेनदाह किं सेवितेनयोपियदेधुई विकंविरुद्धवाक्यामित्ति प्रति हि देवदेति
१० तदेवाह अजातशत्रोरित्रिभिः तत्रैव प्रपरार्थमहमानस्यदायप्रतियत्वदेहि यज्ञायमेधनमेः महत्वनेमा

यदावयार्थे प्रहितः सभायां जगाद रूक्षं विजगाद क्रूरम् ततानि ऐसाममृता यना निराजो रूमेने
२ ततप्रत्यक्लेशाः ९ यदोपहूतो भवनं प्रविशेमंजायदृष्टः किलसर्वजेन अथ्याहूतन्मेयह शाव
यान्यमेधितो नैवेद्य विकंवदेति १० अजातशत्रोः प्रतिपच्छदायेतितिह्लोऽविपहनवावः स॰
हानुजो यत्र वृकोदराहिः श्वसन् रूपायन्नमलेनविभोषि ११ यार्थो स्तदेवो भगवान्मुकुन्दो गृहीतवा
न्सदितिनिदेवदेवः अस्लस्य पृथ्वींयदुदेवदेवो विनिर्जिताशेषनृदेवदेवः १२

नांश्वकोदरञ्जयोहि॰ क्रोधेन सुजनवर्तते यस्मात्त्वं विभेषि ११ नमत्नाह शाः॰ भगवन्नव सं तोनिव गेमाकृयाइ
त्याह पार्थो मस्तमुकुन्दः आत्मीयत्वेन गृहीतवान् सचदेवस्तथापि भगवान्नत प्राकृतः किंच समहदितिनि देवोवि
प्रैर्देवः देवादिभिर्वर्तमानः यज्ञोमोतन्नैव विप्रादेवान्नेत्यर्थः सचस्व पृथ्वीमेव स्वमास्तेन सञ्यत्र गतः किंच य
ईश्वरो देवः प्रत्यः यतोमोवनेवयदु वंशवी राजन्यर्थः किंचन्नदेहेषु मनस्लमुररपुदीप्यतिप्रकाशयंतिदृत्ति
नृदेवदेवाः राजानः विनिर्जिताश्चशेषनृदेवदेवा येनयतोमोतत्रैवसर्व राजानः अतः पार्थो नोदायदेही
ति १२ ॥

तत्र प्रभासे परस्परं धर्मस्पर्धया निमित्तेन तया सुहृदां कौरवाणां विनष्टिं विनाशम् अशृणोत् परस्परं नाशे दृ-
ष्टान्तः वेणुजेन वह्निना संश्रयं येन तद्यथा दग्धं भवति तथा प्रत्यक् उदङ्माभिमुखे २१ त्रितादीनामेकादशा
तीर्थानि तत्र आससिवे सेवितवान् २२ द्विजदेवैः ऋषिभिर्देवैश्च कृतानि निश्रेणगमेगेशतिवर्तितं इति
प्रत्यङ्गान्यायुधानि तेषु मुख्यं चक्रं तेनाङ्कितानि मूर्धन्यहेमकुम्भेषु चिह्नितानि येषु तानि नानाविधानि विष्णोरा-
यतनानि तस्यायतनानि तीर्थानि सा विशेषे वेयेषां चक्राङ्कितमन्दिराणि तानि दर्शनात् २३ अतिव्रज्य अतिक्रम्य यायवद्ध

तत्राथ शुश्राव सुहृद्विनष्टिं वनं यथा वेणुजवह्निसंश्रयं संस्पर्धया दग्धमथानुशोचन्स-
रस्वतीं प्रत्यगियाय तूष्णीं २० तस्यां त्रितस्योशनसो मनोश्च पृथोरथाग्नेरसितस्य वायोः तीर्थं
सुदासस्य गवां गुहस्य यच्छ्राद्धदेवस्य स आसिषेवे २१ अन्यानि चेह द्विजदेवदेवैः कृतानि नानाय-
तनानि विष्णोः प्रत्यङ्गमुख्याङ्कितमन्दिराणि यद्दर्शनात्कृष्णमनुस्मरन्ति २२ ततस्त्वतिव्रज्य
सुराष्ट्रमृद्धं सौवीरमत्स्यान्कुरुजाङ्गलांश्च कालेन तावद्यमुनामुपेत्य तत्रोद्धवं भागवतं ददर्श
२३ स वासुदेवानुचरं प्रशान्तं बृहस्पतेः प्राक्तनयं प्रतीतं आलिङ्ग्य गाढं प्रणयेन भद्रं स्वानाम-
पृच्छद्भगवत्प्रजानां २४ कच्चित्पुराणौ पुरुषौ स्वनाभ्यपाद्मानुवृत्त्येह किलावतीर्णौ आसात उ-
र्व्याः कुशलं विधाय कृतक्षणौ कुशलं शूरगेहे २५

बृहः प्राक् तावदयमपि यमुनामुपेत्य स विदुरः प्राक्तनयं पूर्वं शिष्यमिति शास्त्रे पाठान्तरे प्राक्तनयो नीतिशा-
स्त्रेण तं प्रतीतं प्रख्यातं स्वानां स्वानीनां भद्रमपृच्छत् प्रश्नहेतुं भगवतः प्रजानां पोष्याणां २४ प्रथमं तावत्
रामकृष्णयोः कुशलं पृच्छति कच्चिदिति निश्चये स्वनाभो भवः स्वनाभ्यः पाद्मः ब्रह्मा तस्यानुवृत्त्या प्रार्थनया इ-
हावतीर्णौ कुशलमासाते उर्व्यां कृतक्षणौ उत्सवौ सर्वेषां कृतोत्सवौ वा विनिवा नयोर्नित्यं कुशलं त्वेपि
उक्तविशेषणविशिष्टौ शूरसेनस्य गृहे कामः सुखं दिनि... स्थाने इति निश्चयः २६ ॥

श्री॰ भा॰ तृ॰ टी॰ ४

यदूनां कुशलं पृच्छति नवभिः भामः सुहृत् शौरिर्वसुदेवः यद्वा भामो भगिनीभर्ता उक्तो वसुदेवस्य भगिनी
श्रुतो देवकी पांडोर्भगिनीति लोकव्यवहारः वरान्वर्षान् वहुय(?) सदारः वराणां तत्पतीनां तर्पणेन से
ताधेता सह २७ वरूथाधिपतिः सेनानीः आदिसर्गे पूर्वजन्मनि स्मरं कामं सन्तं यमभिलेभे पुत्रं लब्धवती २८
सात्वतादीनामधिप उग्रसेनः शतपत्रनेत्रः श्रीकृष्णः नृपासनाशां राज्याभिलाषं परिहृत्य शापभयेन दूरे स्थिता
तमित्यर्थः २९ हरेः सौम्य हरेः सुतः तेन सदृक्षः साधु सुखमास्ते गुहं स्वामिकार्त्तिकेयं अग्रे पूर्वजन्मनि यो भवा

कच्चित्कुरूणां परमः सुहृन्नो भामः स आस्ते सुखमंग शौरिः यो वै स्वसॄणां पितृवद्ददाति वरां
न्वदान्यो वरतर्पणेन २७ कच्चिद्वरूथाधिपतिर्यदूनां प्रद्युम्न आस्ते सुखमंग वीरः यं रुक्मिणी
भगवतोऽभिलेभे आराध्य विप्रान्स्मरमादिसर्गे २८ कच्चित्सुखं सात्वतवृष्णिभोजदाशार्हकाणा
मधिपः स आस्ते यमभ्यषिंचच्छतपत्रनेत्रो नृपासनाशां परिहृत्य दूरात् २९ कच्चिद्धरेः सौम्य
सुतः सदृक्ष आस्तेऽग्रणी रथिनां साधु सांबः असूत यं जांबवती व्रताढ्या देवं गुहं योऽम्बिकया
धृतोऽग्रे ३० क्षेमं स कच्चिद्युयुधान आस्ते यः फाल्गुनाल्लब्धधनूरहस्यः लेभेंऽजसाधोक्षजसे
वयैव गतिं तदीयां यतिभिर्दुरापां ३१ कच्चिद्बुधः स्वस्त्यनमीव आस्ते श्वफल्कपुत्रो भगवत्प्र
पन्नः यः कृष्णपादांकितमार्गपांसुष्वचेष्टत प्रेमविभिन्नधैर्यः ३२ ॥

न्याऽगर्भे धृतवती ३० युयुधानः सात्यकिः क्षेमं कुशलमास्ते ~~गुहं स्वामिकार्त्तिकेयं अग्रे पूर्वजन्म~~ फाल्गुनाद
र्जुनाल्लब्धधनुर्योरहस्यं येन तदीयामधोक्षजसेवयैव ३१ श्वफल्कपुत्रोऽक्रूरः बुधो विद्वान् प्रपन्नो भगवते तेऽ
पन्नः अनुरक्तः अनमीवः निष्पापः भक्तो लिंगं यो वेष्टितवान् लुलुठे प्रेमाति विभि
न्नविदीर्णधैर्यं यस्य सः स्वस्तिक्षेममास्ते ३२ ॥ राम

राम॰ ४

देवकनाम्नो यो भोजः तस्य पुत्र्या देवक्याः विसृष्टः प्रजा पुत्रो यस्याः तस्यां देवमातरदितेरिव कच्चित्क्षेमं यस्त
वितानमर्थं त्रयी यथा यज्ञकाण्डं कर्म तथा विभर्त्ति तथा दधार २२ सात्वतानां भक्तानां कामान् दोग्धि
पूरयतीति कामदुघः भगवत्प्रेमहेतुः यं शब्दस्य शास्त्रस्य योनिं कारणमामनन्तीति देवाः उत्तमनो मयं मन
सः प्रवर्तकं तत्त्वतः सत्त्वस्य प्रेरितः करणस्य चतुर्विधस्य तुरीयं तत्त्वं चतुर्थं मथितदेवे चित्ताहंकारबुद्धिमन
साधनः करणभेदानां क्रमेणोपास्यदेवं संकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्यं पिदधाति तारः मनसस्त्वं शास्त्रयोनित्वप्रसिद्धं

कच्चित्क्षेमं देवकभोजपुत्र्या विसृष्टप्रजाया इव देवमातुः या वै स्वगर्भेण दधार देवं त्रयी यथा
यज्ञवितानमर्थं २३ अपिस्विदास्ते भगवान् सुखं वो यः सात्वतां कामदुघोऽनिरुद्धः यमामनन्ति
स्म हि शब्दयोनिं मनोमयं सत्त्वतुरीयतत्त्वं २४ अपिस्विदन्ये च निजात्मदैवमनन्यवृत्त्या सम
नुव्रता ये हृदीकसत्यात्मजचारुदेष्णगदादयः स्वस्ति चरन्ति सौम्य २५ ॥

मनः प्रवर्तकं तुर्यं चेति तथा श्रुत्योः तयोरात्मा मनोमय इति श्रवणात् तस्य यजुरेव शिरः ऋग्दक्षिणः पक्षः सामो
त्तरः पुच्छ इत्यादिश्रुतेः तथा वशिष्ठवाक्योक्तात्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युंक्ते विवक्षया मनः कामाग्निमा
हृदयं संप्रेरयति मारुतं मारुतस्तूरसि चरन्मंद्रं जनयति स्वरमित्यादि २४ अपिस्वित् किंस्वित् अन्ये च स्वा
त्मीयं निजस्य देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मनो दैवं श्रीकृष्णमनन्यवृत्त्या एकांतभक्तिभावेन ये सम्यगनुव्र
ताः अनुव्रताः हृदीकश्च सत्यभामायाश्चात्मजश्चारुदेष्णश्चेति पाठः गदादयो यावापि २५ ॥ ॥

श्री॰
भा॰ स्कं॰
टी॰
५

इदानींकृष्णस्कुतिषड्भिः अपिकिंस्वदोर्भ्यांवबाहुरत्न वर्तमानाभ्यांविजयाच्युताभ्यांग्रजेनतत्साभ्यां
धर्ममार्गेणधर्मोयुधिष्ठिरः सेतुंधर्ममर्यादांपरिपातियस्यसभायांविजयानुवृत्त्याजयपरंपरयाग्रजेनस
मेवयोतिवापवेश्म्नेयस्येच्छयेत्यर्थः ३८ कच्चित्स्वेषुकृतापकारेषुकुरुषस्वकर्त्तकमचदीर्घेतनमेवब्रह्मका
लविनितिनेयाहिवदन्यमर्षीभीमः किंचभ्रेवश्रेचागदायाविचित्रैर्विविधमार्गैश्चरतः ३० स्यच्छूथपादा
नामधेयप्रोधाः कीर्तिर्थोरी यहामसीयानोनेषोकीर्तिश्रद्धः उपरताग्रयोयस्मात यस्यशरकूटेनबाणस

अपिस्वदोर्भ्यांविजयाच्युताभ्यांधर्मेणधर्मःपरिपातिसेतं दुर्योधनोतप्यतयत्सभायांसाम्रा
ज्यलक्ष्म्याविजयानुवृत्त्या ३८ किंवाकृतेष्वघमत्यमर्षीभीमोहिवद्दीर्घतनमेविमुंचत यस्या
ङ्घ्रिपातंरणभूर्नसेहेमार्गंगदायाश्चरतोविचित्रं ३० कच्चिद्यशोधारथयूथपानांगांडी
वधन्वोपरतारिरास्ते अलक्षितोयच्छरकूटगूढोमायाकिरातोगिरिशस्तुतोष ३८ य
मावतस्वित्तनयौपृथायाःपार्थैर्वृतौपक्ष्मभिरक्षिणीवं रेमानउद्दायमृधेस्वरिक्थंपरात्सुप
र्णाविववज्रिवक्त्रात ३९

मूर्द्धेनगूढःश्वाकृतः ३८ उतस्वित्किंस्वित यमौनकुलसहदेवौरेमातेक्रीडतेइत्यर्थः माद्र्याःसुतावपि
पृथायाः पुत्रैर्वृतौसुपर्णाविवरेमाने किंकृत्वापरात दुर्योधनात स्वरिक्थंस्वीयराज्यंउद्दायग्राहिष्या
वज्रिवक्त्रादिद्रस्यमुखात स्वरिक्थसमृतगरुडइवेतियद्वासुपर्णाविवेति यदिद्रोगरुडोश्रुतमानोये
तानदहितदहत अक्षिणीवेतिमणिवादिगणत्वात्समासः ३८ ॥ ॥ शुभ

पृथायाः किं तु ऊषलं पृच्छेऽयं यतस्तस्याः पांडुना विनाशरणधारणमेवाल्पाश्चर्यमित्याह ग्रहोऽइति प्रिय
ते जीवति तेन वाऽन्याश्चर्यं यतोर्भकार्थे पिय तेन भोगार्थेन धापितास्त्वर्यमेवेत्याह तेनतया श्रुतेनवि
नाते देवाह यि स्मितिधनरीव हि द्वितीयं सह्योयोयस्य धाश्रुभंकार्थी जीवतीति युक्तमेवेत्याह य' हे सो
म्यतं श्रुतराष्ट्र जीवं तमनु प्रेषवामिनतिमद्दः थ: यतेन तत्र हेतुः परे नाय श्रुताय प्रविचियोऽस्वे तम्भ्र ज्ञाहो
णायी विडडुहे होऽहं कृतवान् किं वमीव तोपि प्राप्तमर्मायह तवानित्याह येन सद्वृथुना ग्रहं स्वपुर्याः

ग्रहोऽष्ट्याधिप्रियतेर्भकार्थे राजर्षिवर्येण विनापितेन यस्त्वेकवीरोथिरथो विजिग्येयतः
द्वितीयः ककुमः वनर्थः ध' सोम्या तु शोवेतसथः यतं ते प्राज्ञे वरे नाम विडडुहेयः निर्या
पितो येन सद्दन्त्यपुर्याग्रहं स्वप्रज्ञान्समनु चवेनेन ध' सोऽहं हरेर्मर्त्यविडंबनेन दृष्टो गुणांवा
लयतो विधात्तः नान्यापलद्दः पदवीप्रसादाच्चरामि पश्यतानवविस्मयोय ४२ ॥

सकाशात् निर्यापितः विवासितः ध' ग्रहोऽस्त्वविस्मयो ज्ञानतोपितस्सेवेड्ड्योऽहितः यतः त्वं साधुर
पिडुः खंधापितोतीत्यवेतनाह सोऽहं हरेः प्रसादात् तस्य पदवीमाहात्म्यं पश्यन् गतवि
स्मयः प्रबुद्धतते नान्यापलस्यः सर्वे विचरामि कथंभूतस्य मर्त्यविडंब
नेनेपर्यायाकारने नमातुष्यानुकरणेन गुणोद्दशः चिन्नह
मीः चालपतः प्रापयतः ४२ ॥

श्री॰ भा॰ टी॰ ८

ननु हरेः किमेवं लीलया येन स्वभक्तानां त्वत्तवामादि क्लेशो भवति तत्राह चतुर्भिः नूनमिति यद्यप्ययमादिपराभवः
तदहरेवाघमपरार्थं नरमेव हन्तुं ततो पराप्याप्युदास्त तत्रोपेक्षणं तु तेन निश्चितं त्रिभिर्मदैरुत्पथानामुद्धतानां वधा
हेतोः प्रपन्नानामार्तिजिहीर्षयाऽपीशः समर्थोऽपि कुरूणामघमुपेक्षत तदानीमेव तेषां
वधे सर्वदुष्टसंहारो न भवेदित्याशयेनेत्यर्थः विद्यामदो धनमदस्तथैवाभिजनो मदः एते मदास्तथान्ये तु
एव हि सतां दमाः ४३ सर्वदुष्टवधार्थमेव भगवतो जन्मकर्माणीति नान्यथेत्यपि कैमुतिकन्यायेनाह

नूनं नृपाणां त्रिमदोत्पथानां महीं मुहुश्चालयतां चमूभिः वधाय प्रपन्नार्तिजिहीर्षयेशोऽप्यु
पैक्षताघं भगवान् कुरूणां ४३ अजस्य जन्मोत्पथनाशनाय कर्माण्यकर्तुर्ग्रहणाय पुंसां
नन्वन्यथा कोऽर्हति देहयोगं परो गुणानामुत कर्मतन्त्रं ४४ तस्य प्रपन्नाखिललोकपाना
मवस्थितानामनुशासने स्वे अर्थाय जातस्य यदुष्वजस्य वार्तां सखे कीर्तय तीर्थकीर्तेः

अजस्यापि जन्म अकर्तुः कर्माणि च पुंसां ग्रहणाय कर्मसु श्रद्धानयेऽन्यथा न वेदेवं तर्हि भगवतो जन्मादिक
थानावदास्तां को वान्योऽपि गुणानां परो गुणातीतो देहयोगं कर्मविस्तारं वाऽर्हतीति तस्मादेवं
भूताचिंत्यमायाविनोदस्य कथां कथयेत्याह तस्येति प्रपन्ना येऽखिललोकपाला
स्तेषामस्मदीयानां स्वकीये त्वनुशासने स्थितानामर्थाय श्रेयो जननाय यदुषु जा
तस्य तीर्थं संसारतारिणी कीर्तिर्यस्येति ४५ ॥

राम॰ ८

इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीयस्कंधे प्रथमोऽध्यायः ॥१॥ द्वितीये कृष्णविश्लेषाद्दुःशोचद्य उद्धवः स्वेवा
लवरितानि कृष्णस्यावर्णयत्किल विदुर तदेवं प्रश्नवार्त्तां पृष्टस्योद्धवस्य श्रीकृष्णविरहोत्कंठ विशेषेण प्रतिवच
नासामर्थ्यं यो मद्गारादिः इतीति स्मारितेश्वरो यस्य १ एतदेव कैमुत्यन्यायेन प्रपंचयति द्वाभ्यां यः पंचव
र्षोऽपि बाललीलया कृष्णस्य पूर्वं किरातादिकल्पया परिकल्पितैर्देवसाधनैः परिचर्यां कुर्वन् प्रातर्भोजनार्थं प्रार्थितो
पि तद्भोजनं नैच्छत् २ जरसं वृद्धत्वं गतः प्राप्तः ३ श्रीकृष्णांघ्रिसुधया साधु निर्वृतः विवक्षितार्थकेन भक्तियो

इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे प्रथमोऽध्यायः ॥१॥ इति भागवतः पृष्टः क्षत्रा वार्तां प्रियाश्रयां प्रति
वक्तुं न चोत्सेह औत्कंठ्यात्स्मारितेश्वरः १ यः पंचहायनो मात्रा प्रातराशाय याचितः तन्नैच्छद्र
चयन्यस्य सपर्यां बाललीलया २ स कथं सेवया तस्य कालेन जरसं गतः पृष्टो वार्तां प्रतिब्रूया
द्भर्तुः पादावनुस्मरन् ३ स मुहूर्तमभूत्तूष्णीं कृष्णांघ्रिसुधया भृशं तीव्रेण भक्तियोगेन निम
ग्नः साधुनिर्वृतः ४ पुलकोद्भिन्नसर्वांगो मुंचन्मीलदृशा शुचः पूर्णार्थो लक्षितस्तेन स्नेहप्रस
रसंप्लुतः ५ शनकैर्भगवल्लोकान्नृलोकं पुनरागतः विमृज्य नेत्रे विदुरं प्रीत्याहोद्धव उत्स्मयन्

६

योगेन भृशं निमग्नः ४ पुलकैरुद्भिन्नानि उज्जृंभितानि सर्वांगाणि यस्य मीलंत्या दृशा शुचः अश्रूणि
मुंचन् तेन विदुरेण पूर्णार्थः कृतार्थो लक्षितोऽनुमितः यतो भगवति यः स्नेहप्रसरः स्नेहप्रवाहस्तस्मिन् संप्लुतो नि
मग्नः ५ भगवानेव लोकः तस्मात् नृलोकं देहानुसंधानं उत्स्मयन् यदुकुलसंहारादि भगवच्चरितं यस्य
स्मरणेन विस्मयं प्राप्नुवन् ६ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रीः
भा.त.
टी.
७

श्रीकृष्णविरहेणखेदेनम्लायमानःप्रत्याहश्रीकृष्णएवद्युमणिःसूर्यस्तस्यनिम्लोचेअस्तसमयेसतिअजगरेणकाला-
महासर्पेणगीर्णेषुनिगलितेषुनोगृहेषुवत्स्वस्मानेवंप्रश्नोकिंनुब्रूयां ७ अत्रशोचन्नाह दुर्भगोभाग्यहीनःयेन
हेतुनायादवोपिहरिंवेदितुंनविदुः यथाक्षीरसमुद्रेस्थितमुडुपंचन्द्रंमीनाः केवलंकमनीयःकश्चिज्जलचरःइत्ये-
वविदुः नत्वमृतमयःशीतलहृद्यःतद्वज्जलेप्रतिबिंबितंचंद्रंयथेति ८ भाग्यहीनत्वादेवनविदुःनतुज्ञानसामग्र्यभा-
वादित्याहइंगितेनचित्तज्ञाननीतितयाउरुप्रौढाअतिमात्रघनेभोढाःनिगूढाःएकस्मिन्नेवस्थानेआरमन्तीतितथाएवंभूताश्च

उद्धव उवाच कृष्णद्युमणिनिम्लोचे गीर्णेष्वजगरेण हि किंनुनःकुशलंब्रूयांगतश्रीषुगृहेष्वहं ७
दुर्भगोबतलोकोयंयदवोनितरामपि येसंवसंतोनविदुर्हरिंमीनाइवोडुपं ८ इंगितज्ञाःपुरुप्रौढा
एकारामाश्चसात्वताः सात्वतामृषभंसर्वेभूतावासममंसत ९ देवस्यमाययास्पृष्टायेचान्यदस-
दाश्रिताः भ्राम्यतेधीर्नतद्वाक्यैरात्मन्युप्तात्मनोहरौ १० प्रदर्श्यातप्ततपसामवितृप्तदृशांनृ-
णां आदायांतरधाद्यस्तुस्वबिंबंलोकलोचनं ११

पिभूतानामावासमीश्वरंमेनेसात्वतामृषभंसाक्षात्श्रेष्ठमंमन्वत ९ येयादवाःदेवमायाव्याप्ताःयादवोयम
सादृपुरिनिवदेतियेवाशिशुपालादयः असत्देवान्यद्देहमाश्रिताःनिंदितैस्तेषांवाक्यैःआत्मनिहरावुप्तात्मनोनि-
हितमचित्तस्यमाहशास्त्रबुद्धिर्नभ्राम्यतेमोहेनप्राप्यतेअत्यन्तवृत्तापवेत्यर्थः १० कोमोहइतिविशिष्येपैलाक्वमाहप्र-
दर्श्येतिनतप्तंतपोयैःअतप्ततपसांअवितृप्तदृशांयेषांस्वबिंबंमूर्तिंपुनस्तेनैवकालेनदर्शयित्वायेनान्तर्हितवान्लोकस्य
लोचनमादायाच्छिद्यतादृशस्यास्वस्यविलो-
कनीयस्याभावात् ११

स्वेदेव विंबं दर्शयन्ति त्रिभिः यन्मर्त्यलीला स्वौपयिकं योगं स्वस्यापि विस्मयजनकं यतः सौभगर्द्धेः सौभाग्यातिशय
स्यापि पदं परमकाष्ठा भूषणानां भूषणान्यंगानि यस्मिन् ॥ १२ कृष्णस्य स्वसमयनेपरमानंदकरं त्रिभुवनस्यालोकः शालीमा
द्रुमस्येदानीं इह विंबे सुर्वा कल्पितानेवार्वाक् न संसारनिर्माणे मनुष्यनिर्माणे वयकौशलं तेन पूर्णेन तत्कार्त्स्न्येन गतमुपली
नं जातः एवं च स्यकौशलं स्यास्मिन्नेव मेने तन्सृतौ विधातुः सृज्यताभावे लोकस्य दृष्टिरिति उक्तम् ॥ १२ अनुरागेण प्लुतः व्या

यन्मर्त्यलीलौपयिकं स्वयोगमायाबलं दर्शयता गृहीतं । विस्मापनं स्वस्य च सौभगर्द्धेः परं पदं भूषणभू
षणांगं ॥ १२ यद्धर्मसूनोर्बत राजसूये निरीक्ष्य दृक्स्वस्त्ययनं त्रिलोकः । कार्त्स्न्येन चाद्येह गतं विधातुरर्वा
क्सृतौ कौशलमित्यमन्यत ॥ १३ यस्यानुरागप्लुतहासरासलीलावलोकप्रतिलब्धमाना व्रजस्त्रियो दृ
ग्भिरनुप्रवृत्तधियोऽवतस्थुः किल कृत्यशेषाः ॥ १४ स्वशांतरूपेष्वितरैः स्वरूपैरभ्यर्द्यमानेष्वनुकंपितात्मा ।
परावरेशो महदंशयुक्तो ह्यजोपि जातो भगवान् यथाग्निः ॥ १५

मः हासः रासो विनोदः लीलावलोकश्चैतैः स्वकृतैः मानं यान्तेतैः प्रतिलब्धो मानो याभिस्ताः दृग्भिः सह अनुप्रवृत्ताग
चिंतनमेवानुगताधियो यासां ताः कृत्यशेषा यासां ताः असमापितकृत्या एव तस्थुः ॥ १४ एवंभूतं विंबं प्रदर्शने प्रकारमा
ह स्वीयान्येव शांतान्यरूपाणि तेषु इतरैः अशांतरूपैः पीड्यमानेषु अनुकंपितं कृतानुकंपं स्वं आत्मा यस्य स
ततो विजातः आविर्भूतः महान् तत्त्वं यस्मिन् नित्यसिद्धस्वाग्निर्यथा काष्ठेषु आविर्भवति तद्वत् अजन्मनि हेतुः महदंशेन महत्त्व
स्वांशः कार्यलेशो यस्य तन्महदंशेन युक्त इति ॥ १५ ॥

श्रीः
भा-त्व-
टी-
८

ननु कृतो यं वराव गागामीपाः पारतं प्रपती तेष्वत्रार्हं मामप्येतन्न ह्वर्वितं कोऽइदं चेदे च वेदयति तदेवाह वस्त
देवगेहे जन्मतो यद्धिदेव नेप्रनुकरणेन तत्तु मिहस्वदककम्मत्वविभावः कंस भयादेव निलीय व्रजे वास स्तु प्रका
लपवनादि विपुभयादिव पुमन्म सुगयाः यवात्मीन्यालयत १८ पनह्वहरेस्तु वितेस्मरतो मम भवेनः कर्मभूते
इनोनित्यापयति नदेवदर्शी वनियदाहेति हेतानहे प्रेव पुत्रो पमीदतं प्रमादे कुरुतं न कृता निष्कृतिः शुश्रूषणीये

मो त्विदयमोनदन स्यजन्मविदं वनेयद्बुसदेवगेहे अनेव पोवोदिभयादिव त्वये ऽगाध वात्मी घदवेत
वीर्यः १६ इनो तितेतः स्मरतोम मेन यदाह पालावभिवेघापिवोः तातो वकं स्याड रुशक्तितानो
प्रमीदतोतो कुतनि ष्कृतीनो १७ कोवाप्रमुखाद्विमयोनरेण विस्मर्तुमीपोत पुमान्विनिग्रन्
योविस्फुरद्वावदपेन भूमेर्भोरंकृतोते न तिरश्वकार १८ दृष्टाभवद्भिर्ननु राजसूयेचैद्यस्य कृष्णं द्वि
षतोपि सिद्धिः योयोगिनः संस्पृहयंति सम्यग्योगेन कस्तद्विरहं सहेत १९ तथैव चाम्येनरलो
कवीराय पाहवे कृष्णमुखारविंदं नेत्रैः पिबंतो नयनाभिरामं पार्थास्त्रपूताः पदमापुरस्य २०

ने योनोस्माकं वह्रस्व वनेरामापम्भिप्राये १७ ननु तर्हि पुरुमीश्वर एकएव किं न स्यात् न वन त्र ह्मामा प्रमे
तन्नाह त्रिभिः कोवाप्रेप्रियमरोजेयो रेणुः तमपि विजितं सेवमानः विस्मर्तुमी पीत शंकयात विस्फुर
तु भ्रूविटपः वल्लना मवकृता तः नेन १८ नवल सेस्तु रवेमाथनीयं भवद्भिरपि दृष्टत्वात् इत्याह दृष्टेति
योसि द्विसम्यग्योगेन श्रावेत् अङ्गति १९ आहवे पुद्देपार्थस्यास्त्रैः पूताति पापाः संतः २० ॥

नैवं परमेष्ठ्यैर्विडम्बनेनानन्तैर्विदितस्तेन रस्मानत्वंतेऽध्यायनीत्याह स्वयंत्वेवंभूतः तस्य तत्कैंकर्यं नोऽस्मान्विग्लापयती
त्युक्तेनान्वयः न साम्यातिशयौ यस्य स्वयं समपेक्षान्यसाम्यमतिशयश्च नास्तीत्यर्थः तत्र हेतवः त्रयाणां पुरुषाणाम
धीशः स्वाराज्यलक्ष्म्या परमानंदस्वरूपसंपत्त्यैव प्राप्तसमस्तभोगः बलिं करं प्रर्हणं वा हरद्भिः समर्पयद्भिः चिरकालीनैः
लोकपालैः किरीटाग्रकोटिभिरीडितस्तुतः पादपीठं यस्य प्रणतकिरीटसंघट्टनध्वनिरेव स्तुतित्वेनोत्प्रेक्ष्यते २१ अंगविदुर भृत्यानाम्

स्वयंत्वसाम्यातिशयस्त्र्यधीशः स्वाराज्यलक्ष्म्याप्तसमस्तकामः बलिं हरद्भिश्चिरलोकपालैः किरीटको
टीडितपादपीठः २१ तत्तस्य कैंकर्यमलं भृतान्नो विग्लापयत्यंग यदुग्रसेनं तिष्ठन्निषण्णं परमेष्ठिधिष्ण्ये न्यबो
धयद्देव निधारयेति २२ अहो बकी यं स्तनकालकूटं जिघांसयापाययदप्यसाध्वी लेभे गतिं धात्र्युचितां तत
तोऽन्यं कं दयालुं शरणं व्रजेम २३

स्मान् उग्रसेनेन यत्किंकरत्वं तत्तेनेत्याह परमेष्ठिधिष्ण्ये राजासने निषण्णमासीनं स्वयं तिष्ठन् हे देव अवधारयेति यद्विज्ञापितवा
न् २२ एवमनुग्रहनिरूपणेनैव स्वविपक्षानपि स्वपदं प्रापितवान् कृपालुस्ततो दर्शयन्नाह अहो इत्यादि स्तनयोः स
श्लिष्टं कालकूटं विषं यं यमपाययत् बकी पूतना असाध्वी दुष्टापि धात्र्याः
यशोदाया उचितां गतिं लेभे भक्तवेषमात्रेण यत्त्वं गतिं दत्तवान् ततोऽन्य
कं वा व्रजेम २३

श्री:
भा-त-
टी-
५

ननुभागवतानेवभगवाननुगृह्णातीतिसत्यंअसुरानप्यहंभागवतानेवमन्येयतोभागवताइवतेपिभगवत्यभिनि
वेशेनभगवंतमपरोक्षंपश्यंतीत्याहसंरंभः क्रोधावेशः तेनमार्गेणाभिनिविष्टंचित्तंयेषांतान् अतएवसंयुगे
तार्क्ष्यःकश्यपःतस्यपुत्रंगरुडंस्कंधेसुनाभायुधःचक्रायुधोहरिर्यस्यतमचक्षततापश्यन् तस्मात्तेष्वप्यनु
ग्रहोयुक्तएवेत्यर्थः वस्तुतस्तुतस्मात्केनाप्युपायेनमनःकृष्णेनिवेशयेदिति २४ इदानींतस्यावतारप्रकारंवक्तुं।

मन्येसुरान्भागवतांस्त्र्यधीशेसंरंभमार्गाभिनिविष्टचित्तान् येसंयुगेचक्षततार्क्ष्यपुत्रमंसेसुनाभायुध
मापतंतं २४ वसुदेवस्यदेवक्यांजातोभोजेंद्रबंधने चिकीर्षुर्भगवानस्याःशमजेनाभियाचितः २५
ततोनंदव्रजमितःपित्राकंसाद्विबिभ्यता एकादशसमास्तत्रगूढार्चिःसबलोवसत् २६ परीतो
वत्सपैर्वत्सांश्चारयन्व्याहरद्विभुः यमुनोपवनेकूजद्द्विजसंकुलितांघ्रिपे २७ कौमारींदर्शयंश्चे
ष्टांप्रेक्षणीयांव्रजौकसां रुदन्निवहसन्मुग्धबालसिंहावलोकनः २८ ॥

आदितआरभ्य तच्चरितंसंक्षेपतःकथयति वसुदेवस्यभार्यायांजातःभोजेंद्रःकंसःतस्यबंधनागारेअस्याः
पृथिव्याःशंसुखंकर्तुमिच्छु अजेनब्रह्मणायाचितःसन् पित्राइतःआनीतःनंदव्रजमितःगतःसमाःसंवत्सरान्गू
ढार्चिःगुप्ततेजाः २६ व्याहरद्विजहार कूजद्भिःद्विजैःपक्षिभिःसंकुलिताअंघ्रिपावृक्षायस्मिन् २७ रुदन्निवे
तिद्वयमात्मनःसर्वज्ञत्वगोपनार्थं मुग्धोबालसिंहवदवलोकनंयस्य २८

५

सप्तवार्षिकं वयः प्राप्तः सन् लक्ष्म्याः शोभायाः निकेतनं सितागोवृषा यस्मिन् तद्गोधनं चारयन् रणन् वेणुर्यस्य सः १
वेणुर्यस्य सुरीरमत रमयामास यमुनातटजवान क्रीडनकान् क्रीडनसाधनानि तान् सिंहादीन् यथा पविशान्मृगान्

स एव गोधनं लक्ष्म्या निकेतं सितगोवृषं चारयन्ननुगान् गोपान् रणद्वेणुररीरमत् २९ प्रयुक्तान्
भोजराजेन मायिनः कामरूपिणः लीलया व्यनुदत्तांस्तान् बालः क्रीडनकानिव ३० विपन्नान् विषपा
नेन निगृह्य भुजगाधिपं उत्थाप्यापाययद्गावः तत्तोयं प्रकृतिस्थितं ३१ अयाजयद्गोसवेन गोपरा
जं द्विजोत्तमैः वित्तस्य चोरुभारस्य चिकीर्षन् सद्व्ययं विभुः ३२ वर्षतीन्द्रे व्रजः कोपाद्भग्नमानेऽतिविह्व
लः गोत्रलीलातपत्रेण त्रातो भद्रानुगृह्णता ३३ श
रच्छशिकरैर्मृष्टं मानयन् रजनीमुखं गायन् कलप
दं रेमे स्त्रीणां मण्डलमण्डनः ३४ इति भागव
ते तृतीयस्कंधे द्वितीयोऽध्यायः २ ३३
उद्धव उवाच ततः स आगत्य पुरं स्वपि
त्रोश्चिकीर्षया शं बलदेवसंयुतः
निपात्य तुंगाद्रिपुयूथनाथं ह
तं व्यकर्षद्व्यसुमोजसोर्व्यां १
गोपाननुगान् गायन् गावः उत्थाप्यापाययत् देवतोयं प्रकृतिस्थितं निर्विषं ३१ इन्द्रयज्ञभंगेन कृतात् गवां शजेषु गोसवः तेन
गोपराजं नन्दं वित्तस्य वैतनिककार्यादिद्रव्यमानं भंगं कुर्वन् उरुभारस्यातिसमृद्धस्य ३२ कोपाद्वर्षति गोत्रः पर्वत
एव लीलातपत्रं तेन हे भद्र ३३ मृष्टं शुक्लं मंडयन्तीति तथा ३४ इति भावार्थदीपिकायां तृतीयस्कंधे द्वितीयोऽध्यायः २

श्री:
भा-टी-
टी-
१०

तन्नीयेमम्बुगमेत्यग्रजाकंमवधारितं यत्कृतंद्वारकायांबहुलेनतदवर्णयत् शामित्यस्यवेपित्रोःस्रात्व।
मविक्रीयेयेत्यर्थः तंगान्धर्वनेमंजातरिपुघ्यन्नाघंकंसंग्रामोवापिनिकपांलः पितामस्यतार्थं १ अन्तर्वेदेसवि
न्नरेवहेमादिसहितेवंबजनोदवविदारणाद्वारापुत्रमानीयेत्यर्थः २ श्रीभीष्मककन्ययारुक्मिण्यायेराजा
नग्राहताः हृत्ववयार्थमाहृतानिपाठेष्माकूपाइत्यर्थः केनसाधनेनश्रियोलक्ष्म्याःसवर्णानसमाने
नरूपेणावधारितयाकेवलं श्रीकृष्णस्याहूतःनसर्वेनयापितस्यालावण्यंतेषामागमनेहेवरितितयेवा।

मोदीपमेःसकृष्णोकंवद्यायीत्यसविस्तरम् तस्मैप्रादाद्वरेपुत्रंन्हृतंपेवननोदनात् २ समाहू
ताभीष्मककन्ययाये श्रियःसवर्णेनबुभूषयैषां गांधर्ववृत्त्यामिषतांस्वभागंजह्रेपदंमूर्ध्नि
दधत्सुपर्णः ३ ॥

हतात्स्वस्थानेपर्याणांमिषतांमूर्ध्निपदंदधत् तथासहगांधर्ववृत्त्याविवाहस्याप्रसमयत्रूपयायुक्त्याभवितुमि
च्छयाजहार कृष्णंभृतास्वभागंलस्यप्रातानयान्मलापितंवान्हुसुपर्णःसुपतनः यथास्वपर्णाद्वस्वभा
मेस्वधामित्यर्थः यद्वाश्रियारुक्मिण्यासमानेवर्णाद्वयंवावकेषस्पसःश्रियःसवर्णारुक्मीतेनसमाहू
ताःशिशुपालादयःकिमर्थंभीष्मककन्यासहतेषांवुभूषयाभूतिर्भवत्वित्यतदर्थंतत्राशिशुपालस्या।
ह्यवंवरकेनवुभूषयाजरासंधादीनांतद्विवाहोत्सवेशोभेशोषस्यैवत ३

करुणमेतोनृपभाव सुविहृतासिकानकवेलितिवातैर्वृषभैस्तद्भमेनच भग्नेमानेयेषांतयापितावशृध्यतः का
मयमानाव सुतपवाजानशास्त्रभूतोराज्ञः तद्धैवमुत्ततपवजत्यान ४ यदाश्वादित्यावंद्रलेनातेकहृयंदातेस
गमितः नदामभः स्वतेसेयाम्यः सीयरतेतश्वप्रियायाः सत्यभामायाः प्रियंविधातमिच्छुः युतरूपादिज्ञानमानी
तवान सरषेय त्रिविमितंकुसंवत्रीसीपरितोयादुमनुधावत स्वकार्यसाधकेनतेनयुद्धाय मस्तस्यायुक्तरवइत्या

करुणमेनोविद्वनमोरमिवास्वयंवरेनाथजितोमवाह तद्दग्रमानानपितृध्यतोज्ञानजज्ञेदतः शास्त्र
शनैः स शास्त्रैः ४ पियंशत्रुर्गोमवइवप्रियाप्याविधित्समर्द्धयुतरूंयदर्थे वत्रमधावस्मगणेण
हृवोधः श्रीरामृगेतन्नवधंवधतो ५ स्वतेमृधेविवपुषाग्रसतेहृष्ट्वास्वनाभोस्मथितेनधरित्र्या श्रामे
त्रितस्ततनयायशोषंदवानदंतः पुरमाविवेश ६ नवाहृतास्तानरदेवकन्याः कुजेनदृष्ट्वाहरिमा
तैवंधुं उत्थायसद्योजगृहुः प्रहर्षव्रीडानुरागप्रहितावलोकैः ७ आसांमुहूर्तएकस्मिन्नानागा
रेषुयोषितां सविधंजगृहेपाणीननुरूपः स्व
मायया ८

६ श्रीरामृगइवेति यत्रिमितंकुसंवत्रीसीमेरितो ५ सनाभेनचक्रेणउत्सृथितेहतंसुतेभौमेरहृष्टास्वमा
मोसानस्याप्तथ्याधामवितः पार्थिनेः सत्रतस्वतनयायभगदेतायहतनशेषसत्पदवा ६ तवोतः पुरंकुजेन
भौमेनवाराहतास्ताः प्रहर्षेचश्रीडावासुरागाद्युतैः प्रहिताः प्रेषितायैअवलोकास्तैर्जगृहुः स्वीकृतवत्यः
७ आसांयोषितांवाणीननुरूपः सन् सविधंविवाहोचितप्रकारसहितंयथाभवति ८

श्रीः
भी-त-
टी-
॥

सर्वतः सर्वैर्गुणैः समन्तन्त्यानि यस्कृतेर्मी यथा विविधं भवते विस्तारेण दिक्षु याय द्वा प्रकृते द्वैतोः विविधं भवित
मिव्रया ॥८॥ कालः कालयवनः धृतः श्राद्धरूपवनः मद्गुकदम्भोमादिभिः स्वयमेवाजीवनतवातितवनते
सोमस्व ३ सोतेजः यमाके कोतिवारतवान ॥१०॥ शोवरहितविधवल्कलानमानपिकोश्चित्स्यद्गुत्तमादिभिः याव
यतमुद्रातयतवातयन्त्रितवापाठः ऐतकारीनस्वयमवधीन नृपानद्यातयादेतानुवेगः ॥ कथंभूताव

नास्व यस्या यज्ञम यदात्मनन्त्यानि सर्वतः यकैकस्योदशादशप्राकृतेर्विद्युन्मूषया ॥८॥ कालमा
गधमान्त्वारीननीकैः धृतः पुरं श्रवीचनन्तयं दितेस्वउसोनेननविशात ॥१०॥ शोवरहितविधेवा
लोभुत्वेवल्कलमेवव श्रमोस्त्वरेनवकारीनवधीकोम्बद्यातयत ॥११॥ प्रथतेश्रानउवाणिपदः
केः पतितानूनृपान ववालधृः कृतेत्रयेषामापतनोवलैः ॥१२॥ मकणाङ्गः श्रामनमोवला
नोकृमेरपाकेनहतनाश्रियायुधं मृषोपनेनलानुचवेशायानेभयोकृपयोननन्नेदृपयपत् ॥१३॥ कि
यान्मुवोयेदापितोम्भागोयहृत्यामी म्यार्नेनुभीमम्लैः श्रष्टादशाहोहिणिकोमदेशेवास्ते
वलङ्गविवरेयहूनाम् ॥१४॥

अकृतेवेमापततोमुद्धमोयेयोवलैः सैस्यर्भः सर्वापिववाल ॥१२॥ सकृलः हतास्त्रीराद्युवयस्य भग्नान्तर
वस्यतेउद्योशायानेवदपश्रविनन्नेदतोयानयाप ॥१३॥ श्रभिनंदनस्वकारमेवाह क्रियानीति श्रेणादिभिर्नृ
लेः कामरान्नतेः यदितियः श्रष्टादशासौहिणीगुल्मः हृस्तिवमार्थनापितुरुभोरोयेदेक्रियायः श्रमत्स्वर
नार्थः यस्मान्मदेशे मधुम्नादिभिः हेतभूतेइर्विव
तेवसमाप्ते ॥१७॥ ॥१८॥ ॥१९॥

॥

नवानाम्यडपायः प्रभवति किंतु मधुनाय भ्रमरः सर्वतोमदः तेनानानाविल्लोचनानामेषांविवादोयदाभविष्यति तं
यदुस्थानेषांवधोपायः अन्तोमेनास्ति एकात्मनोपि मय्युद्यतेसति स्वयमेव विवादेनांतर्धीरमित्यर्थः १५ एवं
श्रीकृष्णेनोक्तक्रमेणसंविन्नस्वराज्येस्यापयिता १६ धृतः वर्दितः १७ अनुजैः सह १८ सांख्यप्रकृतिपुरुष
विवेकम् १९ स्निग्धोयः स्मितमहितोवलोकः तेनपीयूषकल्पयासुधातुल्ययापांठांतरेसुधाप्रवाहरूपयाश्रा

मिथोयदैषांभवितानिवादोमध्वामदाताम्रविलोचनानां नैषांवधोपायइयानतोस्मेमय्युद्यतेंतर्दधे
तेस्वयंस्म १५ एवंसंविद्भगवान्स्वराज्येस्याप्यधर्मजं नंदयामासमुहृदः साधूनांवर्त्मदर्शयन्
१६ उत्तरायांधृतः पूरोर्वंशः साध्वभिमन्युना सवैद्रौण्यस्त्रसंछिन्नः पुनर्भगवताधृतः १७ अ
याजयद्धर्मसुतमश्वमेधैस्त्रिभिर्विभुः सोपिक्ष्मामनुजैरक्षन्रेमेकृष्णमनुव्रतः १८ भगवानपि
विश्वात्मालोकवेदपथानुगः कामान्सिषेवेद्वार्वत्यामसक्तः सांख्यमास्थितः १९ स्निग्धस्मि
तावलोकेनवाचापीयूषकल्पया चरित्रेणानवद्येनश्रीनिकेतेनचात्मना २० इमंलोकममुंचैव
रमयन्सुतरांयदून् रेमेक्षणदयादत्तक्षणस्त्रीक्षणसौहृदः २१ तस्यैवंरममाणस्यसंवत्सरगणा
न्बहून् गृहमेधेषुयोगेषुविरागः समजायत २२

न्यनादेरेन २० क्षणदयाराज्यादत्तःक्षणउत्सवोयाभ्यांस्त्रीणांतासुक्षणंसौहृदंयस्यसः गृहमेधेषुगृह
धर्मेषुयोगेषुकामयोगोपायेषुविरागउदासीन्यंजातमित्यर्थः २२ ॥ ओंनमोभ
गवतेवासुदेवाय राम

यदास्वाधीनेष्वपिभगवतोविरागः तदादेवाधीनेषुकोविस्रंभेनविश्वासेप्रीतिंवाकः कुर्यात योगेनवेद्यो।
मीश्वरंश्रीकृष्णंमनुव्रतः २३ योगः पापंदहः भगवतोमनेभिप्रायेकोविदाः प्रभिन्नाः २४ २५ वयःशी

देवाधीनेषुकामेषुदेवाधीनःस्वयंचमर्त्य कोविस्रंभेनयोगेनयोगीश्वरमनुव्रतः ३३ उर्वीक
हाविक्रोशद्भिर्यदुभोजकुमारकैः कोपितामुनयःशेपुर्भगवान्मतकोविदाः २४ ततःकति
पयैर्मासैर्वृष्णिभोजांधकादयः यदुःप्रभासेसंतप्तास्तेनैवविमोहिताः २५ तत्रस्नात्वापितॄ
न्देवान्ऋषीश्चैवतत्तरंभसा तर्पयित्वाथविप्रेभ्योगावोबहुगुणादद्दुः २६ हिरण्यंरजतंशय्यांवा
सांस्यजिनकंबलान् यानंरथा निभान्कन्याथराष्ट्रंवृत्तिकरीमपि २० अन्नंचोरुरसंतेभ्योदत्वाभग
वदर्पणं गोविप्रार्थासवःशूराःप्रणेमुर्भुविमूर्धभिः २८ इतिश्रीभागवतेतृतीयस्कंधेतृ
तीयोध्यायः ३ उद्धवउवाच ॥ अथतेतेरनुज्ञाताभुक्त्वापीत्वाचवारुणीं तयाविभ्रंशितज्ञानादुरुक्तै
र्मर्मपस्पृशुः १ ॥

लादिबहुगुणोपेताःगावःताः २६ कन्याश्चराष्ट्रंवृत्तिकरींजीविकापर्याप्ता २० भगवदर्पणंयथाभवतितथा
विप्रार्थोप्रयाणावेषां २८ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांतृतीयस्कंधेतृतीयोध्यायः ३ वृत्तपर्वबधुनिथनेकृत्वा
मज्ञानतत्त्वये उद्धवस्योपदेशेनतत्त्वामैत्रेयमागमत् तेवांतैरनुज्ञाताःवारुणींपेयीमदिरा १

गरुडाविवमैरेयंतस्यदोषेणानिम्लोचतिअस्तंगच्छतिसति मर्दनंकदनं २ उपस्पृश्यसरस्वत्यामाचम्य ३ अ
हंचोक्तः बदर्याश्रमंगच्छेत्यर्थः ४ तदभिप्रेतंकुलसंहारादिकं ५ कृतकेतेकृतावासेअकेतेनअनाश्रये ६ विरजे
विरजंसंविदितंलक्षितंकौशंकौशेयंकाषायेरेणापीतांबरेण ७ अधिश्रित्यउपरिस्थापयित्वाअपाश्रितः

तेषांमैरेयदोषेणविषमीकृतचेतसां निम्लोचतिरवावासीद्वेणूनामिवमर्दनं २ भगवानात्म
मायायागतिंतामवलोक्यसः सरस्वतीमुपस्पृश्यवृक्षमूलमुपाविशत् ३ अहंचोक्तोभगवता
प्रपन्नार्तिहरेणह बदरींत्वंप्रयाहीतिस्वकुलंसंजिहीर्षुणा ४ अथापितदभिप्रेतंजानन्नहम
रिंदम पृष्ठतोन्वगमंभर्तुःपादविश्लेषणाक्षमः ५ अद्राक्षमेकमासीनंविचिन्वन्दयितंपतिं
श्रीनिकेतंसरस्वत्यांकृतकेतमकेतनं ६ श्यामावदातंविरजंप्रशान्तारुणलोचनं दोर्भिश्चतुर्भि
र्विदितंपीतकौशांबरेणच ७ वामऊरावधिश्रित्यदक्षिणांघ्रिसरोरुहं अपाश्रितार्भकाश्वत्थम
कृशंत्यक्तपिप्पलं ८ तस्मिन्महाभागवतोद्वैपायनसुहृत्सखः लोकाननुचरन्सिद्धआससादय
दृच्छया ९ तस्यानुरक्तस्यमुनेर्मुकुन्दःप्रमोदभावानतकंधरस्य आशृण्वतोमामनुरागहास
समीक्षयाविश्रमयन्नुवाच १०

दृष्टेनरहस्यः अर्भकोबालः कोमलोऽश्वत्थोयेनतंत्यक्तंपिप्पलंविषयसुखंयेनतथाअकृशंपुष्टमानंदृश्यं ८
द्वैपायनः सहृत्सखावायस्यसः स्वगुरुपुत्रत्वात् पराशरशिष्योमैत्रेयइत्यर्थः प्रमोदेनभावेननतकं
धरायस्यतंअनुरागेणहासोयस्यांतयासमीक्षयाविश्रमयन्विगतश्रमंकुर्वन् १०

तेमनसीप्सितंहृद्गतमंतःस्थितोवेदवेद्मि ददामिहेतुःविश्वसृजांवसूनांचमिलितानांहेवसोऽतिपुरापूर्वजन्मनिवै
वसुर्वन् ः तदामत्प्राप्तिकामेनत्वयाऽहमिष्टः अतस्तत्साधनंददामिदास्यामिअन्यैर्मत्पराङ्मुखैर्दुरवापं ११
तस्यभावमभिनंदति सएषभवोजन्म तेभवानांमध्येचरमः यत्यस्मिन्मदनुग्रहः आसादितोलब्धः य.
स्मन्मांरहस्येकांतेविषयाजन्यमायाप्रकांतंभक्त्याददृश्वान्दृष्टवानसियतःदिष्ट्याभद्रंजातमित्यर्थःनृलोकान्न्

श्रीभगवानुवाच वेदाहमंतर्मनसीप्सितंतेददामियत्तद्दुरवापमन्यैः सत्रेपुराविश्वसृजांवसू
नांसंसिद्धिकामेनवसोत्वयेष्टः ११ सएषसाधोचरमोभवानामासादितस्तेमदनुग्रहोयत् यन्मां
नृलोकान्रहउत्सृजंतंदिष्ट्याददृश्वान्विशदानुवृत्त्या १२ पुरामयाप्रोक्तमजायनाभ्येपद्मेनिष
ण्णायममादिसर्गे ज्ञानंपरंमन्महिमावभासंयत्सूरयोभागवतंवदंति १३ इत्यादृतोक्तःपरम
स्यपुंसःप्रतिक्षणानुग्रहभाजनोऽहं स्नेहोत्थरोमास्खलिताक्षरस्तंमुंचन्शुचःप्रांजलिरा
बभाषे १४ कोन्वीशतेपादसरोजभाजांसुदुर्लभोऽर्थेषुचतुर्ष्वपीह तथापिनाहंप्रवृणोमि
भूमन्भवत्पदांभोजनिषेवणोत्सुकः १५

शरीरेननीताःतेषांलोकानुत्सृजंतंवैकुंठंगच्छंतमित्यर्थः १२ ददामीतियदुक्तंपुरातदेवनिर्दिशति पु
रामयैवस्मिन्नाद्येकल्पेआदिसर्गेपद्मेममसहिमाऽवभासतेयेनतत् १३ एवमादृतस्यचाभाष
णमाह प्रतिक्षणंकृपावलोकएवअनुग्रहःतस्यभाजनं पात्रंस्नेहःपाठांतरेप्रतिक्षणमनुग्रहस्यपात्रमि
ति शुचः अश्रूणिमुंचन् आबभाषेउक्तवानस्मि १४ नाहंस्वात्मानंतिष्ठामिमायकामोऽहंकिंतवत्रिषेवणे
त्सुकःस्वयमर्थःवचितवाक्यमानाचरणोहृष्टोऽमेमोहोभवति अतस्त्वंतत्वज्ञानंदेहीतिप्रार्थयितुमाह कोन्
विति वत्तचतुर्धर्मीदिपुरुषार्थापितानहंनप्रवृणोमि १५

अवरमानाचरणं दर्शयति कर्माणीति अनीहस्य निष्क्रियस्य निस्पृहस्य वा अभवस्य अजन्मनो नु भवो जन्म कालात्मनः
तव भयाद्गुहीं श्रयः पलायनं च स्वात्म विरतिर्यस्य तस्य बह्वीभिः स्त्रीभिः सह रमणं च यदि त्वं गृहस्थाश्रमे रति
यत इहास्मिन् विषये विदुषामपि धीः संशयेन खिद्यति १६ किं च मंत्रेषु पृष्टस्तत्र सत्सु समाहूय अहो शब्दैः अपृच्छः
कुंठितः कालादिना अखंडः स तत्त्वतः स्वात्मा मंत्र यमादि सहितो बोधो विद्यात्मकक्रिया यस्य स अप्येवास्तवत अप्रमत्तः अवे

कर्माण्यनीहस्य भवोभवस्य ते दुर्गाश्रयोथारिभयात्पलायनं कालात्मनो यत्प्रमदायुताश्रयः स्वात्मन्र
तेः खिद्यति धीर्विदामिह १६ मंत्रेषु मां वा उपहूय यत्त्वमकुंठिताखंडसदात्मबोधः पृच्छेः प्रभो मुग्ध इवा
प्रमत्तः तन्नो मनो मोहयतीव देव १७ ज्ञानं परं स्वात्मरहःप्रकाशं प्रोवाच कस्मै भगवान्समग्रं अपि क्ष
मं नो ग्रहणाय भर्तर्वदांजसा यद्वृजिनं तरेम १८ इत्यावेदितहार्दाय मह्यं स भगवान्परः आदिदेशार
विंदाक्ष आत्मनः परमां स्थितिं १९ स एवमाराधितपादतीर्थादधीततत्त्वात्मविबोधमार्गः प्रणम्य
पादौ परिवृत्य देवमिहागतोहं विरहातुरात्मा २० सोहं तद्दर्शनाह्लादवियोगार्तियुतः प्रभो गमि
ष्ये दयितं तस्य बदर्याश्रममंडलं २१ ॥

दितः सन् १७ स्वात्मनः तत्त्वतः रहस्येन तत्त्वं यस्य प्रकाशकं कस्मै प्रोवाच सर्वं नाम नवमार्थ नः अस्माकं यद्ग्रहणाय
योग्यतमे यदि योग्यता हि वदेत्यर्थः स्वामिन् यद्युत संसारदुःखं अनायासेन तरिष्यामः १८ आवेदितो हार्दो हृदिस्थोभि
प्रायो येन तस्मै १९ आराधितपादो भगवान् स एव तीर्थं गुरुः तस्मात् अधीतः अधिगतः तत्त्वात्मविबोधस्य परमार्थात्म
ज्ञानस्य मार्गो येन देवं परिवृत्य प्रदक्षिणीकृत्य २० तस्य दर्शनेनाह्लादः वियोगेन
तिः ताभ्यां युतः बदर्याश्रमस्थानं गमिष्यामि २१ ॥ २१

श्री॰
भा॰ टी॰
टी॰
१४

मृदु यथा स्यात्तथा तीव्रं दुःसहं दीर्घं मा कल्पांतं तेपाते तेपतुः चेरतुरित्यर्थः लोकभावनौ लोकानुग्रहकारकौ २२ ज्ञाने
नाविवेके २२ विश्रंभात् विश्वासात् २४ यद्यस्मात्स्वभृत्यप्रयोजनसाधकाः संतः चरंति नाहितेषां कृतार्थानाम्
नाविवेके २२ विश्रंभात् विश्वासात् २४ यद्यस्मात्स्वभृत्यप्रयोजनसाधकाः संतः चरंति नाहितेषां कृतार्थानाम्॥
मकृतमस्तीत्यर्थः २५ तत्त्वायसंराध्यऋषिः भ्रेयेभावः भगवतेव स्मरणमात्रेणागत्य तत्त्वमुपदिष्टप्रायं केवलमस्मै
मवादीति निवृत्तयेत्वा नीकश्चिदाराध्यः संवनवाराध्योमैत्रेयो नवहं मत्तोतिरूप वतवडपदेष्टात स्यादिष्टत्वादिति २६ स्वा
त्मिनापनीतः उरुस्तापो यस्य यमस्वसुस्तस्या यमुनायाः पुलिने तीरे तांनिशां क्षणमिव समुषितः औपगविरुद्धवः २७ अ

यत्र नारायणो देवो नरश्च भगवानृषिः मृदु तीव्रं तपो दीर्घं तेपाते लोकभावनौ २२ शुकोवाच इत्यु
द्धवादुपाकर्ण्य सुहृदां दुःसहं वधं ज्ञानेनाशमयत्क्षत्ता शोकमुत्पतितं बुधः २३ स तं महाभागव
तं व्रजंतं कौरवर्षभः विश्रंभादभ्यभाषेदं मुख्यं कृष्णपरिग्रहे २४ विदुरउवाच ज्ञानं परं स्वात्मर
हःप्रकाशं यदाह योगेश्वर ईश्वरस्ते वक्तुं भवान्नोर्हति यद्धि विष्णोर्भृत्याः स्वभृत्यार्थकृतश्चरंति
२५ उद्धवउवाच ननु ते तत्त्वसंराध्य ऋषिः कौषारवोंतिके साक्षाद्भगवतादिष्टो मर्त्यलोकं जिहा
सता २६ शुकउवाच इति सह विदुरेण विश्वमूर्तेर्गुणकथया सुधया प्लावितोरुतापः क्षणमिव पुलि
ने यमस्वसुस्तां समुषित औपगविर्निशां ततोगात् २७ राजोवाच निधनमुपगतेषु वृष्णिभोजेष्व
धिरथयूथपयूथपेषु मुख्यः स तु कथमवशिष्ट उद्धवो यद्धरिरपि तत्यज आकृतिं त्र्यधीशः २८ शु
कउवाच ब्रह्मशापापदेशेन कालेनामोघवांछितः संहृत्य स्वकुलं नूनं त्यक्ष्यन्देहमचिंतयत् २९

स्कं॰ ३

व्यपदेशेन निधनं प्राप्तेषु यत् यस्मात् त्र्याणां ब्रह्मादीनामीशो हरिरपि आकृतिं मनुष्याकारं त्यक्तवान् २८ ब्र
ह्मशापव्यपदेशो मिषं यस्य तेन कालेन स्वशक्तिरूपेण अमोघवांछितं यस्य नतस्य शापः प्रभुः किंतु भगवदिच्छे

१४

मयिउपरतेसतिज्ञानमर्हतिज्ञानयोग्योभवति ३० मत्तःप्रकाशादीवदपिन्यूनोनभवति यद्यस्मात् गुणैर्नार्दितोभि
तःमद्वयुनंज्ञानंलोकस्योपदिशतु ३१ एवमनेनाभिप्रायेणशब्दयोनिनाब्रह्मणकर्त्रीईजेभजयामास ३२ पशुव
न्मूढानांविक्लवात्मनामधीरचित्तानां ३४ मनसेक्षितंचिन्तितं ३५ कालिन्द्याःसकाशात्सिद्धएवविदुरःकतिप
यैःदिनैःस्वःसरितंगंगांप्राप्यप्राप्तः ३६ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांतृतीयस्कंधेचतुर्थोऽध्यायः ४ पंचमे

अस्माल्लोकादुपरतेमयिज्ञानंमदाश्रयं अर्हत्युद्धवएवाद्धासंप्रत्यात्मवतांवरः ३० नोद्धवोऽण्वपि
मन्न्यूनोयद्गुणैर्नार्दितःप्रभुः अतोमद्वयुनंलोकंग्राहयन्निहतिष्ठतु ३१ एवंत्रिलोकगुरुणासं
दिष्टःशब्दयोनिना बदर्याश्रममासाद्यहरिमीजेसमाधिना ३२ विदुरोप्युद्धवाच्छ्रुत्वाकृष्णस्यप
रमात्मनः क्रीडयोपात्तदेहस्यकर्माणिश्लाघितानिच ३३ देहन्यासंचतस्यैवंधीराणांधैर्यवर्धनं
अन्येषांदुष्करतरंपशूनांविक्लवात्मनां ३४ आत्मानंचकुरुश्रेष्ठकृष्णेनमनसेक्षितं ध्यायन्गते
भागवतेरुरोदप्रेमविह्वलः ३५ कालिन्द्याःकतिभिःसिद्धअहोभिर्भरतर्षभ प्रापद्यतस्वःस
रितंयत्रमित्रासुतोमुनिः ३६ इतिश्रीभागवतेतृतीयस्कंधेचतुर्थोऽध्यायः ४ श्रीशुकउवाच
द्वारिद्युनद्याऋषभःकुरूणांमैत्रेयमासीनमगाधबोधं क्षत्तोपसृत्याच्युतभावशुद्धःपप्रच्छसौ
शील्यगुणाभितृप्तः १

भक्तश्चेत्ततोऽत्रशेषमहामुनिः प्रोवाचमहदादीनांसर्गंतेभ्योहरेःस्तुतिं उक्तंचतुर्भिरध्यायैःतत्रमैत्रेयसंग
मः संवादःततश्चोक्तःकथंतत्रपर्यवगायते पुनर्द्युगंगायाद्वारिद्वारेआसीनेनतत्कर्मयत्र तत्रहेतुरगाधो
दधिबोधोयस्येतिमैत्रेयस्यसौशील्यमानवादिगुणास्तैःकरुणादयःतैरभितृप्तःपोषितःवे अभितृप्त
मतश्चमैत्रेयम् १ ॥

श्री·
भा· स्क·
टी·
१५

प्रत्यक्षेणाह तैः कर्मभिः सुखं वान्यस्य दुःखस्योपशमं वेत्यर्थः अथवा अन्यज्ज्ञानं विंदते किंतर्हि दिमपेतायांतमो
च निर्दिष्टः उपारमं वेत्तिनत्तैः तैः कर्मभिः पुनः पुनर्दुःखमेव विंदेत प्रत्युत एवेति थमे सारेनोऽस्माकं यद्युक्तं कर्तव्ययोग्य
तत्सर्वं नो भगवान्वदेत्तन्निरूपयेत् २ दैवात्प्राचीनात्कर्मणो निमित्तभूतात्कृष्णाद्विमुखस्य अतः सुदुःखितस्य जन
नस्यानुग्रहाय भव्यानि मंगलानि भवंतः परोपकारस्वभावा एवेत्यर्थः ३ तत्तस्मात्हे साधुवर्य शं सुखरूपं
नः शाधि कथय येन वर्त्मना संराधितो हृदिस्थितः सन् तत्वाधिगमं आत्मापरोक्षं तत्साहितं पुराणं ज्ञानं

विदुरउवाच सुखाय कर्माणि करोति लोको न तैः सुखं वान्यदुपारमं वा विंदेत भूयस्तत एव दुःखं
यदत्र युक्तं भगवान्वदेन्नः २ जनस्य कृष्णाद्विमुखस्य दैवादधर्मशीलस्य सुदुःखितस्य अनुग्र
हायेह चरंति नूनं भूतानि भव्यानि जनार्दनस्य ३ तत्साधुवर्यादिश वर्त्म शं नः संराधितो भगवा
न्येन पुंसां हृदिस्थितो यच्छति भक्तिपूते ज्ञानं सतत्वाधिगमं पुराणं ४ करोति कर्माणि कृताव
तारो यान्यात्मतंत्रो भगवांस्त्र्यधीशः यथा ससर्जाग्र इदं निरीहः संस्थाप्य वृत्तिं जगतो विधत्ते
५ यथा पुनः स्वे ख इदं निवेश्य शेते गुहायां स निवृत्तवृत्तिः योगेश्वराधीश्वर एक एतदनुप्रवि
ष्टो बहुधा यथासीत् ६ क्रीडन्विधत्ते द्विजगोसुराणां क्षेमाय कर्माण्यवतारभेदैः ७

दिवेदप्रमाणकं ४ कर्माणीत्यादिना वर्णितानि पंचमश्लोके क्रियासंबंधः यथायेन प्रकारेण पुरुषरूपेणाकृ
तावतारः सन् त्रिगुणमायानियंता अतः स्वतंत्र एव यानि कर्माणि करोति ५ कर्माण्येव विशेषतः पृच्छति यथे
त्यादिना निरीहो निष्क्रियोऽपि स्रष्टा संस्थाप्य स्थितिं कृत्वा वृत्तिं जीविकां ५ स्वीये विहृदाकाशे निवेश्य
उपसंहृत्य निवृत्तवृत्तिः योगमायायां बहुधा ब्रह्मादिरूपेण ६ मत्स्याद्यवतारभेदैः क्रीडन्यानि
याकर्माणि विधत्ते ७

पुनर्विशेषं प्रदृष्टोत्स्वसमाविष्कुरोति सुश्लोकाः पुण्यकीर्तयः तेषां मौलिविशाधिकेन विराजमानाः नमे
त्यर्थः लोकनाथाधिपतिः अलोकालोकालोकपर्वताद्वहिर्मनान् ग्रैवीकृपकल्पयामास यत्र येषु सर्वाणिया
विमानानि तेषां निकायस्तेषां भेदः तत्र कर्माधिकारी साक्षितइतिवा ८ अप्यपि च येन प्रकारेण प्रज्ञानां जीवाना
मात्मस्वभावः तत्कृतेन कर्मणा कृतेन येन तत्कृता प्राभिधाः तासां भेदं कृतवान् विश्वस्य शास्त्र यमात्मयोनिः स

मन्नोन तत्त्व त्वयि प्रगतं तात सश्लोक मौलेषु विनाशृतानि येस्त्वं त्रिभेदं शयिल्लोकनाथो
लोकानलोकान् सह लोकपालान् ८ ग्रैवीकृपद्यबहिः सर्व सन्ननिकायभेदोधिकृतः प्र
तीतः ८ येन प्रजानामुत्तमात्मकर्मनृपाभिदानां च विदाविधे त्वं नारायणोमविष्णुस्त्वमात्म
योनिरेतवर्णीयविप्रवर्य ९ एवं वरेषां भगवद्गुणानि स्फुरन्ति मे व्याप्तमुखाद्भीतो अ
नन्तमस्त्वत्कस्मायेव हारितेषां पूतेकृमकयानुतोऽवात् १० कस्त्वं पानीयपदोभिधानात
मत्रेषु यः सुरिभिर्मीद्युमानात् यः कर्णनाडी पुरुपमयातो भवयदोगेहयतिमिनद्यि ११

तः सिद्धः ९ ननु महानुभाव तेन त्वया सर्वं प्रतमेव तत्राह परैर्वर्णिका अपवरेसज्ञाद यः तेषां प्रतानि धर्माः मे
तत्पुनः पुनः तेषां ग्रहणेनात्मकामः समाः स्मतेषां तत्कमस्यावहनात् यस्त्वं तत्र श्रीकृमकयाप्रृ
वीतः सवितः तस्मात्तेतत्रवत्ने बुद्धिनां स्तोत्यर्थः १० तत्रहेतवः कः अत्र ततो पीयपदः कृमस्य प्रभिधानात्कर
णसमानेषु सद्विद्भिर्नामस्थाहिभिः ११ ॥

श्रीः
भा-तृ-
टी-
३६

महाभारतस्याप्यत्रैव तात्पर्यमित्याह मुनिरिति । श्रीकृष्णो वेदव्यासः भगवद्गुणान्मोक्षधर्मान्नारायणोपाख्यानेव
क्तुमिच्छुः सन् अन्यथा कामादिवर्णनं तत्र हरिकथायां नृणां मतिप्रवेशार्थमेवेत्याह यस्मिन्निति नृणां मतिः ग्राम्य
सुखानुवादैः द्वारभूतैः न निसृष्टेनं हरेः कथायां गृहीता नीता तदुक्तमिति हा ससमुच्चये कामिनो वर्णयत्का
म्यानिषेवणं त्रुस्य वर्णयन्नरः किं फलमाप्नोति कूपे पतन्तमिव पातयन्लोकं विशाविताराय व्याससंहितायाचेनेतिनतोऽश्रुति
होमेः पवित्रार्थैः पुनरग्रेव निरिसो ग्रन्थाद्वोऽसंसारबंधहनं जनस्य नीवर्णयन्मकथां विदान्महाकारुणिका

मुनिर्विवक्षुर्भगवद्गुणानां सखापि ते भारतमाह कृष्णः यस्मिन्नृणां ग्राम्यसुखानुवादैर्मतिर्गृ
हीता नु हरेः कथायां १२ सा श्रद्दधानस्य विवर्धमाना विरक्तिमन्यत्र करोति पुंसः हरेः पदानुस्मृ
तिनिर्वृतस्य समस्तदुःखाप्ययमाशु धत्ते १३ ताञ्छोच्यशोच्यानविदोऽनुशोचे हरेः कथायां विमु
खानघेन क्षिणोति देवोऽनिमिषस्तु येषामायुर्वृथावादगतिस्मृतीनां १४ तदस्य कौषारव श
र्मदातुर्हरेः कथामेव कथासु सारं उद्धृत्य पुष्पेभ्य इवार्तबंधो
शिवाय नः कीर्तय तीर्थकीर्तेः १५

मुनिरिति १२ हरिकथायां मतिप्रवेशस्य फलमाह साकथायां मतिर्वा श्रद्दधानस्य सुखेन ततः किंमत आह ह
रेरिति १३ एवंभूतायां कथायां ये न रमन्ते तान् शोचति शोच्यायत्तेषामपि शोच्यास्तत्राविदः भारतात्पर्यानभि
ज्ञान् शोच्यान्येत ज्ञात्वा हरेः कथायां विमुखान् तान् तेषामपि शोच्यान् इति यो यो यमनिमिषः कालो येषामायुः
क्षपयति श्रवणेनैतेः वृथावादरतिस्मृत यो वाग्देहमनो व्यापारः येषां १४ तत्तस्माद्धे कौषारव ग्रंथवि
स्तरमपि विना यकथासु सारभूतां हरेः कथामेवोद्धृत्य नः कीर्तय यथा पुष्पे
भ्यो मधुमक्षुपाउद्धरतिं तद्वदुद्धृत्य १५ ॥

श्रीकृष्णस्य कथा कृष्णनीयेत्याशयेनाह स इति यो विश्वसर्गाद्यर्थं गृहीतशक्तिः सएव पुरुषेषु कृतावतारः स पुरुषानतिक्रम्य वर्तमानानि चकार पुंसामिति श्रेयसमेवार्थः प्रयोजनं तेन हेतुना पृष्टः बहुमानमेवाह साधि ति पंचभिः अधोक्षजपरमात्मा यस्य तस्यात्मनः स्वस्य कीर्तिं च प्रसंगाद्धितत्वात् १८ हरिर्यद्गृहीतः एतच्चित्रं

स विश्वजन्मस्थितिसंयमार्थे कृतावतारः प्रगृहीतशक्तिः चकार कर्माण्यतिपौरुषाणि।
यानीश्वरः कीर्तय तानि मह्यं १६ शुक उवाच एवं भगवता पृष्टः क्षत्त्रा कौषारविर्मुनिः पुं
सां निःश्रेयसार्थेन तमाह बहुमानयन् १७ मैत्रेय उवाच साधु पृष्टं त्वया साधो लोकान्सा।
ध्वनुगृह्णता कीर्तिं वितन्वता लोके आत्मनोधोक्षजात्मनः १८ नैतच्चित्रं त्वयि क्षत्तर्बादराय
णवीर्यजे गृहीतोनन्यभावेन यत्त्वया हरिरीश्वरः १९ माण्डव्यशापाद्भगवान्प्रजासंयमनो।
यमः भ्रातुः क्षेत्रे भुजिष्यायां जातः सत्यवतीसुतात् २०

न भवति कुतो बादरायणवीर्यजे १९ तर्हि कथं शूद्रत्वं कथं लोकानुग्राहकत्वं तत्राह माण्डव्यशापादि
ति भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रे देवरेण जन्मीकृतायां भुजि
ष्यायां दास्यां यमएव त्वं जातोसि २० ॥

श्रीः
भा० तृ०
टी०
१२

न्द्रं भगवानिति कृतः यस्य तव ज्ञानोपदेशाय मामादिष्टवान् व्रजन् स्वकालात्ययसमये त्वमेवोपदिष्टवानिति २१ वि
श्वस्थित्यादयश्चार्था विषया यासां ताः २२ तत्र सृष्टिलीलां वर्णयितुं पूर्वं तस्या माह इदं विश्वमग्रे सृष्टेः सर्वं
मेव परमात्मा भगवानेक एवासीत् आत्मनां जीवानां आत्मा स्वरूपं विभुः स्वामी च नानादृष्टद्रष्टृरूपादिमतिभि
नैव लक्ष्यत इति तथा यदा स्वकारणभूतया आत्मेच्छया अनुगतौ लयसमये यः स एव नानामतिभिरुपलक्ष्यते सत्तदा एक एवासीदि
विकृतमात्मेच्छा माया तस्यामनुगतो लयसमये यद्वा आत्मनैव एकाकित्वेन आत्मस्थानेच्छायामनुगतौ नानामतिभिरित्यर्थः

भवान्भागवतो नित्यं संमतः सानुगस्य ह यस्य ज्ञानोपदेशाय मादिशद्भगवान्व्रजन् २१ अथ ते
भगवल्लीला योगमायोपबृंहिताः विश्वस्थित्युद्भवान्तार्था वर्णयाम्यनुपूर्वशः २२ भगवानेक
आसेदमग्र आत्मात्मनां विभुः आत्मेच्छानुगतावात्मा नानामत्युपलक्षणः २३ स वा एष तदा
द्रष्टा नापश्यद्दृश्यमेकराट् मेनेऽसन्तमिवात्मानं सुप्तशक्तिरसुप्तदृक् २४ सा वा एतस्य संद्रष्टुः
शक्तिः सदसदात्मिका माया नाम महाभाग ययेदं निर्ममे विभुः २५ कालवृत्त्या तु मायायां गु
णमय्यामधोक्षजः पुरुषेणात्मभूतेन वीर्यमाधत्त वीर्यवान् २६

तत्र यथा मायोपबृंहणप्रकारमाह स वा एष द्रष्टा सन् दृश्यं नापश्यत् यतः एकराट् एक एव तस्मिन्समये प्रकाशते
सुप्तमन्तमिव मेने दृश्याभावे द्रष्टृत्वाभावात् तदा हं तत्र माया यायाः शक्तिर्यस्य सः असन्तमिव मेने सुप्ता माया च
मात्रकस्य विक्षेपशक्तिर्यस्येति २४ सा वा एतस्य द्रष्टुः सन्धानरूपा सदसदात्मिका कार्यकारणरूपा यद्वा सदसद
भासरूपा आत्मा स्वरूपेण योगमायया तु मायायां सन्धानरूपत्वात् २५ कालवृत्त्या कालशक्त्या गुणमय्यां
त्वभिन गुणानामधोक्षजः परमात्मा आत्मभूतेन पुरुषेण प्रकृत्यधिष्ठातृरूपेण वीर्यं चिदाभासमाधत्त वी
र्यवान् चिच्छक्तिमान् २६

कालप्रेरितायस्याम् आत्ममायायां नव पदं परित्यज्य महततोल्लक्षणं अतः पुंल्लिंगनिर्देशो विज्ञानात्मेति सत्त्वप्रधानात्म
देहस्थं विश्वं व्यंजयन् बीजगतमिव रूपादि व्रणभूतमिव प्रकाशयन् तमोनुदतीति तमोनुदः तदुक्तं सात्वततन्त्रे वि
ष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः प्रथमं महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वंडसंस्थितं तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञा
त्वा विमुच्यते २७ अहंकारोत्पत्तिमाह सोपीति अंशः चिदाभासो निमित्तं गुणाः उपादानं कालः क्षोभकः
अंश

ततो भवन्महत्तत्वमव्यक्तात्कालचोदितात् विज्ञानात्मात्मदेहस्थं विश्वं व्यंजंस्तमोनुदः २७ सोप्यंश
गुणकालात्मा भगवद्दृष्टिगोचरः आत्मानं व्यकरोदात्मा विश्वस्यास्य सिसृक्षया २८ महत्तत्वाद्वि
कुर्वाणादहंतत्वं व्यजायत कार्यकारणकर्त्रात्मा भूतेंद्रियमनोमयः २९ वैकारिकस्तैजसश्च ता
मसश्चेत्यहं त्रिधा अहंतत्वाद्विकुर्वाणान्मनो वैकारिकादभूत ३० वैकारिकाश्च ये देवा अर्थाभि
व्यंजनं यतः ३० तैजसानींद्रियाण्येव ज्ञानकर्ममयानि वा तामसो भूतसूक्ष्मादिर्यतः खं लिंगमा
त्मनः ३१ कालमायांशयोगेन भगवद्वीक्षितं नभः नभसोनुसृतं स्पर्शं विकुर्वन्निर्ममेनिलम् ३२

तदधीनो भगवान्सर्वाध्यक्षः तेः तद्दृष्टिगोचरः सन् स्वयमात्मानं व्यकरोत् रूपान्तरमनयत् २८ अहंकारस्य लक्ष
णमाह कार्यमधिभूतं कारणमध्यात्मं कर्तात्राधिदैवं तेषामात्माश्रयः अयमेतः भूतेंद्रियमनोमयः
तद्विकारवानात्मन इति देवानामप्युपलक्षणं २९ एतदेव विभागतः प्रपंचयिष्यति वैकारिक इत्यादिना वै
कारिकः सात्विकः तैजसो राजसः देवाश्च वैकारिकः कार्यभूता इत्यर्थः यतो येभ्यो इंद्रियाधिष्ठातृभ्योऽर्था
भिव्यंजनं शब्दादिप्रकाशो भवति ३० ३१ ३२

श्री: भा-टी- टी- ८

तेन शब्देनान्वयः तानसमवानां सात्विकत्वं पांकामा शृदिसेवकारः नामसोऽभूतस्तत्वमस्य शब्दस्पर्शादिकारणं यतः श
वृत्तेर्वमाकाशं नवनिमात्मनो लिंगं स्वगुणं शब्दरूपेण प्रकाशकं हृदयाकाशतयाव यद्यालिंगं शरीरं आकाशश
ब्दैरेवृत्तिनिरूप्यते: ३२ नभसः समोदनत्समसुद्धतेस्पर्शोविकुर्वतरूपांतरमानयन्त्यवसर्वेन्द्रियतत्मात्र हाराभतोऽन्यति
दिनिशानके ३४ नभसः शहितः स्पर्शेनाश्रुत्वान्वितः ततो ज्योतिः लोचनं प्रकाशके ३३ हे भव्य विदुर पाठान्तरे
नाम्नां कार्यं घटत्वं प्रकाशयति तेषां कार्याणां परेः कारणैः अन्वसंसर्गादन्वयात् यथासंख्यं यथाक्रमं उत्तरोत्तरम

अनिलोऽपि विकुर्वाणो नभसोरुबलान्वितः ससर्ज रूपतन्मात्रं ज्योतिर्लोकस्य लोचनं ३३ अनिलेना
न्वितं ज्योतिर्विकुर्वत्परवीक्षितं आधत्ताम्भो रसमयं कालमायांशयोगतः ३४ ज्योतिषाम्भोऽनुसंसृष्टं
विकुर्वद्ब्रह्मवीक्षितं महीं गंधगुणामाधात्कालमायांशयोगतः ३५ भूतानां नभआदीनां यद्यद्भा
व्यपरापरं तेषां परानुसंसर्गाद्यथासंख्यं गुणान्विदुः ३६ एते देवाः कला विष्णोः कालमायांशलिंगि
नः नानात्वात्स्वक्रियानीशाः प्रोचुः प्रांजलयो विभुम् ३७

थिकानुगुणान्विदुः तथाहि नभसः शब्द एव गुणः अन्यत्वयाभावात् वायोस्तु स्पर्शः आकाशान्वयाच्छब्दश्चा
ब्दएवतेजसश्चैते रूपश्चैव भसस्तातिरसश्चमेषाः सर्वदेवामहत्तदाद्यभिमानिनः विष्णोः कलाः अंशाः कालं लिंगं वि
कृतिर्मायालिंगाविशेषः अंशलिंगं येषां ते नानात्वात् नानाविधत्वात्परस्परसंवंधात् स्वक्रियाया
अस्मत्करणायामनीशास्त्रशक्ताः सन्तो विभुं पर
मेश्वरं प्रोचुः ३७ ॥

मिथः स्पर्धिनस्तवोदेवानमिलंतः परस्परं विसृजकर्मनाभयनो मानीयामानिर्विभातदिमीहिरे प्रपन्नानां तापोपशमे
शानपदं तद्भवं तगहेतुः यस्य पदारविंदस्य मूलं नेनते केतग्राप्नुयोये यो नेवाहिं रुचिपं तिपदिस्पृजंति ३८ यथापि
याम्बरान्हे गामार्गेभ्रममिवम्मं वेदग्रमग्राहुः हेयातः पितः यद्यस्मान्नमवेमं सारेग्रात्मत्विति आत्मनि संबोध
नेवाशमिमाखिमलेवदितिपारयत्पारभजनेक्रिमाशर्मनत्वभंते नवज्ञानात्दत्तानहतस्तापो विवर्तते किमदे त्रिविध
यामृयत्तनयाहुः मविद्यांतरा मृयणाम्मत विद्याप्रापकमित्यर्थः ३९ अज्ञानस्याश्रयस्य योगान्नज्ञानसाधनः

॥देवाऊचुः॥

नमाम नेतेरेवपदारविंदं प्रपन्नतापोपशमातपत्रं यन्मूलकेतायतयोंऽजसोरुसंसारदुःखं बहि
रुत्क्षिपंति ३८ धातर्यदस्मिन्भवईशजीवास्तापत्रयेणाभिहता नशर्म आत्मंल्लभंते भगवांस्त
वांघ्रिच्छायांसविद्यामतआश्रयेम ३९ मार्गंति यत्ते मुखपद्मनीडैः छंदःसुपर्णैरृषयोविवि
क्ते यस्याघमर्षोदसरिद्वरायाः पदंपदंतीर्थपदंप्रपन्नाः ४० ॥

माहुः मार्गंतिमन्वेषयंतिनियतंतीर्थपदस्यतवपदं वयंप्रपन्नाः केमार्गंतिछंदःसुपर्णैः वेदपक्षिभिः
मीडैःयेसांवधायदितानीडांडुद्भतस्ततस्ततःपरिक्रम्यपुनस्तमेवविशंतितत्पादप्राप्तिजन्यकृतास्वकर्मतत्तसं
निधानोवेदात्तपदात्मिन्यवनयदंसूमर्थंतीतिविविक्तेप्रसंगेमनुसिकिंवाघमर्षणमनाशकमदकंयासांसरि
तांतासवरायांगंगायाः पदंमुञ्जस्यातंप्रतोगमामनसेवमानाप्रपि
नःइमस्यानेवत्पदंशाप्नुवंतीत्यर्थः ४० ॥ ॥

ननु विषयाकृष्टचित्तानां कुतः स्मरणं तत्राह यच्छ्रद्धयेति हृदयेऽवधार्य ध्यात्वा वैराग्यबलेन यज्ज्ञानं तेन धीरा भवं
ति संसारोपेक्षितं ध्यानमेव कुतः श्रद्धया श्रवणाख्यया भक्त्या संमृज्यमाने शोध्यमाने ४१ भक्त्यानुगृहीतस्मरणं तत्प्रा
हुः विश्वस्येति ४२ एवं तर्ह्यभिमतेन यानि नियमविहितेषु नरसंकेत जनममेत्याशंक्याहुः यदिति सानुबन्धे सोपकरणे अ
सति नश्वरे असत्प्रायेऽपि देहे गेहे च ऊढः प्राप्तो दुराग्रहो येषां ४३ ननु यदि हरिस्वरूपस्यापि पदाब्जं केचिन्न भावितवन्तस्तर्हि अन्येषामपि तथैव दु
र्लभत्वं विशेषाभावादित्याशंक्याहुः तानिति असद्वृत्तिभिः बहिर्मुखैरक्षिभिरिन्द्रियैः पराहृतं हृतमन्तर्मनो येषां

यच्छ्रद्धया श्रुतवत्या च भक्त्या संमृज्यमाने हृदयेऽवधार्य ज्ञानेन वैराग्यबलेन धीरा व्रजेम तत्तेऽङ्घ्रिसरोज
पीठं ४१ विश्वस्य जन्मस्थितिसंयमार्थे कृतावतारस्य पदाम्बुजं ते व्रजेम सर्वे शरणं यदीश स्मृतं प्र
यच्छत्यभयं स्वपुंसां ४२ यत्सानुबन्धेऽसति देहगेहे ममाहमित्यूढदुराग्रहाणां पुंसां सुदूरं वसतो
ऽपि पुर्यां भजेम तत्ते भगवन्पदाब्जं ४३ तान्वा असद्वृत्तिभिरक्षिभिर्ये पराहृतान्तर्मनसः परेश अथो न
पश्यन्त्युरुगाय नूनं ये ते पदन्यासविलासलक्ष्म्याः ४४

मनोऽपेक्षयोक्ते यद्योगं यत्नेन तं मनः पश्यन्तीति प्रसिद्धं कुतः पुनस्तेषां तत्संगः स्यात् का तेन तत्पदन्यासः गमनं तस्य वि
लासो विभ्रमः तस्य लक्ष्म्याः शोभा तस्याः स्वेन लीलाकथादिभिः शोभमानः स्वयं ह्यानित्यर्थः यद्यपि इति लक्ष्म्याः
पादन्यासस्यामविलासो ये लक्ष्म्यायेयां नाभ्यर्थः तस्मात् भक्तानुसन्तो मार्गो मार्गस्त्वाश्रवणादीन् पश्यन्तीत्यर्थः यद्वा यदेवं
तेऽभागवतास्तेन तान्नमन्नादृतेनैव पश्यन्तीत्यन्वयः सत्संगाभावेन हरिकथाश्रवणाभावात्
हरिस्वरूपमपि न पश्यन्तीति वा सहस्रमि
तिभावः ४४ ॥

वतदेवस्फुरतिपानेनेतितेनामंममायोवलंवस्यवेधम्यसंलब्धाश्रमीयुःशामयुःशक्तैठिस्यंवैकुंठलोके ४५ आत्म
नितसमाधिःमनःस्यैर्यमपवयोगउपायःतस्यवलेनज्ञानयोगतःश्रमेणाभोक्तःतेकृपाश्रवणादिनावतायसेनै
स्वहेममतानिशान्तंतकसंविदितिभावः तदेवंमनतापार्यंयेतेवतभिःतनस्मातहेत्राद्यवदेयावयं यस्माल्ला।
कानांमिमतत्यावयाश्रनुसद्याःकमेणास्यादितनाःविभिरात्माभिःसद्वादिसभावेः अतएववितरुद्धसभावतांहि।
शुक्राःमंनःयदयंसद्याःतस्वविहारतंतेवक्षदेशपकरणंब्रह्मांडेतनेभ्यशतिकतंसमर्पयितेनशाकृमः अतस्तेनः

पानेनेतेदेवकुर्यास्तथायाःप्रवृद्धभक्त्याविषदाशायाये वैराग्यसारेभ्रतिलभ्यबोधंययोजसाली
ब्रह्मकुंठधिस्य ४५ तयापरेवात्मसमाधियोगवलेनजितामकृतिंवलिष्ठा तामेवधीराःपुरुषं।
विशंति तेषांश्रमःस्यान्नतसेवयाते ४६ तद्देवयंलोकमितस्तयायवयानुस्वर्शास्त्रिभिरात्मभिःस
मवेविधुक्तास्त्वविहारतंत्रेनशाकृमस्तत्यानिहतेमेते ४७ यावद्विलिंनेजनहरामकाले यथावयंचा
त्रमदामयत्र यथाभयेषांतदमेहिलोका।
वलिंहरंतोञमरेरपृहाः ४८

स्ववत्तःपतिरेहीतिरयाणांमाकानांवलतयैनामयः ४७ अस्तामयमिमेवयपंचयितेकार्यस्यानिवैविद्यमाङ्गः भो
अजकालेवनरवसेवलिंभोगंयावस्माकल्पनतेतभंहरामसपर्ययामः यथायेनप्रकारेणात्रमदामभत्स्या
मेसनेनात्रमावमस्माकमेषुवैणातभोयस्तवेवेस्लकं उभयेषांतवास्माकंचयत्रस्थितादमेजीवाश्रत्तराग्रमन
हाःनिर्विघ्नाःयदाश्रनताश्रवितकाःनिःसेशयायस्यर्थः तथावस्कृतिः तापनमत्रवनृसातनंतःमजामी
हियस्मिन्नतिहितात्रत्रमदामेति ४८

श्री:
भा०त०
टी०
३०

अत एवं वयमस्माकं च यो कार्यो याथीनां जीवानां वृत्तिः परिकल्पनीया जनकत्वादित्याहुः नोऽस्माकं सावद्यानां स
कार्याणां यहा प्रवेतीत्यन्वयः करणां तन्मदितानां वयमेवाद्यः कारणं अवहेतवः कूटस्थ अविक्रियः पुरुषोऽधिष्ठाता
पुराणः पुमानतः एतद्रूपपारयति त्रिभिः हेतवे अजेयवर्तते गुणानां समष्टीनां कर्मणां जन्मादीनां वयोनो कारणं
भूतानां शक्तीनां मायायां यथा मंत्रे तत्प्राद्यमप्रतिल्यामनमीलपः स्तोरिति शेषः कविः सर्वज्ञो महत्तत्त्वरूपं ४९ ततो हे अनन्त दे
वा मन्यः भूतानां सहस्रादयो यद्दर्पं वर्तनमिमन किं ते कार्यं करवाम सृष्टिमिति वदिन्त्याहुः तर्हि तव अस्माकं तं सर्वबद्धेः
लोके नतानं शाकन्यामनय विदेहि पश्चात् यस्मात् त्वतत्त्वमनु ज्ञानो येषां नेयरनुमततेषामस्माकं क्रियार्थं ज्ञानेनानावान

देवेनः स्वगणानमसि सावद्यानां कूटस्थ आद्य पुरुषः पुराणः तं देव शक्त्या गुणकर्मयोनौ रेतस्त्वजायां
कविमादधेऽजः ४९ ततो वयं मत्प्रमुखा यदर्थे बभूविमात्मन्करवाम किं ते त्वं नः स्वचक्षुः परिदेहि श
क्त्या देव क्रियार्थे यदनुग्रहाणाम् ५० ॥इति भागवते तृतीयस्कन्धे पंचमोऽध्यायः॥५॥ ऋषिरुवाच॥ इति तासां
स्वशक्तीनां सतीनामसमेत्य सः प्रसुप्तलोकतन्त्राणां निशाम्य गतिमीश्वरः १॥ कालसंज्ञां तदा देवीं बि
भ्रच्छक्तिमुरुक्रमः त्रयोविंशतितत्त्वानां गणं युगपदाविशत् २॥

तु यह्लोयन्यामिनेकं वापदं वदीयज्ञानक्रियाशक्तिभ्यामेव वयं सृष्टौ समर्था भवामेत्यर्थः ५० ॥इति भावार्थदीपिकायां तृतीयस्कन्धे
पंचमोऽध्यायः॥५॥ षष्ठे तत्त्वैः सृष्टिमाह विराडुत्पत्तिपूर्वकं अध्यात्मादिविभागं च वर्णवर्गवर्णनं स्वशक्तीनां महा
दादीनां असमेत्य मिलितानां सतीनां स्थितानां प्रसुप्तं लोकतंत्रं विश्वरचना यासां यद्वा असमं जीवोपकरणं ताभिर्निः स्थि
तिं इच्छा आविर्भावादिस्वतत्त्वेनान्वयः १ कालेन संज्ञा सम्यग्ज्ञानं यस्याः कालतया विक्षोभयति स्वकार्याणीति वा कालसं
ज्ञां प्रकृतिं तां शक्तिं प्रकृत्याख्यां सहप्रवेशप्रयोविंशतितत्त्वानां गणं युगपदाविशत् २

वेधात्रूपेण क्रियाशक्त्या कर्म तेषां क्रियाशक्तिनाम महद्बुद्धिप्रवृद्धं कर्म क्रियाशक्तिर्यस्य सः त्रयोविंशतिर्गुणाः दे
वेन स्वरूपेण बोधितः साक्षाभिरवयोरधिपुरुषविराड्देहमजनयत ४ जननमेवाह परेण स्वरूपेण विश्वसृजां तत्वाना
गुणाः स्वात्रयातृप्तो भवतितानः तत्सर्वात्मनावस्मिंल्लोकाः स्थिताः ५ स पुरुषः सोधिपुरुष इत्युक्तः आंडकोशे
ष्ठं सहस्रमब्दसर्वं सर्वैरव्यापिभिर्जीवैः सहितः ६ गर्भः कार्यरूपो विराट् देवशक्तिः ज्ञानशक्तिः तयैकधा हृद

सोनुप्रविश्य भगवांश्चेष्टारूपेणात्मना च भिन्नं संयोजयामास सुप्तं कर्म प्रबोधयन् ३ प्रवृद्धकर्मा
दैवेन त्रयोविंशतिको गणः प्रेरितोजनयत्स्वाभिर्मात्राभिरधिपुरुषं ४ परेण विशता स्वस्मिं
न्मात्रया विश्वसृग्गणः चुक्षोभान्योन्यमासाद्य यस्मिंल्लोकाश्चराचराः ५ हिरण्मयः स पुरुषः
सहस्रपरिवत्सरान् आंडकोश उवासाप्सु सर्वसत्वोपबृंहितः ६ स वै विश्वसृजां गर्भो देवकर्मा
त्मशक्तिमान् विबभाजात्मनात्मानमेकधा दशधा त्रिधा ७ एष ह्यशेषसत्वानामात्मांशः पर
मात्मनः आद्योवतारो यत्रासौ भूतग्रामो विभाव्यते ८ ॥

प्रकाशित्वदैवेनस्वरूपेण कर्मशक्तिः क्रियाशक्तिः तयाद्याधारात्प्राणरूपेण प्राणादयः पंच नागः कर्म स्वकृत
देवेन दशधा त्रयः इत्येवं देवेन वृत्तिभेदेन दशविधाः प्राणात्मशक्तिर्भोक्तृशक्तिस्तयाध्यात्माधिभूत
न त्रिधात्मानं विभक्तं कृतवान् ७ एवं त्रिभागसामर्थ्यापत्तस्याकर्षमाह एषहीति अशेषसत्वानां प्राणिना
आत्मा अंशो नाना देवाः तत्र आद्यो जीवः अवतारः उक्तिः तस्मि
आद्यवताराणि निर्भावाविभावेन ८ ॥ ॥३२॥

श्री॰
भा॰ टी॰
टी॰
३

इदं ज्ञेयं कार्यं विवृणोति साध्यात्मा अध्यात्मानीन्द्रियाणि तत्सहितः विराडिति सर्वत्र ॥ ९ ॥ अध्यात्मादिविभागं वर्णयितुमा-
ह स्मरन्निति त्रिभिः विज्ञापितं यावद्बलिते जहारामे स्यादि स्वेन तेजसा विविक्तकार्यानन्तरपदं पर्वेकरिष्यामीत्यालोचितवान् यस्य-
तावत्सर्वेणापि इति कृतेः विवृत्तये विविधवृत्तिलाभाय ॥ १० ॥ मे मत्तः शृणु ॥ ११ ॥ आयतनान्येवाह तस्याग्निरित्यादिव-
भिः आस्यं निर्भिन्नं ह्यग्निस्तत्पदं स्वस्यांशेन वागाख्येनावाविशत् येन जीवः वक्तव्यं प्रतिपद्यते ॥ १२ ॥

साध्यात्मः साधिदैवश्च साधिभूत इति त्रिधा विराट् प्राणो दशविध एकधा हृदयेन वा ॥ ९ ॥ स्मरन्विश्वसृ-
जामीशो विज्ञापितमधोक्षजः विराजमतपत्स्वेन तेजसैषां विवृत्तये ॥ १० ॥ अथ तस्याभितप्तस्य कतिधा-
यतनानि ह निरभिद्यन्त देवानां तानि मे गदतः शृणु ॥ ११ ॥ तस्याग्निरास्यं निर्भिन्नं लोकपालोऽविशत्पदं
वाचा स्वांशेन वक्तव्यं ययासौ प्रतिपद्यते ॥ १२ ॥ निर्भिन्ने अश्विनौ नासे विष्णोराविशतां पदं घ्राणेनांशेन ग-
न्धस्य प्रतिपत्तिर्यतो भवेत् ॥ १४ ॥ निर्भिन्नं तालु वरुणो लोकपालोऽविशद्धरेः जिह्वयांशेन च रसं यया-
सौ प्रतिपद्यते ॥ १३ ॥ निर्भिन्ने अक्षिणी त्वष्टा लोकपालोऽविशद्विभोः चक्षुषांशेन रूपाणां प्रतिपत्तिर्य-
तो भवेत् ॥ १५ ॥ निर्भिन्नान्यस्य चर्माणि लोकपालोऽनिलोऽविशत् प्राणेनांशेन संस्पर्शं येनासौ प्रतिपद्यते
॥ १६ ॥ कर्णावस्य विनिर्भिन्नौ धिष्ण्यं स्वं विविशुर्दिशः श्रोत्रेणांशेन शब्दस्य सिद्धिं येन प्रपद्यते ॥ १७ ॥

अस्यायमर्थः सर्वत्र यत्र निर्भिन्नं तदधिष्ठानं अग्न्यादिरूपमंशमधिदैवं वागादि इन्द्रियं तत्तीयोऽतमध्यात्मं प्रतिपत्त-
व्यं अधिभूतं १२ हरेर्विराजः १३ तथाश्विनादिन्यः १४ प्राणेनेति प्राणदेहव्यापिना त्वगिन्द्रियेणेत्यर्थः १६ शब्द-
स्य सिद्धिं ज्ञानं १७ ॥

वं वदर्मगोषधयः त्वगिंद्रियस्यैव स्थानभेदेन विषयद्वये कंडूः स्पर्शः च तत्रायं नाममेदो देवताभेदश्चेति द्वितीय
स्कंधपरव्याख्याने १८ कः प्रजापतिः स्वर्पतिः स्वर्गस्य पतिः वार्तया क्रयविक्रयादियात्म वृत्तिं जीविकां २१

त्वचमस्य विनिर्भिन्नां विविशुर्धिष्ण्यमोषधीः अंशेन रोमभिः कंडूं येनासौ प्रतिपद्यते १८ मेढ्रं
त तस्य विनिर्भिन्नं धिष्ण्यं क उपाविशत् रेतसांशेन येनासावानंदं प्रतिपद्यते १९ गुदं पुंसो विनिर्भि
न्नं मित्रो लोकेश आविशत् पायुनांशेन येनासौ विसर्गं प्रतिपद्यते २० हस्तावस्य विनिर्भिन्ना
विंद्रः स्वर्पतिराविशत् पायुनांशेन येनासौ विसर्गं प्रतिपद्यते २१ पादावस्य विनिर्भिन्नौ लोके
शो विष्णुराविशत् गत्या स्वांशेन पुरुषो यया प्राप्यं प्रपद्यते २२ बुद्धिं चास्य विनिर्भिन्नां वागी
शो विष्णुराविशत् गत्या स्वांशेन पुरुषो यया प्राप्यं प्रपद्यते २३ हृदयं चास्य निर्भिन्नं चंद्रमा
धिष्ण्यमाविशत् मनसांशेन येनासौ विक्रियां प्रतिपद्यते २४ आत्मानं चास्य निर्भिन्नमभिमानो
विशत्पदे कर्मणांशेन येनासौ कर्तव्यं प्रतिपद्यते २५ सत्वं चास्य विनिर्भिन्नं अभिमानो विशत्प
दे कर्मणांशेन येनासौ विज्ञानं प्रतिपद्यते २६

विक्रियां संकल्पादिरूपां २४ आत्मानमहंकारमभिमन्यते अनेनेत्यभिमानो रुद्रः कर्मणा महंप्रवृत्त्या
कर्तव्यमिति विक्रिया २५ सत्त्वमिति बुद्धिचित्तयोरभेदेन निर्देशः
महानिति ब्रह्म चित्तेन चेतनया २५ २६

दैवोकोत्पत्तिमाह ब्रीसौइतिवृत्तयः पवित्रामात्राः २६ एतदेव प्रपंचयति द्वाभ्यां आत्यंतिकेनोर्जितेन पणाव्यव
हारेण तांतेयानुगादिना व्यवहरन्तीति पणयो मनुष्याः ताननु ये तदुपकरणं गवादयस्ते धरां प्रतिपेदिरे २२
ततीयेन तमः तृतीयेन तामसेन उभयोर्द्यावापृथिव्योरंतरं मध्यं व्योम अंतरं तदेव भगवतो नाभिस्तमाश्रिताः
रुद्रपार्षदाः भूतादीनां गणाः २८ मुखतोवर्तत प्रवृत्तं ब्रह्म वेदः यस्तत्र मुखत्वान्मुखोद्भवत्वाद्वर्णानां मुख्यः श्रेष्ठः
वप्रथमो गुरुः स्यात् ... मुखत्वाद्वर्ततेत्यनुषंगः अध्यापनादिना ब्राह्मणस्य वेदो वृत्तिः तथा मुख्यत्वात् सर्वस्य

योसौस्यहृदोर्धगपद्मादिनाभेरुदपद्यत गुणानां वृत्तये येषु प्रतीयन्ते सुरादयः २६ आत्यंतिकेन
सत्त्वेन दिवं देवाः प्रपेदिरे धरां रजःस्वभावेन पणयो ये च ताननु २२ तार्तीयेन स्वभावेन भगवन्ना।
भिमाश्रिताः ॥ उभयोरन्तरं व्योम ये रुद्रपार्षदां गणाः २७ मुखतोवर्तत ब्रह्म पुरुषस्य कुरूद्व
ह यस्तून्मुखत्वाद्वर्णानां मुख्योऽभूद्ब्राह्मणो गुरुः २८ बाहुभ्योवर्तत क्षत्रं क्षत्रियस्तदनुव्रतः
यो जातस्त्रायते वर्णान्पौरुषः कण्टकक्षतात् २९ विशोवर्तन्त तस्योर्वोर्लोकवृत्तिकरीर्विभोः वै।
श्यस्तदुद्भवो वार्तां नृणां यः समवर्तयत् ३०

तो ब्राह्मणो जातः इत्यर्थः एवमुत्तरत्र वर्णजन्म येपित्तातव्यं २९ तत्रैपालनस्य पौरुषैः तत्क्षत्रमनुव्रतः क्षत्रियो
बाहुभ्योवर्ततेत्यर्थः एवमुत्तरत्र वर्णजन्म येपित्तातव्यं तदनुव्रततमेवाह यइति पौरुषः पुरुषविस्तारेशः कंट
काः चौरादयः तेभ्यो यत्क्षतं तस्मात्त्रायते रक्षति ३० विशः कृष्यादिव्यवसायः लोकस्य वृत्तिकरीर्जीवि
काहेतवः तस्य विभोरूर्वोर्मेढ्यात्सकाशात् ऊरुद्भवः ऊरुजः वार्ता जीविका यः स्वस्य स्वयमेव प्रवर्तितवान् ३१ ॥ ॐ नमो न
मः गणेशाय ॥

तस्यां निमित्तभूतायां यस्य वृत्त्या हरिः स एव मेव तुष्यति ३२ यद्यस्माज्जाताः गुरुत्वाज्जनकत्वाच्छ्रद्धयात्मवि
शुद्धिसाधनार्थं तेषामपरोधर्मः इत्यर्थः ३३ भो क्षत्तः दैवकर्मात्मरूपिणः कालकर्मस्वभावशक्तिमतः भग
वतो योगमायाबलेनोज्जृम्भितमेतद्विराड्रूपं उपाकर्तुं साकल्येन निरूपयितुं कः श्रद्दध्यात् हे क्षत्तः चाविश

पद्भ्यां भगवतो जज्ञे शुश्रूषा धर्मसिद्धये तस्यां जातः पुरा शूद्रो यद्वृत्त्या तुष्यते हरिः ३१ एते वर्णाः
स्वधर्मेण यजन्ति स्वगुरुं हरिं श्रद्धयात्मविशुद्ध्यर्थं यज्जाताः सह वृत्तिभिः ३२ एतत्क्षत्तर्भगवतो
दैवकर्मात्मरूपिणः कः श्रद्दध्यादुपाकर्तुं योगमायाबलोदयं ३३ अथापि कीर्तयाम्यंग यथा
मति यथाश्रुतं कीर्तिं हरेः स्वां सत्कर्तुं गिरमन्याभिधासतीं ३४ एकान्तलाभं वचसो नु पुंसां
सुश्लोकमौलेर्गुणवादमाहुः श्रुतेश्च विद्वद्भिरुपाकृतायां कथासुधायामुपसंप्रयोगं ३५ आ
त्मनोऽवसितो वत्स महिमा कविनादिना संवत्सरसहस्रान्ते धिया
योगविपक्वया ३६

स्यान्न निरूपणीय इत्यर्थः ३४ अंग विदुर अथापि हरेः कीर्तिं कीर्तयामि यथाश्रुतं गुरुमुखात् तदपि
न सर्वां किंतु यथामति स्वमत्यनुसारेण अन्याभिधानेन असतीं मलिनां स्वी
यां वाचं सत्कर्तुं पवित्रीकर्तुं ३५ एकान्ततो लाभं निश्चितमाहुः श्रुतेः श्रोत्रस्य उपाकृतायां निरूपिता
यां उपसंप्रयोगं सन्निधापनम् ३६

श्री:
भा॰ तृ॰
टी
२३

त्यालीव ज्ञाने निर्बंधः कार्यः कुतस्तः अतस्तोपिष्टं तैः पर्व्वादित्याह आत्मनो हरेर्महिमायोगविपक्वयापि संवत्सर
सहस्रांते पि धात्रादिकं विना ज्ञस्तत्तत् अपि किमु वयमिति ३ इति काकुत्राप्ताव निमित्तं नत्वा तद्रूपस्के ३७ यद्यस्मात्स्वयम
पि आत्मा हरिः आत्मवर्त्मस्वमायागतिमेतावदिति न वेद अनंतत्वात् ३८ अतोऽहं तैः अप्राप्त्या केवलं नमस्करोति यस्य
ज्ञानाय प्रवृत्ता वाचोऽपि मनसा सह नमप्राप्यैव निवर्त्तंते ऽहं तैः अप्राप्यापि केवलं वा मनसी अहंकारस्यापि अधिष्ठातारु
द्रोयश्च इमे इंद्रियाधिष्ठातारो देवाश्चान्येच ३९ ॥ इति भा॰ वार्थे तृतीयस्कंधे षष्ठोध्यायः ६ ॥ समम समशयच्छेदे प्रतिवंध

अतो भगवतो माया मायिनामपि मोहिनी यत्स्वयं चात्मवर्त्मात्मा न वेद किमुतापरे ३७ यतोऽप्रा
प्य न्यवर्त्तंत वाचश्च मनसा सह अहं चान्य इमे देवास्तस्मै भगवते नमः ३८ ॥ इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे
षष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं ब्रुवाणं मैत्रेयं द्वैपायनसुतो बुधः प्रीणयन्निव भारत्या विदुरः प्रत्य
भाषत १ ॥ विदुर उवाच ॥ ब्रह्मन्कथं भगवतः चिन्मात्रस्याविकारिणः लीलया चापि युज्येरन्निर्गु
णस्य गुणाः क्रियाः २ क्रीडायामुद्यमोऽर्भस्य कामः चिक्रीडिषान्यतः स्वतस्तृप्तस्य च कथं निवृत्त
स्य सदान्यतः ३ ॥
मुनेर्वचः पुनः तत्रोक्तानानाप्रश्नाः सम्यगुदीरिताः अथ ते भगवल्लीलायोगमायोपबृंहिताः इत्यादि
नाम्ना पाणिनीलीलया भगवान्सर्गादिकं करोति इत्येवं ब्रुवाणं भारत्या माधुर्येणाह्लादयन्प्रीणयन्निवेति अभिप्रा
यज्ञानेनाक्षेपात् १ निर्विकारस्याक्रियाः निर्गुणस्य गुणाः कथं लीलयेत्युक्तिः प्रयोजनाभावे परिहरिति
नैवसंत्विरोधइति भावः २ अर्भकवत्तल्लीलामपि युज्यते ऽर्भस्यादित्याह उद्यमः प्रवर्तयत्नोऽर्भस्योद्यमः अर्भ
कस्य क्रीडायां प्रवृत्तिर्हेतुः कामोस्ति अथवा तस्तत्संबंतरेण वालांतरेण वा बालांतरप्रवर्त्तनेन वात्स्यक्रीडेच्छा
भवति ईश्वरस्य तु स्वतः तृप्तस्य कामः अन्यतः सदा निवृत्तस्य वासंगाद्वितीयस्य कथमन्यतः चिक्रीडिषेत्यर्थः ३
२३

यद्वोक्तं स्मरन्निषु स्वनामीशो विज्ञापितमथोदन इत्यादि च अविद्योपाधेर्जीवस्यैव भोगार्थमीश्वरः
सृष्ट्यादि करोतीति तत्सर्वांशेनमनुवदति अस्तीति गुणमय्यात्मनो जीवस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वमो
हाद्यादिका या माया तत्र यास्तु ष्टया तत्कथं च यथा संमोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकं परोऽपि मनु
तेन यां तत्कृतं वाभिपद्यते इत्यादिना अयं च अतो भगवतो मायया मायिनामपि मोहिनीति संस्थाप्य यति पा
लयति अत्यभिधास्यति प्रतिलोम्येन विरोहितं करिष्यति पादोनतरेशतिल्लोमेनात्मनि धारयिष्यति ४
यत्तु जीवस्याविद्या अयथावदीरेत गतत्वमेव नीत्याह देशत इति यो सौ देशादिभिरविलुप्तात्मबोधः सा मा

अस्तीत्युक्तगत्वाद्विशिष्टं गुणमय्यात्ममायया तथा संस्थापयत्येतद्भूयः प्रत्यभिधास्यति ४
देशतः कालतो योऽसाववस्थातः स्वतोऽन्यतः अविलुप्तावबोधात्मा स युज्येताजया कथं ५
भगवानेक एवैष सर्वक्षेत्रेष्ववस्थितः अमुष्य दुर्भगत्वं वा क्लेशो वा कर्मभिः कुतः ६ ॥
एतस्मिन्मे मनो विद्वन्खिद्यतेऽज्ञानसंकटे तन्नः पराणुद विभो कश्मलं मानसं महत् ७ श्रीशुक उवाच स इत्थं चोदितः क्षत्त्रा तत्त्वजिज्ञासुना मुनिः प्रत्याह भगवच्चित्तः स्मयन्निव गतस्मयः ८ ॥

जीवः तस्य स्वरूपत्वात् कथमजया अविद्यया युज्येत तत्र देशतो दीपप्रभाया इव लोपो नास्ति सर्वगतत्वात्
न कालतो विद्युत इव नित्यत्वात् नावस्थातः स्मृतिवत् अविक्रियत्वात् न च स्वतः स्वप्रकाशत्वात् नान्यतः घ
टादिवत् अद्वितीयत्वात् एवमनेन स्वबोधो न लुप्यते स कथमजया युज्येत अन्यथा वापि विद्येव न
मायावत् स्यात् अवबोधेन विरोधाभावात् ५ किंच तद्रूपत्वात् एव जीवस्य संसारोऽपि न मिथ्या त्वयि आदिपतिः स
र्वक्षेत्रेष्ववस्थितो जीवः कश्चिदन्यो भगवानेव तद्रूपत्वेन तद्व्यतिरेकाभावात् एवं च सत्यमुष्य जीवस्य दुर्भ
गत्वं दारिद्र्यादि वा कर्मभिर्हेतुभूतैः क्लेशो वा कुतः कर्मसंबंधाभावात् अन्यथा ईश्वरस्यापि तत्प्रसंगः स्या
दिति भावः ६ ॥ अज्ञानमेव संकटं दुर्गं तस्मिन् तन्मानसं कश्मलं मोहं पराणुद अपाकुरु ७ चोदितः प्रेरितः

श्री० भा० तृ० टी० २४

भगवतोऽचिंत्यशक्तेरीश्वरस्य सेयं माया यन्नयेन तर्केण विरुध्यते इति वदन् विरोधमेवानुवदति विमुक्तस्यैव पुंसो वि
ध्यानं बंधनं कार्पण्यं च भवति ९ अत्रोदाहरणमाह यदर्थेनेति अर्थेन विना शिरश्छेदादिनापि उपद्रष्टुः स्वप्नसाक्षिणः
ममेदं शिरः छिन्नमात्मविपर्ययः केवलं मृषैव प्रतीयते तद्वत् १० तर्हि ईश्वरस्यापि किं न प्रतीयते तत्राह य
थाजले प्रतिबिंबितस्यैव चंद्रमसो जलोपाधिकृतः कंपादिधर्मो दृश्यते न त्वाकाशस्थितस्य तथा अनात्मनो देहा
दिधर्मोऽसन्नपि तदभिमानिनो द्रष्टुरात्मनो जीवस्यैव न त्वीश्वरस्येत्यर्थः ११ तन्निवृत्त्युपायमाह सवै अनात्मनो गु
णः निवृत्तिधर्मेण वासुदेवानुकंपया च लब्धो भक्तियोगः तेन तिरोधत्ते अदृश्यो भवति शनैरित्यनेन साधना

एतस्मिन्मे मनो विद्वन्खिद्यते मैत्रेय उवाच ॥ सेयं भगवतो माया यन्नयेन विरुध्यते ईश्वरस्य विमु
क्तस्य कार्पण्यमुत बंधनं ९ यदर्थेन विनामुष्य पुंस आत्मविपर्ययः प्रतीयत उपद्रष्टुः स्वशि
रःछेदनादिकः १० यथा जले चंद्रमसः कंपादिस्तत्कृतो गुणः दृश्यतेऽसन्नपि द्रष्टुरात्मनो
ऽनात्मनो गुणः ११ स वै निवृत्तिधर्मेण वासुदेवानुकंपया भगवद्भक्तियोगेन तिरोधत्ते शनैरिह
१२ यदेंद्रियोपरामोऽथ द्रष्ट्रात्मनि परे हरौ विलीयंते तदा क्लेशाः संसुप्तस्येव कृत्स्नशः १३ अ
शेषसंक्लेशशमं विधत्ते गुणानुवादश्रवणं मुरारेः कुतः पुनस्तच्चरणारविंदपरागसेवारतिरा

त्मलब्धा ॥ तर्हि सर्वानर्थनिवृत्तिः कदेत्यपेक्षायामाह यदेंद्रियाणामुपरामो नैश्चल्यं कद्रष्टर्यात्मनि स्थि
तयो निद्रायां प्रधानं तदा मे वकृत्स्नक्लेशविलयमात्रं दृष्टांतः संसुप्तस्येवेति न त्वपुनरुत्थाने १३ भक्तियोगेन
क्लेशानिवृत्तिं स्पष्टयति अशेषेति गुणानामनुवादस्य श्रवणं चात्मनि मनःस्थिरत्वं श्रवणकीर्तनाभ्यां तया
सह प्रेमध्याने किं पुनर्वक्तव्यमिति १४ अत्र समभिनंदन् आत्मनः कृतार्थतामाविष्कुर्वन् संछिन्न इति षड्भिः विदुरस्य
व्याविरोधेपि कथमीश्वरस्य जगत्कर्तृत्वादिकं कथं वा जीवस्य संसार इति यः संशयो ममासीत् स तव सूक्तैरपप
तिकं वा क्व मेवासि विदूषनसंभिन्नैः यत्तवमत उभयमपि ईश्वरस्यात्मैवसे प्रधावति सम्यक्छ विशति पर्वेः
चास्य बोधस्य स्वात्मानमनस्य कथमजया वंधः कुतो वा तन्निवृत्तिरिति संशयद्वयं यद्वेत्तिवधमो दोषेत्यर्थः १५

यस्मात्त्वया साधु त्वमाहृतं किं तद्देवैः शक्तिर्यो ज्ञात्ममायया जीवं विषयान्तदग्रेणैव तदाश्रयमेतत् दुर्भंगुतादि
केभ्यालीनियद्यस्मात् सविभिः क्लेशादिवत् अपार्थमेव स्तम्भने अलक्षणमेव तस्मादस्य विमुक्तस्य फलस्या
ज्ञानं विना वह्निर्नोस्ति १६ अत्यन्तनाम सर्वं मम संशयो जातः इत्याह अचेत्ति सुदृढतमः देहाद्यासक्तबुद्धेः
प्रकृते एव मे सुरं प्रामः नो मुक्तिर्यथा भवति न यापि येते जीवेते इत्यर्थः संशयच्छेदकाभावात् यस्त्वदुःखा
नुसंधानं प्रपंचं जहामपि सा नेदं सर्वे सना भावाद्वातं न शक्नोति मतञ्च किमपनीनमर्थः इदानीं तत्कृतार्थोऽस्मि

साधो नत्वाहृतं विहृत्वात्मभाव्यमयनहरेः स्वाभात्मपार्थे निर्मले विमुक्तलेनयद्यहाहि १६ यत्त्वत्कृत
तमोलोके यच्च वृद्धैः परं यतः तावुभौ सत्त्वमेवैतेऽक्लिश्यन्नितरे तो जनाः १७ अद्यी भावे वि
निश्चित्य प्रतीत्य स्याप्यात्मनः नोचापि युष्मच्चरणासेवयाहे परागदे १८ यत्सेव्यः भगव
ते कृतस्यस्य मधुद्विषः रतिरासो भवेत्तीव्रः पादयोर्व्यसनार्दनः १९ दुरापः स्वल्पतपसः से
वावैकुण्ठवर्त्मसु यत्रोपगीयते नित्यं देवदेवो
जनार्दनः २० ॥

यतः त्वया संशयः छिन्नः केवलं विज्ञानवृत्तिरेवावशिष्टा सापि युष्मत्प्रसादात्त्रिवर्तिष्यते इत्याह नात्मना
आत्मनः प्रपंचस्य प्रतीतस्यापि अर्थाभावमयो नास्ति किंतु तत्र प्रतीतिमात्रमपि युष्मच्चरणसेवया
निश्चितं प्रतीतिमहं परानुदे अपनेष्यामीत्यर्थः १८ मधुद्विषः पादयोरतिरासः प्रेमोत्सवः तीव्रः
स्वाभाविकः व्यसनं संसारं मर्दयति नाशयतीति तथा १९ अहो दुर्लभं यानं मयेत्याह दुरापा
वैकुण्ठस्य विष्णोः तल्लोकस्य वर्त्मनि मार्गे भूतेषु महत्सु यत्र येषु महत्सु इत्याह हरिकथाश्रवणं
तन्महत्सेवया देवदेहाद्यनुसंधानमपि निवर्तते युक्तितो त्संशयम् २०

श्री:
भा·त·
टी·
२५

सृष्ट्वाग्रे महदादीनि विकारैर्विशेषादिभिः सहितानि उद्धृत्य तदंशैः २१ वैराजेन
रूपाविष्टस्य स्वरूपमाह यमिति विराजं विग्रहं तं हि यत्रेति तत्र इमे विश्वे सर्वे लोकाः सविकाशमसंकोचेन
२२ प्राणादयः पंचनागादयः पंचेत्येवं दशविधः प्राणः इन्द्रियाणि वेति पुनरुक्तिः तदेवतात्वलक्षणं यात
२२ सहितः सर्वोपदृंहकत्वात् प्राणस्यानन्तसाहित्यं एवं त्रिवृत्त्रिविधः प्राणः त्वयेरितः ईरकः तस्य विभूतीर्बुद्धा
याः विसर्गमाहुर्वाच्याः २२ यत्रयास्तु इदं विश्वं ततं व्याप्तं २४ एवमेतस्य उद्दिष्टोमैत्रेयो भगवान्किलेतिपरीक्षि

सृष्ट्वाग्रे महदादीनि सविकाराण्यनुक्रमात् तेभ्यो विराजमुद्धृत्य तमनु प्राविशद्विभुः २१ यमाहुरा
द्यं पुरुषं सहस्राङ्घ्र्यूरुबाहुकं यत्र विश्व इमे लोकाः सविकाशं त आसते २२ यस्मिन्दशविधः
प्राणः सेन्द्रियार्थेन्द्रियस्त्रिवृत् त्वयेरितो यतो वर्णास्तद्विभूतीर्वदस्व नः २३ यत्र पुत्रैश्च पौत्रैश्च नप्तृ
भिः सह गोत्रजैः प्रजा विचित्राकृतय आसन्याभिरिदं ततं २४ प्रजापतीनां स पतिश्चक्लृपे कान्प्र
जापतीन् सर्गांश्चैवानुसर्गांश्च मनून्मन्वन्तराधिपान् २५ एतेषामपि वंशांश्च वंशानुचरितानि च
उपर्यधश्च ये लोका भूमेर्मित्रात्मजासते २६ तेषां संस्थां प्रमाणं च भूर्लोकस्य च वर्णय २७ तिर्यङ्
मानुषदेवानां सरीसृपपतत्त्रिणां वद नः सर्गसंव्यूहं गार्भस्वेदद्विजोद्भिदां गुणावतारैर्विश्वस्य
सर्गस्थित्यप्ययाश्रयं सृजतः श्रीनिवासस्य व्याचक्ष्वोदारविक्रमं २८ ॥

त्पृष्टो नरवत्यादि दूरमेवयसंवादः प्रस्तावितः प्रतः तानेव विदुरेण कृतान्प्रश्नानाह यावत्समाप्तिः प्रजाप
तीनां पतिर्ब्रह्मा कल्पादिना आद्यापि विकल्पमाने नानवः विकल्पेन प्रकल्पयत सर्गाश्चैव विधान् अनुसर्गांस्तद
दान् २५ हे मित्रजाया आत्मज तेषां संनिवेशं २६ सर्गाणां संव्यूहं सविभागं गार्भस्वेदद्विजोद्भिदां गार्भा जाः
स्वेदात्सहाण्डा जाताः स्वेदहिजाः उद्भिदश्चतेषां २७ सर्गादीनां आश्रयं
वस्तु नतः २८ ॥ २८

द्वंद्वलिंगं कार्यं समाचारः स्वभावः समाधिः तेनो विकर्षणो विभागं २५ वितानानि विस्तारान्नैष्कर्म्यस्य ज्ञा
नस्य तद्वाचस्य संबन्धो व्याख्यानं प्रोमामीमांसनं वेदत्रये ३ पाषण्डानां पथः प्रवृत्तीः तदेवं वेषमं ३१ निमि
त्तम्प्रयाणं च परस्परविरोधेन ग्रहादीनां कालचक्रेण संस्थिति ३२ येन मार्गेणात्तव्येन यो धर्मो नियाद
प्राप्तं ३४ श्रुनाशश्च मनिग्रहश्च मिथो मध्योगप्रक्रियामिति भावः ३६ प्रतिसंक्रमः प्रलयः तत्र प्रलये
वर्णाश्रमविभागश्च रूपशीलस्वभावतः ऋषीणां जन्मकर्माणि वेदस्य च विकर्षणं २९ यज्ञ
स्य च वितानानि योगस्य च पथः प्रभो नैष्कर्म्यस्य च सांख्यस्य तन्त्रं वा भगवत्स्मृतम् ३० पाषण्ड
पथवैषम्यं प्रतिलोमनिवेशनं जीवस्य गतयो याश्च यावतीर्गुणकर्मजाः ३१ धर्मार्थकाममो
क्षाणां निमित्तान्यविरोधतः वार्तायां दण्डनीतेश्च श्रुतस्य च विधिं पृथक् ३२ श्राद्धस्य च विधिं
ब्रह्मन्पितॄणां सर्गमेव च ग्रहनक्षत्रताराणां कालावयवसंस्थितिं ३३ दानस्य तपसो वा
पि यच्चेष्टापूर्तयोः फलं प्रवासस्थस्य यो धर्मो यश्च पुंस उतापदि ३४ येन वा भगवांस्तुष्येद्धर्म
योनिर्जनार्दनः संप्रसीदति वा येषामेतदाख्याहि चानघ ३५ अनुव्रतानां शिष्याणां पुत्राणां च
द्विजोत्तम अनापृष्टमपि ब्रूयुर्गुरवो दीनवत्सलाः ३६ तत्त्वानां भगवंस्तेषां कतिधा प्रतिसंक्र
मः तत्रेमं क उपासीरन्क उ स्विदनुशेरते ३७ पुरुषस्य च संस्थानं स्वरूपं वा परस्य च ज्ञानं च नैगमं
यत्तद्गुरुशिष्यप्रयोजनं निमित्तानि च तस्येह प्रोक्तान्यनघसूरिभिः ३८
द्वंद्वमेषपरमेयाख्यानेरान्ताननिवृत्तानुरत्याहिताः कोवा ग्रन्थे शेरते योग्यानमनुष्यंति ३७ पुरुषस्य च संस्थानं
जीवस्य तत्त्वं परमेश्वरस्य तत्त्वरूपेणाशेषनतयोरैक्यं तथा ज्ञानं च नैगमं चोपनिषदं ३८ यानि स्वतो विभिः प्रोक्तानि
तस्य ज्ञानस्य साधनानि तानि ब्रूहि ३९ ॥

श्री:
भा-तृ-
टी-
२६

त्कुंठितात्तत्र भवतीत्याह सत इति अज्ञान्मोमितत्वात् क्विच्चनादिति अन्नयभेदात्रमेयदस्यपौनरु
क्त्यं ४० तत्त्वोयदेशोनुजीवानाम भयप्रदानस्य ४१ अत्तोकल्पत्वेनेप्रकाशातेइतिपुराणकल्पोवृत्तस्तितोर्थः
श्रीदृष्ट: पुराणकल्पोयमुनि: प्रथान: सत् ४२ ॥इतिभावार्थदीपिकायांतृतीयस्कंधेसप्तमोध्याय:॥ ७॥ अथाष्टमेमनुष्ठ
नाभेस्तनतनयाविन: तमज्ञानतत्वनलेविभ्यत्तमसातोषयद्विधं श्रोतारमभिनंदतिमत्यंसेवितेयोगय:

संजोक्तानंकृत: पुंसांभक्तिर्वैराग्यमेवच यत्तान्मेशृच्छत: अज्ञान्हरे: कर्मविवत्सया ३९ ब्रूहिमे
नत्रोक्तानंकृत: पुंसांभक्तिर्वैराग्यमेवच यत्तान्मेश्च्छत: अज्ञान्हरे: कर्मविवत्सया ३९ ब्रूहिमे
नमस्मितवान्तत्वयानदृष्टवत्तय: ४० सर्वेदेवास्त्वयत्तस्चत योद्धानानिवानव यत्ताभयप्रदानस्यन
कर्मीसकत्ताममपि ४१ ॥श्रीशुक उवाच॥ मउस्यमाह पुराणकल्प: कृत: प्रधानेनमुनिप्रधान: प्र
वृद्धहर्षोभगवत्कथायांसंचोदितसंप्रहसन्निवाह ४२ ॥इतिभागवतेतृतीयस्कंधेसप्तमोध्याय:॥
॥मैत्रेयउवाच॥ सत्सेवनीयोवत साधुवंशोयहृलोकपालोभगवत्प्रधान: बभूविथेहाजितकीर्ति
मालांपदेपदेनूतनयस्यभीक्ष्णं १ सोहंनृणांक्षुल्लसुखायदु:खंमहद्गतानांविरमायतस्य प्रव
र्तयेभागवतंपुराणंयदाहसाक्षाद्भगवान्नृषिभ्य: २ आसीनमुर्व्यांभगवंतमाद्यंसंकर्षणंदेवम
कुंठसत्त्वं विवित्सवस्तत्त्वमत: परस्यकुमारमुख्यामुनयोन्वपृच्छन् ३

वतनाहोयद्यस्मात् इतासिमंशेशोवभविष्यजातोसि कथंभूत: भगवानेवप्रधानभूतोयस्यस: अत्रहेतु: प्र
निकाणामनतनयस्मिनवनवंकरोषि १ अन्यस्मृत्वोयमहद्दु:खंमामावोनस्पद: त्वस्यविरमायप्रवर्तयेप्रारंभेको
सोनंतान केभ्यत्रऋषिभ्यआह कथंवत्तयायामि इत्यपेक्षायामाह आसीनमितिसप्तभि: उर्व्यांपातालतले
अकुंठसत्त्व अप्रतिहतज्ञानं अत: संकर्षणंतत्परस्य श्रीवासुदेवस्य ३ ॥ २६

तमेवविशिनष्टि स्वमेवयस्मिन्सोयमाश्रमे वासुदेवसंज्ञेपरमानंदरूपेध्यानपथेनानुभूयवर्द्धमानयंतेध्यमयंतेप्रत्य।
ग्भूतमनन्यंस्वीकृतेयेनेनोवतुमकलेकिविड्मीलयंतेत्सपावलोकेनसनत्कुमारादीनोग्रभूदयार्थं ४ मुनीनोविशे
षुणांबाधनंस्वर्धुन्याउदकेनाद्रेरिति श्रीभागवतस्थवर्णार्थसमालोकान्यानाले प्रतिप्रवतरेतानिरंतरे गंगामध्य
नयवानलीलाशान्तिभीरः वरमेरूपाधीयेतेयस्मिन्पद्मेतद्रूपस्थशोतेनमतः कथंभूतेनतदाह यत्पद्मप्रेमसहिते

तमेवधिस्पेवर्द्धमानयंतेयेवासुदेवाभिधमाममनेति प्रत्यग्भूतात्तोवुनकोशामीषड्न्मीलयंतेतिविबु
धीरयाय ४ स्वर्धुन्यद्राद्रैः स्वनटाकलापेरूपस्थशोतेनजरसोपधाने पद्मेयदवेमहिराजकन्याः स
प्रेममानावलिभिर्वरार्थं ५ मुक्तशेषानोववसानुरागमस्वलन्सदेनास्पकृतानितस्ताः किरीटसाहस्र
मणिप्रवेकप्रद्योतितोद्दामफणासहस्रं ६ शोके किलेनद्भगवन्ममेननिष्ठात्रिधर्माभिरतायतेन स
नत्कुमारायसवाहरुश्च्चः संख्यायनायोगफ्लतनृताय ७ संख्यायनःपारमहंस्यमुख्योस्सवदनमाण
भगवद्विन्नेः नगादसोस्मकुरुवन्विनाथ पराशराययाथवृहस्पतेश्च ८

यथाभवनेयेवंनानोपहारैः रुजयंत्विगर्थेपतिकामाः कृतानिकर्माणिशृणोतः केवानुरागेनस्खलंतिपश्चानि
वस्मिंस्तेन्नवसानानिजभूनीतितन्नाः महस्रमेवसाहस्रे किरीटानांसाहस्रेयेमणिप्रवेकास्तेषांमालैःश्चो।
तितमुद्दामफणानांसहस्रंयस्यतेशुटक्षत्रिति शर्वसावनयः ६ तेनसंकर्षणेनसनत्कुमारायप्रोक्तं ७ पा
रमहंस्येधर्मेमुख्यःविवदमानात्स्यात्मनेपदे भुवादेशस्य
वचेरूभयपदत्वात् शंसितस्या
नुगताय ८ ॥

श्रीः
भा॰ त॰
टी॰
२२

पुलस्त्येनोक्तं तन्मैत्रेयमाख्यायिकां पितरं गतवन्तमभिदर्शितं फलाय पराशरो यागं मखवधयज्ञं नाव सिष्ठवचनान्निवृत्तः
ततः पुलस्त्येन स्वसंतानरक्षणतुष्टेन वरो दत्तः पुराणप्रवक्ता भविष्यसीति ८ तदेवमेकार्णवे तत्सम्प्रदायप्रवृ-
त्तिप्रदर्शनं विधुनिकथनाय पद्मोद्भवं वक्तुमाह उदाप्लुतं एकार्णवोदके तिनिमग्नं यद्यदा निमीलितदृक् अ-
निरोहितचित्शक्तिरिव श्रीनारायणोऽनन्तेऽनिमीलितवानित्यर्थः मायाविनोदे परित्यज्य स्वात्मरतौ स्वरूपानन्दे एवं कृतो-
त्सवः अतएव निरीहः निष्क्रियः सन् १० कालशक्तेरुदीरणामाह सः स्वापसमये प्रबोधनार्थं स्वपदे अधिष्ठाने वह्नि-

प्रोवाच मह्यं स दयालुरुक्तो मुनिः पुलस्त्येन पुराणमाद्यं सोऽहं तवैतत्कथयामि वत्स श्रद्धालवे नित्यमनुव्र-
ताय ९ उदाप्लुतं विश्वमिदं तदासीद्यन्निद्रयामीलितदृङ् न्यमीलयत् अहीन्द्रतल्पेऽधिशयान एकः कृ-
तक्षणः स्वात्मरतौ निरीहः १० सोऽन्तःशरीरेऽर्पितभूतसूक्ष्मः कालात्मिकां शक्तिमुदीरयाणः उवास त-
स्मिन्सलिले पदे स्वे यथानलो दारुणि रुद्धवीर्यः ११ चतुर्युगानां च सहस्रमप्सु स्वपन्स्वयोदीरितया स्व-
शक्त्या कालाख्ययासादितकर्मतन्त्रो लोकानपीतान्ददृशे स्वदेहे १२ तस्यार्थसूक्ष्माभिनिविष्टदृष्टेरन्तर्ग-
तोऽर्थो रजसा तनीयान् गुणेन कालानुगतेन विद्धः सूष्यंस्तदाभिद्यत नाभिदेशात् १३

दृष्टान्तः यथानल इति ११ स्वया विचित्रया सत्त्ववर्तमानया योगनिद्रया स्वपन् ऊर्ध्वमेव प्रबोधनार्थं निगु-
ऋतया स्वकालशक्त्या आसादितं प्रापितं कर्मतन्त्रं क्रियाकलापो यस्य सः अपीतान् लीनान् ददृशे १२ लोकस्य सूक्ष्म-
र्थं अर्थे सत्त्वरूपे अभिनिविष्टा दृष्टिर्यस्य सः कालानुसारिणा रजोगुणेन विद्धः संक्षोभितः सन् तनीयान् अतिसूक्ष्मोऽर्थः
सूष्यन् उद्भविष्यन् नाभिदेशादुद्गत इत्यर्थः १३

सजनीयानर्थः । पद्मकोशः सहसोदतिष्ठत् कर्मणां जीवादृष्टानां प्रतिबोधयतीति यः कालः तेन स्वात्मज्योतिषा विष्णुर्नियम्य
१४ स लोकात्मकं पद्मं सर्वान् गुणान् जीवभोग्यानर्थान् अवभासयतीति तथा तं यस्मान्नाभेः स एव विष्णुः उदतिष्ठदिति संबो
धनेन प्राविशत् प्रकर्षेण अन्तर्यामिशक्तिरेव प्रविष्टेत्यर्थः मिनतया विवेश तस्मिन् विष्णुनाधिष्ठिते पद्मे विधाता ब्रह्माभूत् कि
मभूतः स्वयमेव वेदमयः सर्ववेदव्यापकेन नाम्ना वेदः सोऽसौ प्रादुर्भूतस्तेन यं स्वयंभुवं वदन्ति स साक्षात् कल्पान्ते नारायणे
न सह निद्राये कीभूत आसीत् तस्मिन्नेव पद्मे उद्भूतेन तत्र एव पद्मे कल्पे पद्माद्धारेणाभिव्यक्तिं प्रापेत्यर्थः १५ सचतस्मि

स पद्मकोशः सहसोदतिष्ठत् कालेन कर्मप्रतिबोधनेन स्वरोचिषा तत्सलिलं विशालं विद्योतयन्नर्क
इवात्मयोनिः १४ स लोकपद्मं स उ एव विष्णुः प्रावीविशत्सर्वगुणावभासं तस्मिन्स्वयं वेदमयो
विधाता स्वयंभुवं यं स्म वदन्ति सोऽभूत् १५ तस्यां स चाम्भोरुहकर्णिकायामवस्थितो लोकमपश्य
मानः परिक्रमन्व्योम्नि विवृत्तनेत्रश्चत्वारि लेभेऽनुदिशं मुखानि १६ तस्माद्युगान्तश्वसनावघूर्ण
जलोर्मिचक्रात्सलिलाद्विरूढं उपाश्रितः कञ्जमु लोकतत्त्वं नात्मानमद्धाविददादिदेवः १७

कल्पे च तत्र यदृशोऽभूदित्याह तस्यामिति परिक्रमन् ततश्च एव ग्रीवां चालयन् लोकनिरीक्षणार्थं विवृत्ते नेत्रे चलिते
नेत्रे यस्य १६ तस्य ग्रीवां नारायणोऽपि पश्यन् एवं प्रावीविशत् तदानीं क्रियाशक्तेर्लोककर्तृत्वेन स्वतन्त्रनिवृत्तेः प्रयसेनस्य
विमोहमाह तस्मात् सलिलाद्विरूढम् उद्भूतं कञ्जं पद्ममुपाश्रितोऽपि स लोकतत्त्वेन कञ्जं लोकं तत्त्वं साक्षात् न
ज्ञातवान् उदतिष्ठत् विस्मयेन कथंभूतात् युगान्तश्वसनः प्रलयवायुः तेनावघूर्णितानि यानि जलानि तेषामूर्मिचक्रं यस्मिन्
तस्मात्सलिलात् कुत्र मिव कञ्जं यस्मिन् १७ ॥

श्रीः
भा-तृ-
टी-
२८

अविद्यमानस्य वितर्कमाह योऽसावहमब्जपृष्ठे एषः अनन्यदेतदेव एतदब्जं कुतो वा जातं यद्येतदधिष्ठितं तत्
न स्मृथमात्मतावर्तमानेनानुनिश्चितं भाव्यं स इत्थमुद्वीक्ष्य तन्नो णालयः तथा वक्ष्यन्ति सोऽपश्यत्सु करय
लोनिवृत्तो मन्यत नमस्तिवर्तते यस्मिन्निर्दितिष्ठतीति १८ तमस्यववहिर्मुखयत्नेन्या महतापि कालेन तदश
नि माह स इत्थं निद्राभ्यान स्याब्जस्य यन्नालेन स्य नाडीभिरन्तःछिद्रैस्तस्य खरनालस्य पद्मस्य यन्नालेतस्य नाभि।

क एष योऽसावहमब्जपृष्ठ एतत्कुतो वाब्जमनन्यदप्सु अस्ति ह्यधस्तादिह किंचनैतदधिष्ठितं यत्र
सता नु भाव्यं १८ स इत्थमुद्वीक्ष्य तदब्जनालनाडीभिरन्तर्जलमाविवेश नार्वाग्गतस्तत्खरनाल
नालनाभिं विचिन्वंस्तदविन्दताजः १९ तमस्यपारे विदुरात्मसर्गं विचिन्वतोऽभूत्सुमहांस्त्रिणेमिः
यो देहभाजां भयमीरयाणः परिक्षिणोत्यायुरजस्य हेतिः २० ततो निवृत्तोऽप्रतिलब्धकामः स्व
धिष्ण्यमासाद्य पुनः स देवः शनैर्जितश्वासनिवृत्तचित्तो न्यषीददारूढसमाधियोगः २१

मधिष्ठानं विचिन्वन्नर्वाग्गतोऽपि तत्तो नाविन्दत १९ आत्मसर्गं स्वकारणं विचिन्वतः कालः अजस्य विष्णोर्हेतिः सुद।
र्शनरूपो यो देहभाजां भयमुत्पादयन्निति संवत्सरशतमतिक्रान्तमित्यर्थः भवति २० अप्रतिलब्धतया
न भगवंतं द्रष्टुमानितात्मद्राभ्यां ततो निवृत्तः अप्रतिलब्धः कामो मनोरथो येन स्वधिष्ण्यं पद्मं जितेन श्वा
सेन निवृत्तं चित्तं यस्य तेन विज्ञेयस्य प्रतपत्रारूढः प्राप्तः समाधियोगो येन तथाभूतः सन्न्यषीदत् उपविवेश

पुरुषायुषामेवं तस्य गतेन कालेनाभिप्रवृत्तः संनिष्पन्नो योगः तेन विरूढ उत्पन्नो बोधो यस्य सः यत्पूर्वं विचिन्वन्नपि
नापश्यत्तत्स्वयमेवान्तर्हृदयेवभातं स्फुरदपश्यत् २२ यदपश्यत्तदाह मृणालेति मृणालवद्गौरश्चासा
वायतश्च शेषस्य भोगो देहः स एव पर्यंकः तस्मिन्नूर्ध्वास्यते पर्यंके फणातपत्रैः शतशः सर्वतोमुखायेस्थि
तानि तेषां रत्नानि किरीटस्थानि तेषां द्युभिः प्रभाभिर्हतं ध्वांतं येन युगांततोये २३ कथंभूतं पुरुषं हरितोपलाद्रेर्म
रकतशिलामयपर्वतस्य प्रेक्षां शोभां क्षिपंतं स्वलावण्यातिशयेन तिरस्कुर्वंतं संध्याभ्रनीवी परिधानं यस्य तस्य

कालेन सोजः पुरुषायुषाभिप्रवृत्तयोगेन विरूढबोधः स्वयं तदंतर्हृदयेवभातमपश्यतापश्यत
यन्न पूर्वं २२ मृणालगौरायतशेषभोगपर्यंक एकं पुरुषं शयानं फणातपत्रायुतमूर्धरत्नद्यु
भिर्हतध्वांतयुगांततोये २३ प्रेक्षां क्षिपंतं हरितोपलाद्रेः संध्याभ्रनीवेरुरुरुक्ममूर्ध्नः रत्नोद
धारौषधिसौमनस्यवनस्रजो वेणुभुजांघ्रिपांघ्रेः २४

शोभां पीतांबरेण क्षिपंतं रुरुक्ममूर्ध्नः अनेकसुवर्णशिखरस्य किरीटैः रत्नानि च उदधारा ओषधयश्च सौ
मनस्यानि पुष्पाणि समाहारद्वंद्वः तत्र च वनस्रजो वनमाला यस्य वेणवो भुजा यस्य अंघ्रिपा अंघ्र
यो यस्य तस्य वनस्रक्प्रभृतयः सर्वे : यदि तस्मिन्माला इव स्थिता रत्नादयो भवेति वेणुकउदधयो नाः हस्ताद्य
पादाश्च तर्हि तस्य शोभा स्वरूपकांतिनसौउपमा
सभिः प्रेक्षाभिक्षिपंतं इति: २४

श्री:
भा० त०
टी०
२५

किंच श्यामामनोरहेरेणाविलसतश्च समानदेहेन मीयंते नेनति श्यानमनुपमा शोभो निरुपमो देहः तेन यद्वा श्य
मानो वारिच्छिन्नः तेन यद्वा ताभ्यां स्वनेत्रपद्मभाणानश्रुत सर्वलोकत्रयं संगृह्यते यस्मिन् तद्यथा विविधाणि
नानाविधानि दिव्यानि सर्वाणि वस्त्राभरणानि वा स्रकानि च तेषां कृता श्रीः समं ता शोभा येन तेन देहेन विशि
ष्टपवेस्वनपद्माभिराममेवेपिश्चपाश्रितवेषः लीकृतालेकावोदहोद्यमानमपप्रपद्य यद्वा केन शैलान्विपितमि
त्यवतायामेवेभूतेनदेहेनेनिमेवपः २६ लाभिलषितफलं ते पविविक्रैः मार्गैः मुईवैदोक्तैर्मार्गैरभ्यर्चितो

श्यामनो विलसतः समानदेहेन लोकत्रयसंग्रहेण विविधदिव्याभरणाम्बकानो कृतश्रि
यायाश्रितवपादेहे २७ पुंसाम्बकामाय विविक्तमार्गैरभ्यर्चितो कामदुघाङ्घ्रिपद्मं प्रदर्शयंते
कृपया नखेन्दुमयूखभिन्नाङ्गुलिचारुपत्रं २८ मुखेन लोकार्तिहरस्मितेन परिस्फुरत्कुण्डलमण्डि
तेन शोणायितेनाधरबिम्बभासा प्रत्यर्हयंते सुनसेन सुभ्रा २९ कदम्बकिंजल्कपिशङ्गवा
ससा स्वलंकृतं मेखलया नितम्बे हारेण चानन्तधनेन वत्स श्रीवत्सवक्षस्थलवल्लभेन ३०

पुंसां कामदं ते अङ्घ्रिपद्मं दर्शयंते किं विदुत्तमयान्नमसमर्पयंते नरवाणवेंदव स्तेषामयूखा रश्मयः तैर्भिन्नाः संभिन्नाश्च
गुलयप एवचारुणि पत्राणि यस्य तत् २८ लोकार्तिहरस्मितं यस्मिंस्तेन परिस्फुरती कुण्डले मण्डिते न श्रधरविम्बदीप्त्या शोण
वर्णायितेनाननं सांऽकेन शोभनया भ्रुवा च प्रत्यर्हयंते शनाकाम्यनिपजयंते संमानयंते २९ कदम्बकिंजल्कवत्पि
शङ्गं यद्वासः तेन मेखलया च नितम्बे स्वलंकृतं हे वत्स श्रीवत्स युक्तेऽयद्वक्षःस्थलं तस्य वल्लभेन वत्सामि य्रनर्घेण हारेण
स्वलंकृतमित्यर्थः ३०

महाचैरनन्तरूपकेणानिरूपयितुं विशिनष्टि पराध्यांनि श्रेष्ठानि केयूराणि अंगदानि मणिप्रवेकाः मणिश्रेष्ठाः तैः पर्या
स्ता व्याप्ता दोर्दण्डसहस्रमनन्ताः शाखा यस्य चैरनन्तरूपे तोपि केयूरादितुल्यैः फलपुष्पादिभिर्व्याप्तसहस्रशाखो भ
वति अव्यक्तं प्रधानं मूलं यस्य तत्स्वामिव्यक्तिरूपत्वात् वृक्षस्यापि मूलं न व्यक्तं भुवनात्मकमङ्घ्रिपेन्द्रं अहीन्द्रस्थाने तस्य भो
गैः फणैरहीनां यैर्वा अधिवीताः संवेष्टिताः स्कन्धं वल्शः स्कन्धो यस्य वनस्पतेः शतवल्शो विरोहेति श्रुतेः सोपि सर्पवे
ष्टितो भवति २९ चैतन्यात्मविपत्तेन्यत्रैव पर्वतरूपेणानिरूपितमपि विशेषणान्तरैः पुनर्निरूपयति भगवानेव महीध्रः तं च
राचराणामोकः स्थानं सोपि तथा अहीन्द्रस्य बन्धुः सोप्यहीन्द्राणां बन्धुः सलिलेनोपगूढमाश्लिष्टं पर्वतोपि मैनाकादिस्तथा

पराध्यकेयूरमणिप्रवेकपर्यस्तदोर्दण्डसहस्रशाखं अव्यक्तमूलं भुवनाङ्घ्रिपेन्द्रमहीन्द्रभोगैरधिवीतवल्शं
२९ चराचरौको भगवन्महीध्रमहीन्द्रबन्धुं सलिलोपगूढं किरीटसाहस्रहिरण्यशृङ्गमाविर्भवत्कौस्तु
भरत्नगर्भं ३० निवीतमाम्नायमधुव्रतश्रिया स्वकीर्तिमय्या वनमालया हरिं सूर्येन्दुवाय्वग्न्यगमं
त्रिधामभिः परिक्रमत्प्राधनिकैर्दुरासदम्
३१

किरीटसाहस्रमेव हिरण्यशृङ्गाणि यस्य सोपि मेर्वादिस्तथा यथा पर्वतस्य मध्ये लोके विद्रुत्तमाविर्भवति तथाविर्भ
वत् स्फुरद्रत्नमानेकौस्तुभरत्नं गर्भे मूर्तिमध्ये यस्य तं ३० किंच वनमालया निवीतं कण्ठे लंबितमाम्नाया आम्ना
याः वेदा एव मधुव्रताः तैः श्रीर्यस्याः तया हरिमिति पर्वतादिरूपं परित्यज्य हरिरसाविति तात्पर्यवानित्यर्थः सूर्या
दिभिरगमनमगम्यं यस्य तं अथा पावैः प्राकल्पितमणावानित्यर्थः किंच त्रिष्वपि लोकेषु धाम स्फूर्तिः येषां तैः
रवादिभिः परिक्रामद्भिः परितो धावद्भिः प्राधनिकैः प्रधाने संग्रामः तत्र योजनैः
सुदर्शनादिभिः हेतिभिः दुरासदं दुष्प्रापम् ३१ ॥ ॥

श्रीः
भा. वृ.
टी.
३

तर्ह्येवतन्नाभिसरोजमात्मानमंभःश्वसनंवियच्चेयदेवहरिमध्ये पश्यन्नपिनदेवलोकविसर्गदृष्टिः अनंतमपिनाभिसरो
जमिसरोजस्थमंभःअन्यच्चाश्वसनमियत्काशादाद्दशकवीजंलोकसृष्टेः कारणंउपरक्तोरजोगुणेनापरक्तः पनःप्रजाः
सिसृक्षुःमियदेवनानामभिसरोजादिएवकपर्वविसर्गेऽभिमुखोऽस्तौदव्यक्तवर्त्मन्यभिवेशित
चित्तः ३३ ॥इतिश्रीभागवतभावार्थदीपिकायांतृतीयस्कंधेऽष्टमोऽध्यायः॥८॥ नवमेतुप्रसन्नेनदृष्ट्वानारायणंविधिः अस्तौद्दत्त
वरोऽस्माल्लोकसर्गविकोविदः ॥ भगवज्ज्ञानेनात्मनःकृतार्थतामाविष्कुर्वन्स्तौति ज्ञातोसीति सुचिरादद्य

तर्ह्येवतन्नाभिसरःसरोजमात्मानमंभःश्वसनंवियच्च ददर्शदेवोजगतोविधातानातःपरंलोकविस
र्गदृष्टिः ३२ सकर्मबीजंरजसोपरक्तःप्रजाःसिसृक्षन्नियदेवदृष्ट्वा अस्तौद्विसर्गाभिमुखस्तमीड्य
मव्यक्तवर्त्मन्यभिवेशितात्मा ३३ ॥इतिश्रीभागवतेतृतीयस्कंधेऽष्टमोऽध्यायः॥८॥ब्रह्मोवाच॥ज्ञातोऽसिमेऽद्यसु
चिरान्ननुदेहभाजांनज्ञायतेभगवतोगतिरित्यवद्यं नान्यत्त्वदस्तिभगवन्न
पितन्नशुद्धंमायागुणव्यतिकराद्य
दुरुर्विभासि १ ॥

कालेनाल्पमेनेन अद्यमेमयाज्ञातोसिननुअद्यदेहभाजांपतनवद्यंदोषः किंनतत्पद्भगवतःस्वगतिंनज्ञेनज्ञायतेइति
यतः समेमेनज्ञातोयोग्यःन्यूनतानतनान्यत् अस्मन्मानुष्यस्मात् नद्योन्यज्ञात्वियद्यप्यास्तिभानितदपिशुद्धंस्वेनभ
वति कथमन्यतःप्रतीतिःनवावहयेनमायागुणव्यतिकरात् त्वमेवउरुःबहुरूपोविभासि १ ॐनमोनारा
यणाय ॥

३०

स्त्वन्मयमिममपाकुरु नानाभियन्त्रयात्वं रूढं पुनरपि गुणात्मकमेव निर्गुणं ब्रह्मैव वस्तु सत्यं तत्राह दृश्य-
मिति द्वाभ्यां त्वद्बोधरसोदयेन विकल्पानिर्भावेन शश्वन्मदानिष्टं नेतमोय स्मात्समयत वयद्रूपं नैव
स्वात्मैश्वर्ये ममनापत्यानाम नुग्रहाय गृहीतमाविष्कृतमवतारं यानस्पष्टं दृश्यमनात्मकस्यपदेकं बीजं
भूतेनस्मदर्शनार्थं गुणावतारबीजनेवं दर्शयति यन्नाभीति २ हे परमपविद्धवर्चैः अनाहतप्रकाशस्रोतो
विकल्पानिर्भेदं ब्रतपवत्प्राणं दमात्रमेवं भूतेयद्भगवतः स्वरूपं तदेतावत्स्वरूपं भिन्नं नमयप्रणामिकिंनिदमेव
मतश्वतः कारणात बनादरं द्वपम्पपाश्रितोस्मियोग्यतादपीत्याह एवमुपास्यश्च गुणत्वेयतो विश्वसृजम

रूपं यदेतदवबोधरसोदयेन शश्वन्निवृत्ततमसः सदनुग्रहाय आदौ गृहीतमवतारशतैक-
बीजं यन्नाभिपद्मभवनादहमाविरासं २ नातः परं परम यद्भवतः स्वरूपमानंदमात्र-
मविकल्पमविद्धवर्चः पश्यामि विश्वसृजमेकमविश्वमात्मन्भूतेन्द्रियात्मकमदस्त उपा-
श्रितोस्मि ३ तद्वा इदं भुवनमंगल मंगलाय ध्याने स्म नो दर्शितं त उपासकानां न-
मस्ते भगवते नुविधेम तुभ्यं योनादृतो नरकभाग्भिरसत्प्रसंगैः ४ ॥

तथापि विश्वं विश्वस्मादन्यत् किं च भूतेन्द्रियात्मकं भूतानामिन्द्रियाणां चात्माकारणमित्यर्थः ३ तन्नैव-
मपि सोपाधिकमेतदर्वाचीनमेवेत्याशयेनाह तद्वा इदं हे भुवनमंगल यत्तस्मै त्वया नो स्माकं उपास-
कानां मंगलाय ध्याने दर्शितं तेन हि प्रत्यक्षवन्मौभिर्विवेचितविज्ञानानामस्माकं तथा सोपाधिकं दर्शितं
युक्तमिति भावः अतस्तुभ्यं नमो नुविधेम यत्तु हेत्याकरणमनर्हतिकमिति के विन्मोदियेनेतवाहयो-
नादृत इति असत्प्रसंगैर्नरीश्वरैर्नरकनिष्ठैः ४ ॥

श्री० भा० त० टी० ३

आदरेणाल्लोभसंतः कृतार्थीस्यादित्येतत्प्राप्तिर्वेदः स एव वातः तेन नीतं शापितं नापैषि नापयासि ये
त्कथाश्रवणमात्रादरेण कुर्वंति तेषां नित्यहृदिप्रकाशसे इत्यर्थः ११ ततः किमत आह तावदिति द्रविण
देहादियस्य भयं मतेषु शोकः पुनः च स्पृहा ततः परिभवः तथापि विपुलो लोभः तल्लाभः पुनः कथंचित्प्राप्त
मित्यसदाग्रहः आर्तिमूलं भयशोकादेः कारणं न प्रवृणीत नाश्रयेत् तत्पादपद्मस्याश्रयेण भयादिनिवृत्तिः
किं पुनः तत्पदकोशे सति इति भावः ६ ये निष्कामा प्रायिंमतः त्वेनादिषु ते ते नरकभाजः इत्याह दैवेनेत्यत्र यत्र

ये तु त्वदीयचरणांबुजकोशगंधं जिघ्रंति कर्णविवरैः श्रुतिवातनीतं भक्त्या गृहीतचरणः
परयावनेषां नापैषि नाथहृदयांबुरुहात्स्वपुंसां ५ तावद्भयं द्रविणगेहसुहृन्निमित्तं शो
कः स्पृहा परिभवो विपुलश्च लोभः तावन्ममेत्यसदवग्रह आर्तिमूलं यावन्न तेंघ्रिमभयं
प्रवृणीत लोकः ६ दैवेन ते हतधियो भवतः प्रसंगात्सर्वाशुभोपशमनाद्विमुखेंद्रिया ये कु
र्वंति कामसुखलेशलवाय दीना लोभाभिभूतमनसोऽकुशलानि शश्वत् ७ क्षुत्तृट्त्रिधातु
भिरिमा मुहुरर्द्यमानाः शीतोष्णवातवर्षैरितरेतराच्च कामाग्निनाच्युतरुषा च सुदुर्भरे
ण संपश्यतो मन उरुक्रम सीदते मे ८ राम ॥

श्रवणादिविमुखाः संतः काम्यकर्मपरास्तेतिमेवाइत्याह दैवेनेति हतधियः नष्टमतयः प्रसंगात् श्रवणकी
र्तनादिरूपात्सर्वदुःखनिवर्तकाद्विमुखानींद्रियाणि येषां अकुशलानि प्रदत्तेमकाराणि मंदाः अल्पाः ७
अकुशलत्वं दर्शयति एवंच तृट्त्रिधातवः वातपित्तश्लेष्माणः तैरिमाः प्रजाः सुदुर्भरेण सुदुःस
हेन कामाग्निना च्युतनयारुषापि किं अवक्रोधेन च पीड्यमानाः संपश्यतो मे मनः सीदति ८ ॥ ॥ पत्र० ३१

नन्वेवंभूता याः कंसस्तेन परमार्थत्वात्किमर्थं विषादः क्रियते तत्राह यावदिति आत्मन इदं पृथक्त्वं देहादि
भावं च भगवतस्तवेंद्रियार्थरूपया मायया बलमाधिक्यं यस्य तत्पश्यति संक्रमेत नोपरमेत दुःखस्व
रूपं प्राप्यती क्रिया या मम अर्थः फलं यस्याः ९ भवतैवं त्वविवेकिनस्तु मुक्ता एवेति किं तेषां भक्त्या इत्यपतत्रा
ह अह्न्यापृतानि व्यापृतानि विनाशितानि क्लिष्टानि करणानि इंद्रियाणि येषां रात्रौ विषयस्वल्पत्वा
दिनाशितानिः शयानाः मनोरथेनेन क्षणेन भग्ननिद्रा दैवेनाहताः संवृताः प्रतिहताः अर्थरचना

यावत्पृथक्त्वमिदमात्मन इंद्रियार्थमायाबलं भगवतो जन ईश पश्येत् तावन्न संसृतिरसौ।
प्रतिसंक्रमेत व्यर्थापि दुःखनिवहं वहती क्रियार्था ९ अह्न्यापृतार्त्तकरणा निशि निःशया।
ना नानामनोरथधिया क्षणभग्ननिद्राः दैवाहतार्थरचना ऋषयोऽपि देव युष्मत्प्रसंगवि
मुखा इह संसरंति १० त्वं भावयोगपरिभावितहृत्सरोज आस्से श्रुतेक्षितपथो ननु नाथ पुं
सां यद्यद्धिया त उरुगाय विभावयंति तत्तद्वपुः प्रणयसे सदनुग्रहाय ११ नातिप्रसीदति त
थोपचितोपचारैराराधितः सुरगणैर्हृदि बद्धकामैः यत्सर्वभूतदययासदलभ्ययैको नानाज
नेष्ववहितः सुहृदंतरात्मा १२ ॥ १२

पृथ्वीयोऽयमायेषां १० तेष्वेव मम भक्तानां संसारनिवृत्तिरित्यभक्तानां तन्निवृत्तिमाह त्वमिति भक्तियो
गेन परिभावितं हृत्सरोजं येन तस्मिन्नास्से तिष्ठसि श्रुतेन श्रवणेनेक्षितः पंथा मार्गो यस्य किं च श्रवणं विनापि नद्ध्याम
नमात्रत्वं च पुंसां यद्यद्ध्यायंति तत्तद्वपुः प्रकटयसि सतां भक्तानामनुग्रहाय ११ भक्तानां त्वनि
ष्कामानां तु ममतोऽस्ति तस्य भक्तेषु तस्याभिप्रायेणैतिरेवाविते तन्निरुपचारैः पुष्पोपहारादिभिरेवं तथास
नाममात्रभक्ता या अनन्यपारदयया प्रियवेदं तत्र तस्मादिति १२ ॥

यतः सकामानां भक्त्या त्वात्र प्रसीदति अतः कामनाभिः क्रियमाणमपि तत्कर्म फलेन न भवति किंतु तवप्रीणनमो
व कामेन संयोगोऽस्य तु त्वत्तो न ह भेदेन प्रसेवनार्थे इत्याह पुंसामिति हे भगवन् तवाराधनमेव श्रेष्ठः सत्क्रिया
र्थो श्रेष्ठः क्रियाफलेषु श्रेष्ठत्वे हेतुः यद्वार्पितो धर्मः न कदापि म्रियते न नश्यति कामाद्यर्थस्य धर्मः कामद
त्वान्नश्यतीत्यर्थः १३ एवं त्वामेव वृणे न त्वाऽन्यमाह शश्वदिति स्वरूपतेजसैव निरस्तभेदभ्रमाय नमः
शुद्धबोधस्वरूपधिषणाय विद्याशक्तिर्यस्य यद्वा धिषणामात्राय अतएव परस्मै अत्र हेतुः विश्वोद्भवादिनि

पुंसामतो विविधकर्मभिरध्वराद्यैर्दानेन चोग्रतपसा व्रतचर्यया च आराधनं भगवतस्तव
सत्क्रियार्थो धर्मोऽर्पितः कर्हिचिद्म्रियते न यत्र १३ शश्वत्स्वरूपमहसैव निपीतभेदमोहा
य बोधधिषणाय नमः परस्मै विश्वोद्भवस्थितिलयेषु निमित्तलीलारासाय ते नम इदं च
कृमेश्वराय १४ यस्यावतारगुणकर्मविडंबनानि नामानि येऽसुविगमे विवशा गृणन्ति
ते नैकजन्मशमलं सहसैव हित्वा संयान्त्यपावृतमृतं तमजं प्रपद्ये १५

मित्तं या माया तस्या लीला विलासः तया रासः क्रीडा यस्य तस्मै तुभ्यमिदं नमो नमनं वयं कृतवन्तो वयं १४
नामग्रहणमाहात्म्येन कैवल्यप्रदत्वेन स्तुवंस्तं शरणं व्रजति यस्येति अवतारलीलानां विडंबनं मनुकरणं
मनुष्येषु तदवतारविडंबनानि देवकीनंदनेत्यादीनि गुणविडंबनानि सर्वज्ञो भक्तवत्सल इत्यादीनि क
र्मविडंबनानि गोवर्धनोद्धरणः कंसारिरित्यादीनि असुविगमे प्राणवियोगेऽपि विवशा अपि गृणंति उच्चारयंति के
वलं शमलं पापं अपावृतं निरस्तावरणं ब्रह्म प्राप्नुवंति १५

नरगुणावतारकर्माणि दर्शयन्नपि ममति यो वैयक त्रिपाद्रयः पादाः कथा यस्य यत्वेकं उद्भवः प्ररोहाः शा
खाः पत्राणि मरीच्यादि मन्वादिरूपा यस्य तथाभूतः सन् ववृधे तस्मै भुवनाकाराय नमः किंभूतो ववृधे
आत्मा स्वयमेव मूलमधिष्ठानं यस्य तत्तथा नो भित्त्वा गुणत्रयरूपेण विभज्य त्रिपादिमेवाह यथाहं ब्रह्मा गिरि
शश्च स्वयं विभुर्विष्णुश्चेति स्थित्युद्भवप्रलयहेतवो भवं यथा वेत्रिपाद्भूत्वा यो ववृधे इत्यर्थः १६ एवं गुणा
वतारकर्मविडंबनप्रकारानुक्त्वा तस्मै कालात्मने तत्कर्मवद्दर्शयन्नपि मतिलोकइतिद्वाभ्यां विकर्मनिरतो
निरुद्धकर्मनिष्ठः कुशले तस्मिन् त्वदुदिते भवदर्चने स्वकर्मणि च तद्वद्भ्यः सातां तु दिने तु कं भगवदर्चनं स्वेकर्मणि तद्रूकं

योवाहं च गिरिशश्च विभुः स्वयं च स्थित्युद्भवप्रलयहेतव आत्ममूलं भित्त्वा त्रिपाद्ववृध एव
क उरुप्ररोहस्तस्मै नमो भगवते भुवनद्रुमाय १६ लोको विकर्मनिरतः कुशले प्रमत्तः क
र्मण्ययं त्वदुदिते भवदर्चने स्वे यस्तावदस्य बलवानिह जीविताशां सद्यश्छिनत्त्यनिमिषा
य नमोऽस्तु तस्मै ७ यस्माद्विभेम्यहमपि द्विपरार्धधिष्ण्यमध्यासितः सकललोकनमस्कृ
तं यत् १८ तेपे तपो बहुसवोऽवरुरुत्समानस्तस्मै नमो भगवतेऽधिमखाय तुभ्यं १८

दिर्गीतासु यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणमिति
तस्मिन् प्रमत्तः प्रादरविहीनो यावद्दूरं वेतावदस्य लोकस्य प्रनिमिषाय कालाय १७ प्रास्तां तावल्लोकस्य क
था यस्मात्कालात्मनो भवतो यद्द्विपरार्धं तस्याधिधिष्ण्यं स्थानं तदारूढोऽपि विभेमि भीतश्च संस्तामेवा
वरुरुत्समानः प्राप्तुमिच्छन् तपस्तेपे सवान्यक्थपंभूतो बहुसवो बहवः सवा यागाः सेवनं यस्य तथाभूतः सन्
मासान् कृतवान् बहुसवोऽवरुरुत्समानस्तस्मै नमो भगवतेऽधिमखाय तुभ्यमिति अधिमखाय मखाधिष्ठात्रे १८ ॥

श्री:
भा-त-
टी-
३२

इदानींतत्तत्कालेभाविलीलावतारकर्माणिदर्शयन्नाह तिर्यगादिषुजीवयोनिषुस्वेच्छयास्वीकृतत्त
न्मूर्तिः स्वस्यकृतधर्ममर्यादापालनेच्छयारेमेवस्ततः स्वानंदानुभावेनैवनिरस्तविषयरतोपियोऽतएव
श्रीपुरुषोत्तमः तदुपाधिधर्मासंस्पर्शात् एतदुक्तं लिंगीनास्त यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपिचोत्तमः
अतोस्मिलोकेवेदेचप्रथितःपुरुषोत्तमः इति १९ इदानींदृश्यमानामेवमूर्तिंप्रणमति योऽविद्ययेति निद्रा
मुवाह दशार्धाः पंचवृत्तयोयस्याःतयाविद्ययानिद्रावशेनभूतवान् अनुहतोपियोनिद्रामुवाहतस्मैतेनमइत्युत्त
रेणान्वयः जठरीकृताउदरेप्रविलापितालोकयात्रालोकस्थितिर्येनअहिरेवकशिपुःशय्यातस्याःस्पर्शो

तिर्यङ्मनुष्यविबुधादिषुजीवयोनिष्वात्मेच्छयात्मकृतसेतुपरीप्सयायः रेमेनिरस्तरति
रप्यवरुद्धदेहस्तस्मैनमोभगवतेपुरुषोत्तमाय १९ योऽविद्ययानुपहतोपिदशार्धवृ
त्त्यानिद्रामुवाहजठरीकृतलोकयात्रः अंतर्जलेहिकशिपुस्पर्शानुकूलांभीमोर्मिमालि
निजनस्यसुखंविवृण्वन् २० यन्नाभिपद्मभवनादहमासमीड्यलोकत्रयोपकरणोयद
नुग्रहेण तस्मैनमस्तउदरस्थभवाययोगनिद्रावसानविकसन्नलिनेक्षणाय २१

नुकूलोयस्यास्तांनिद्रांभीमानांऊर्मीणांमालाविद्यतेयस्मिन्नंतर्जलेनिद्रायास्त्वविवेकिनोजनस्यनिद्रा
सुखमीदृशमितिविवृण्वन्स्वदर्शयन्नुपरतसमस्तक्रियः अतएवांतर्जलादिविशेषणानि यद्वा शुद्धैकत्वे।
प्रीतस्यानंतस्यविश्रामसुखंविवृण्वन्स्फोरयन्नत्रशीतपरोपकारायस्वयंदुःसहमपिदुःखंसोढवान्।
मितिद्योतनार्थानिविशेषणानि २० किंचयस्यनाभिपद्ममेवभवनंगृहंतस्माल्लोकत्रयमुपकरणं।
यस्यसएवलोकत्रयस्यस्रष्टादिद्वारेणोपकरोतीतितथाताद्वशोहं यदनुग्रहेणासमुदरेस्थितोभ
वःसंसारःप्रपंचोयस्ययोगनिद्रावसानेकिंचिद्विकसन्नलिनवदीक्षणंयस्य २१ ३२

एवं स्तुत्वा प्रार्थयते सोयमिति चतुर्भिः योयं सत्त्वेन सत्त्वेन भगेन भोगेन मृडयति सुखयति तेनैव मे विवेकदृशम्
तो ऽनुस्पृशतात् येन यथाहं स्रक्ष्यामि तथा भविष्यामि यतः प्रणतप्रियो सौ प्रणतानां नितरां प्रीतिः स्वकार्य
त्वात् न चान्यः प्रार्थनीयोऽस्तीत्यतः सएव समस्तजगतां सुहृत् न यतोऽसौ एकोऽनुस्मृतः तथात्मा अन्तर्यामी २२
आत्मशक्त्या रमया सह यद्यत्कर्म करिष्यति स्वविक्रमे विसृष्टेरवविक्रमः प्रभावो यस्मिंस्तदिदं विश्वं तदा त
यास्सृजतोपि मे चेतः सएव युञ्जीत प्रवर्तयतु कर्मोत्थं च शमलं दोषं वैषम्यादि पापं यथा विजह्याम्

सोयं समस्तजगतां सुहृदेक आत्मा सत्त्वेन यन्मृडयते भगवान्भगेन तेनैव मे दृशमनुस्पृ-
शताद्यथाहं स्रक्ष्यामि पूर्ववदिदं प्रणतप्रियोसौ २२ एष प्रपन्नवरदो रमयात्मशक्त्या
यद्यत्करिष्यति गृहीतगुणावतारः २३ तस्मिन्स्वविक्रममिदं सृजतोपि चेतो युञ्जीत कर्म
शमलं च यथा विजह्याम् २३ नाभीह्रदादिह सतोम्भसि यस्य पुंसो विज्ञानशक्तिरहमासमन
न्तशक्तेः रूपं विचित्रमिदमस्य विवृण्वतो मे मा रीरिषीष्ट निगमस्य गिरां विसर्गः २४
सोसावदभ्रकरुणो भगवान्विवृद्धप्रेमस्मितेन नयनाम्बुरुहं विजृम्भन् उत्थाय विश्वविज
यायचनो विषादं माध्व्या गिरापनयतात्पुरुषः पुराणः २५

यास्यत्यामि २३ अहं अम्भसि सतो यस्य नाभिहृदादिहासं विज्ञानशक्तिः यस्य महतत्त्वात्मकस्य विज्ञस्य तद्
रूपं मानाशी यस्य स्वरूपमिदं विश्वं विस्तारयतो मे निगमस्य ब्रह्मरूपभूतानां गिरां विसर्गेन उच्चारणे मारी
रिषीष्ट हन्तेनैव ब्रह्मत्वं मम भवितिस्यात् येन मा स्म भूत् तामिसर्थः २४ विवृद्धप्रेमयायस्मितेन विजृम्भय विश्व
स्यविजयाय विश्वोद्भवाय तत्कारणाद स्मद्वचो विषादं यामस्याय २५

श्री०
भा० त्रु०
टी०
३४

स्वस्य संभवो यस्मात्तं तपः प्रभृतिभिर्विद्या उपासना समाधिः। यस्त्वेकाग्र्यं तैर्निशाम्य दृष्ट्वा यथाशक्ति स्तुत्वा श्रांतत्वाद्विरराम
२८ आत्मनो लोकसंस्थानविज्ञाने परिखिद्यतो ब्रह्मणोऽभिप्रेतमानन्दादतमाह तिसृभिः अन्वयः तेन कल्पव्यतिकराम्भसा
दर्शनविषण्णचेतसं कश्मलं मोहं शमयन्निव समस्तमोहप्रशमनं दर्शयति २८. हे वेदगर्भ तंद्रीं विषादजनितमाल
स्यं मागाः तेनैव मे दृष्टमत्र स्वसृष्टानादिस्थायत्वार्थं यत्तेन दृग्रे पूर्वमेव संपादितं २९ तर्हि कथमहं जानामीत्

मैत्रेय उवाच स्वसंभवं निशाम्यैवं तपो विद्यासमाधिभिः यावन्मनोवचः स्तुत्वा विरराम स खिन्न
वत् २७ अथाभिप्रेतमन्वीक्ष्य ब्रह्मणो मधुसूदनः विषण्णचेतसं तेन कल्पव्यतिकराम्भसा २८
लोकसंस्थानविज्ञान आत्मनः परिखिद्यतः तमाहागाधया वाचा कश्मलं शमयन्निव २९
श्रीभगवानुवाच मा वेदगर्भ गास्तंद्रीं सर्ग उद्यममावह तन्मयापादितं ह्यग्रे यन्मां प्रार्थयते भवा
न् २९ भूयस्त्वं तप आतिष्ठ विद्यां चैव मदाश्रयां ताभ्यामंतर्हृदि ब्रह्मंल्लोकान्द्रक्ष्यस्यपावृता
न् ३० तत आत्मनि लोके च भक्तियुक्तः समाहितः द्रष्टासि मां ततं ब्रह्मन्मयि लोकांस्त्वमात्म
नः ३१ यदा तु सर्वभूतेषु दारुष्वग्निमिव स्थितं प्रतिचक्षीत मां लोको जह्यात्तर्ह्येव कश्मलं ३२
यदा रहितमात्मानं भूतेंद्रियगुणाशयैः स्वरूपेण मयोपेतं पश्यन्स्वाराज्यमृच्छति ३३ ॥ ॥

त्स्यद्भुवइति ३० भक्तियुक्तः समाहितश्च सन् आत्मनि स्वस्मिंल्लोके च मां ततं व्याप्यास्थितं द्रष्टासि
द्रक्ष्यसि आत्मनो जीवांश्च ३१ सर्वत्र समदर्शनेन मोहो निवर्तते इत्याह यदा तु तिशृभिः प्रतिचक्षीत पश्येत् ३२ त
था च मिथ्याज्ञाननिवृत्तिरपि भवतीत्याह यदेति भूतादिभिर्विरहितमात्मानं जीवं शुद्धं त्वंपदार्थं स्वरूपेण
स्वस्वात्मभूतेन मया तत्पदार्थेनापेतमेकीभूतं पश्यन् भवति तदा स्वाराज्यं मोक्षं प्राप्नोति ३३ ॥ ॥

राम०
३४

यतो न वर्षीयान्वृद्धिमानस्याधिकोऽस्तीत्यर्थः ३४ अनुग्रहमेवाह ऋषिमिति त्रिभिः यतस्ते मयि मनो निर्ब
द्धं ३५ यद्यस्माद्दुर्न देहिभिः गुणैः सत्त्वादिभिः आत्मनाहंकारेण वा युक्तं मन्यसे ३६ तुभ्यं तव नालेन मार्गेण
आपुष्करस्य मूलमन्वेषयतो मयि अधिष्ठाने सलिले विचिन्वतो मयि विचिकित्सायां भवितव्यं अस्याश्रयेण न बहि
स्तत्त्वेऽस्ति नास्तीति संदेहे सति आत्मा स्वरूपं मे मयाऽबहिरन्तर्हृदि दर्शितः ३७ यद्गतेऽग्रस्तोत्रकथ्यं कृतवा
नसि मत्कथाया अभ्युदयः तेनाङ्कितं तदपि एवं यथाभावः मयि मनो निर्बन्धः मत्प्रतिमत्स्वरूपमत्स्वदर्शनमत्त्व

नानाकर्मवितानेन प्रजा बह्वीः सिसृक्षतः नात्मावसीदत्यस्मिंस्ते वर्षीयान्मदनुग्रहः ३४
ऋषिमाद्यं न बध्नाति पापीयांस्त्वां रजोगुणः यन्मनो मयि निर्बद्धं प्रजाः संसृजतोऽपि ते ३५
ज्ञातोऽहं भवता त्वद्य दुर्विज्ञेयोऽपि देहिनां यन्मां त्वं मन्यसेऽयुक्तं भूतेन्द्रियगुणात्मभिः ३६ तुभ्यं
मद्विचिकित्सायामात्मा मे दर्शितोऽबहिः नालेन सलिले मूलं पुष्करस्य विचिन्वतः ३७ यच्च
कर्थांग मत्स्तोत्रं मत्कथाभ्युदयांकितं यद्वा तपसि ते निष्ठा स एव मदनुग्रहः ३८ प्रीतोऽहम
स्तु भद्रं ते लोकानां विजयेच्छया यदस्तौषीर्गुणमयं निर्गुणं मानुवर्णयन् ३९ य एतेन पुमा
न्नित्यं स्तुत्वा स्तोत्रेण मां भजेत् तस्याशु संप्रसीदेयं सर्वकामवरेश्वर ४० पूर्तेन तपसा यज्ञैर्दा
नैर्योगसमाधिना राद्धं निःश्रेयसं पुंसां मत्प्रीतिस्तत्वविन्मतं ४१

तिः तपोनिष्ठा च नित्यत्स्यं एष मत्तोऽपि मदनुग्रहः ३८ गुणमयत्वेन प्रतीयमानमपि निर्गुणमेवानुवर्णय
न् ३९ तत्प्रीतेः इति किं तत्फलमित्यत्राह यदिति ४० न च मत्प्रीतेरप्यधिकं किंचिदस्तीत्याह पूर्तादिभिराद्धे
निःश्रेयसं फलं तन्मत्प्रीतिरेवेति तत्वविदां मतम् ४१

श्री॰
भा॰ तृ॰
टी॰
२४

अत्र हेतुमाह अहमित्यात्मात्मना अहं च उपाधीनां जीवानां आत्मा अतः प्रेयसां प्रति प्रियाणां मध्ये श्रेष्ठः प्रियतमः स
त्रिरव्ययः यत्कृते यदर्थं ४२ अतस्त्वं कृतार्थ एव तथापि ममप्रियार्थं स्वयं कुर्वित्याह सर्वइति अनात्मात्वमिदं त्रैलो
क्यं यामय्यनुशेरते ताः प्रजाश्च सृज केनात्मनैवान्यनिरपेक्षः एतत्तज्ज्ञापकापेक्षाभावमाह सर्ववेदमयेनेतिर
आत्मा अहं योनिः कारणं यस्य तेन क्रियाशक्त्यतिशयं सूचयति यथापूर्वमिति तत्वाज्ञापि अभ्यासोप्यस्तीत्य

अहमात्मात्मनां धातः प्रेष्ठः सन्प्रेयसामपि अतो मयि रतिं कुर्याद्देहादिर्यत्कृते प्रियः ४२ स
र्ववेदमयेनेदमात्मनात्मात्मयोनिना प्रजाः सृज यथा पूर्वं याश्च मय्यनुशेरते ४३ मैत्रेय उ
वाच तस्मा एवं जगत्स्रष्ट्रे प्रधानपुरुषेश्वरः व्यज्येदं स्वेन रूपेण कंजनाभस्तिरोदधे ४४
इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे पद्मोद्भवे विदुरमैत्रेयसंवादे नवमोऽध्यायः ९ विदुर उवाच
अंतर्हिते भगवति ब्रह्मा लोकपितामहः प्रजाः ससर्ज कतिधा दैहिकीर्मानसीर्विभुः १ ये
च मे भगवन्पृष्टास्त्वय्यर्था बहुवित्तम तान्वदस्वानुपूर्व्येण छिंधि नः सर्वसंशयान् २ ॥

र्थं मय्यनुशेरते इति स्थितानामभिव्यक्तिमात्रमेव कर्तव्यमिति नायासत्वमुक्तं ४३ इदं स्रज्यं व्यज्य प्रकाश्य
पद्मनाभस्तिरोदधे श्रीनारायणानुवेणान्दर्शयोभवत् ४४ इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीयस्कंधे नव
मोऽध्यायः ९ स दशमे कालसंप्रश्नप्रतिवक्तानुसूक्तः प्राकृतादिविभागेन सर्ग
स्त्वं दशधोवाच मे मया वदस्व वदभासयस्वेति वा २ ॥ ॥

राम॰
२५

संचोदितः प्रार्थितः हृदिस्थानेवाहनननेमश्रान्तिविस्मृत इत्यर्थः ३ आत्मनिष्ठीनारायणोयात्मानंमनस्यावेशय ४
अन्नमेभूलोकादूर्ध्वंमहलोकायदधिष्ठायस्थितः कृतेरेकः तस्यापद्मंमभस्तेनेनमलयकालेनकृतेनवीर्येयस्यातेनवायुनाकंपिते
नयावाद्दिस्तत्रेरणान्वयः ५ विवृद्धंविज्ञानेनवलेनयस्मात्पणात्सर्वेपीतवान् ६ पुष्करेपद्मेप्राङ्लीनोसंस्त्रीहृलोकाकल्
पितास्मिस्तद्यामि ७ श्रीभगवतास्वयंकरणीयकर्मणिचोदितः नियुक्तः संस्तदापद्मकोशंप्रविश्यतमे
कमेवत्रिधालोकत्रयरूपेणाद्यभांक्षीद्विभानिजरूपकेनकमलेनजनेनकथंलोकत्रयसृष्टिरितिसंभाव
नीयायितनस्याविस्मानतामाह द्विसमथावतरेशलोकत्रूपेणउद्धातनोपिवहुप्रकारेणभाव्यंभावयित्वा

मैत्रेय उवाच॥ एवंसंचोदितस्तेनतत्राकौशगवोमुनिः प्रीतः प्रत्याहतानूप्रश्नान्हृदिस्थानथभार्गव १
मैत्रेय उवाच॥ विरिंचोपितथाचक्रेदिव्यवर्षशतंतपः आत्मन्यात्मानमावेश्ययदाहभगवानजः ४
तद्विलोक्याब्जसंभूतोवायुनायदधिष्ठितः पद्ममंभश्चतत्कालकृतवीर्येणकंपितं ५ तपसाह्ये
धमानस्यविद्ययाचात्मसंस्थया विवृद्धविज्ञानबलोन्यपाद्वायुंसहांभसा ६ तद्विलोक्यवियद्व्या
पिपुष्करंयदधिष्ठितं अनेनलोकान्प्राग्लीनान्कल्पितास्मीत्यचिंतयत् ७ पद्मकोशंतदाविश्यभगव
त्कर्मचोदितः एकंव्यभांक्षीदुरुधात्रिधाभाव्यंद्विसप्तधा ८ एतावान्जीवलोकस्यसंस्थाभेदः समा
हृतः धर्मस्यह्यनिमित्तस्यविपाकः परमेष्ठ्यसौ ९ ॥

एकमतोनतेन त्रिलोकीकरणंविद्विद्यस्यार्थः ८ त्रिलोकीत्रयेपीत्तूर्ध्वभागहेतमाह एतावांस्त्रिलोकीरूपः जीवलो
कस्यतेजोभोगस्थानस्यप्रलयेसजन्यसंस्थाभेदोरचनाविशेषउक्तः ननुपरमेष्ठिनोपिजीवत्वाविशेषाद्ब्रह्मलो
कस्यापिकिमितिमर्यादस्पष्टंनभवतीनत्राह हियस्माद्निमित्तस्यनिष्कामस्यधर्मस्यविपाकः फलंब्रह्मसौउपल
क्षणमेतत्महर्लोकस्यमहर्लोकस्यप्रभृतीनांतथाविनाशेलोकास्यकाम्यकर्मफलमात्रप्रतिकल्पउत्पत्तिविना
शोभवतः महः प्रभृतीनांउपासनासमुचितनिष्कामस्यधर्मफलत्वाद्विपरार्धपर्यंततेननाशः नतस्याभावततः परं

२८

श्री:
भा-व-
टी-
३६

कालभेदेन लोकसृष्टिभेदं श्रुत्वा तमेव कालं जिज्ञासुः पृच्छति यत्कालाख्यं लक्षणं स्वरूपं आत्थ अब्रवीः कथं
कालः कल्प्यते किं वा तत्स्वरूपं लक्षणं स्थूलं च तद्रूपमिति निश्चयार्थं वर्णयेत्यर्थः १० तत्र सामान्यतः कालस्य स्वरूपमभि
धत्ते गुणव्यत्ययेन विशेषणं : गुणानां व्यतिकरो महदादिः परिणामः तेनैव व्याक्रियते यः स काल इति शेषः वस्तु
तो वैकादशस्कंधे गुणव्यतिकरः कालः स्वभावः सूत्रमेव चेति स्वतस्तु निर्विशेषोऽप्रतिष्ठितः अनाद्यपर्यवसितः आ
धेन कृत्स्नाश्रयधीः यतः स्वेन दर्शयिते श्रीईश्वरः सृष्ट्यादिने न कालनिमित्तभूतेन करोतीत्याह पुरुष इति उपादीयते
निमित्ततया स्वीक्रियते इत्युपादानं निमित्तं यस्मिंस्तमात्मानमेव विश्वरूपेणासृजत् स्वव्यतिरेकेणासृज्यस्याभावात्
एतच्च वस्तुकथनमात्रं कालेन निमित्तेन कासृजदित्येतावदेव विवक्षितं ११ स्वव्यतिरिक्तस्रज्याभावं दर्शयन्कालस्य

विदुर उवाच ॥ यदात्थ बहुरूपस्य हरेरद्भुतकर्मणः कालाख्यं लक्षणं ब्रह्मन्यथा वर्णय नः प्रभो १० ॥ मै
त्रेय उवाच ॥ गुणव्यतिकराकारो निर्विशेषोऽप्रतिष्ठितः पुरुषस्तदुपादानमात्मानं लीलयासृजत् ११
विश्वं वै ब्रह्मतन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया ईश्वरेण परिच्छिन्नं कालेनाव्यक्तमूर्तिना १२ यथेदानीं त
थाग्रे च पश्चादप्येतदीदृशं सर्गो नवविधस्तस्य प्राकृतो वैकृतस्तु यः १३ कालद्रव्यगुणैरस्य त्रिविधः
प्रतिसंक्रमः १४ ॥ राम

सृष्टिनिमित्ततां दर्शयति विश्वमिति विश्वं मायया संस्थितं संहृतं ब्रह्मतन्मात्रं सत् हि विश्वं ईश्वरेण कर्त्रा कालेन निमि
त्तेन परिच्छिन्नं पृथक्कृतमभिव्यक्तं भवति : स्वरूपं यस्येति सत्तोऽनिर्विशेषता दर्शिता १२ अप्रतिष्ठितत्वं दर्श
यितेन कार्यविश्वप्रवाहस्याप्रतिष्ठामाह यथेदानीमस्ति तथाग्रे पूर्वमासीत् पश्चादपि भविष्यति एवं सामान्य
तः कालेन निरूप्य विशेषतो निरूपयितुं तन्निमित्तस्य सर्गस्य सर्गाकान्नेव भेदान्नवर्द्दति यस्तु प्राकृतो वैकृतश्च स
दृपामः तन्निर्मितमेव त्रिविधं प्रलयमाह ससमरणकालेन सततप्रवाहेण सर्वेषां भरणकालेन केवलेन नित्यः
प्रलयः तद्रूपेण संकल्पमात्र्यादिना नैमित्तिकः गुणैः सर्वकार्यप्रसङ्गात् प्राकृतिकः १३

तानेव सर्गान्स्वयं वर्णयति आद्य इत्यादिना यावदध्यायसमाप्तिः महतो लक्षणमात्मनो हरेः सकाशाद्गुणानां वैषम्यमिति
अहमः अहंकारस्य तत्स्वलक्षणं यत्रैव द्रव्यादयो वक्ष्यमाणाः द्वयः सर्गः १४ तन्मात्रो भूतसूक्ष्मसर्गस्तृतीयः द्रव्यशक्ति
मान्महाभूतोत्पादकः ज्ञानकर्मेंद्रियात्मकः चतुर्थः १५ तमसः पंचपर्वविद्यायाः अबुद्धिर्जीवानामावरणं विक्षेप
श्च तां करोतीति बुद्धिकृत् तस्य मे मतः शृणु अनुद्वेगेन श्रोतव्यमाह यद्विषया मेधा मेधा सा दैहरतीति तस्य हरेर्लीलायद्वा इय
मिति तमआदिसर्गे रजोरूपा रजोभाज इति ब्रह्मरूप सूचितवान् अस्मिन्पक्षे अबुद्धिकृत इति प्रथमांतं अबव्यथानकृत इत्यर्थः १७
स एव मिनमेयमके तो मुख्यसर्गः तस्थुषां स्थावराणां षड्विधत्वमेवाह येषु पुष्पं विना फलं ते ते वनस्पतयः ओषधयः फ

आद्यस्तु महतः सर्गो गुणवैषम्यमात्मनः द्वितीयस्त्वहमो यत्र द्रव्यज्ञानक्रियोदयः १४ भूतसर्गस्तृती
यस्तु तन्मात्रो द्रव्यशक्तिमान् चतुर्थ ऐंद्रियः सर्गो यस्तु ज्ञानक्रियात्मकः १५ वैकारिको देवसर्गः
पंचमो यन्मयं मनः षष्ठस्तु तमसः सर्गो यस्त्वबुद्धिकृतः प्रभो १६ षडिमे प्राकृ
ताः सर्गा वैकृतानपि मे शृणु रजोभाजो भगवतो लीलेयं हरिमेधसः १७ सप्तमो मुख्यसर्गस्तु षड्विधः
तस्थुषां च यः वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारा वीरुधो द्रुमाः १८ उत्स्रोतसस्तमःप्राया अंतःस्पर्शा विशे
षिणः तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधो मतः १९ अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः २०

फलपाकांताः लता आरोहणापेक्षाः त्वक्सारा वेण्वादयः लता एव काठिन्येन आरोहणानपेक्षाः वीरुधः येषु पुष्पैः फ
लं ते द्रुमाः १८ तेषां साधारणं लक्षणमाह ऊर्ध्वस्रोतः आहारः संचारो येषां तमःप्रायाः अव्यक्तचैतन्याः
अंतःस्पर्शाः स्पर्शमेव जानंति नान्यत् न तु स्पष्टतरे वन वाहिर्विशेषिणः अव्यवस्थिताः परिणाहानेकभेदवंतः तिर्य
क्स्रोतसां तिरश्चां सर्गमाह तिरश्चामिति सर्वाष्टाविंशति भेदाः तिरश्चां लक्षणमविदः श्वस्तनादिज्ञानशून्याः
भूरितमसः आहारादिमात्रनिष्ठाः घ्राणेनैव इष्टमिष्टं जानंति हृद्यवेदिनः दीर्घानुसंधानशून्याः तथा च श्रुति
भिः अथेतरेषां पशूनामशनापिपासे एवाभिविज्ञानं न विज्ञातं वदति न विदुः श्वस्तनं न लोकालोकाविति १९

श्री॰
भा॰ त॰
टी॰
३०

अष्टाविंशतिभेदानाह गवादयस्तूष्ट्रांताः द्विशफाः द्विखुराः नव खरादयश्चैकशफाः षट् श्वादयः गोधांतः
पंचनखा द्वादश एवमेते पशवः सप्तविंशतिः मकरादयो जलचराः कंकादयस्तु खगाः अभूतवदेनैकीकृत्य
गृहीता एवमष्टाविंशतिभेदा भवंति तेषु कृष्णरुरुगौरा मृगविशेषाः अन्येषामपि तिर्यग्जातीनां यथायथ
मेतेष्वंतर्भावः २३ अर्वाक्स्रोतसः आहारसंचारो वा यस्य सः अर्वाक्स्रोताः हस्तमार्थं नृणां समर्गान्
तानल्लतांतरजसाधिके येषु ते २४ देवसर्गोऽपि प्राकृतः वैकृतश्च वैकारिकोऽहंकारजनितत्वात् एते त्रयो वैकृ

गौरजो महिषः कृष्णः सूकरो गवयो रुरुः द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम २० खरोऽश्वोऽश्वत
रो गौरः शरभः चमरी तथा एते चैकशफाः क्षत्तः शृणु पंचनखान् पशून् २१ श्वा सृगालो वृको व्या
घ्रो मार्जारः शशशल्यकौ सिंहः कपिः गजः कूर्मो गोधा च मकरादयः २२ कंकगृध्रबकश्येनभा
सभल्लूकबर्हिणः हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः २३ अर्वाक्स्रोतस्तु नवमः क्ष
त्तरेकविधो नृणां रजोऽधिकाः कर्मपराः दुःखे च सुखमानिनः २४ वैकृतास्त्रय एवैते देवसर्गश्च स
त्तम वैकारिकस्तु यः प्रोक्तः कौमारस्तूभयात्मकः २५ देवसर्गश्चाष्टविधो विबुधाः पितरोऽसुराः
गंधर्वाप्सरसः सिद्धा यक्षरक्षांसि चारणाः २६ भूतप्रेतपिशाचाश्च विद्याध्राः किंनरादयः दशैते
विदुराख्याताः सर्गास्ते विश्वसृक्कृताः २७ अतः परं प्रवक्ष्यामि वंशान्मन्वंतराणि च एवं रजःप्लु
तः स्रष्टा कल्पादिष्वात्मभूर्हरिः २८ सृजत्यमोघसंकल्प आत्मैवात्मानमात्मना २९

ताएवं कौमारस्तूभयात्मकः देवसर्गश्च वैकृतस्त्वनुषंगः वैकारिकः तद्देवसर्गः प्राकृतेषु पूर्वमेव प्रोक्तः अयं त
स्तोस्तनत्वाद्वैकृतः देवसर्गत्वात् देवत्वं सनत्कुमारादीनां सर्गस्तु प्राकृतो वैकृतश्च देवत्वेन मनुष्यत्वेन सृज्यते
भयार्थः २५ वैकृतस्तु देवसर्गोऽष्टविधः तत्र विबुधादयः त्रयो भेदाः गंधर्वाप्सरस एकः यक्षरक्षांस्येकः भूतप्रेत
पिशाचा एकः सिद्धचारणविद्याधरा एकः किंनरादय एकः आदिशब्दात् किंपुरुषाश्वमुख्यादयः एतांदिशोऽध्यायेऽस्य

३०

इति भावार्थदीपिकायां तृतीयस्कंधे दशमोऽध्यायः॥१०॥ ततः एकादशे कालः परमाण्वादिलक्षणः। युगमन्वंतरादिभ्यः कल्प्यमाना
दिकथ्यते तदेवं सामान्यतः कालस्योपलक्षणत्वेन गुणव्यतिकरं देवादिभिन्नपदार्थानि तस्यैव विशेषेण निरूपयितुं तत्र
विच्छेदेन स्थूलत्वतया निर्दिष्टाभ्यां सनामाकाशपृथिव्यादीनां द्रव्याणां यो विशेषः परस्य तन्निरूपणात्मा तेषां यः चरमः अवे
कः कारणत्वात्कार्यावस्थामप्राप्तः असंयुतः यावत्तावन्यैः परमाणुभिः समुदायावस्थां प्राप्नुयात् अत एव सदा कार्य
समुदायावस्थयोरपगमेः कार्यनाशेऽप्यस्ति स परमाणुर्विज्ञेयः किं तत्र प्रमाणं अत आह यतोऽयेभ्यः समुदितेभ्यः नृणां
अवयविनं तस्मान्न्यूनत्वकार्यं द्रव्यस्य पेक्ष्यभ्रमोऽयमविद्धिः तथा च पंचमे अवयवविनिराकरणेऽवादि यथा समूहेन कृतो विशे
ष इति कार्यैरनुपपन्नाः कल्प्यन्ते इति भावः १ स्थूलत्वमक्षाप्यस्थूलमाह सत एवेति यस्य चरमोंऽशः परमाणुः तस्यैव स

इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे दशमोऽध्यायः॥१०॥ श्रीशुक उवाच॥ चरमः सद्विशेषाणामनेकोऽसंयुतः सदा परमाणुः
स विज्ञेयो नृणामैक्यभ्रमो यतः १ सत एव पदार्थस्य स्वरूपावस्थितस्य यत् कैवल्यं परममहानविशेषो नि
रन्तरः २ एवं कालोऽप्यनुमितः सौक्ष्म्ये स्थौल्ये च सत्तम संस्थानभुक्त्या भगवानव्यक्तो व्यक्तभुग्विभुः

॥ ३ ॥

तः कार्यमात्रस्य स्वरूपावस्थितस्य परिणामोत्तरमप्राप्तस्य यत्कैवल्यमैक्यं स परममहान्पुंसः परमाणुप्रतियो
गित्वात् ननु नानाविशेषवान्परमस्तं भिन्नश्च सर्वः पदार्थः कथमैक्यं तस्य तत्राह अविशेषः विशेषविवक्षार
हितः निरंतरः भेदविवक्षारहितश्च सर्वोऽपि प्रपंचः परममहानित्यर्थः २ यथा सत्त्वः स्थूलत्वाभ्यां पदार्थः
एवं कालोऽप्यनुमितः वक्तारात्मक्ष्यमावस्थाप्रत्ययते संस्थानप्रस्माणवाद्यवस्थानस्य भुक्त्यामिः तथा भगवानि
तिहरेः शक्तिः स्तनोऽव्यक्तः संस्थानभक्त्या सत्त्वः व्यक्तभक्त्या स्थूलः व्यक्तं प्रपंचं व्याप्नोतिपरिच्छिन्नीतितम्
पाविभुरुन्यस्यादि स्थूलः ३ ॐ नमो वासुदेवाय
ॐ श्रीकृष्णाय नमः

तदेवं प्रपंचयति स इत्यादिना सतः प्रपंचस्य परमाणुतां परमाण्ववस्थां यो भुंक्ते स कालः परमाणुः प्रपंचस्याऽवि-
शेषभोक्तृत्वं यो भुंक्ते स एव परमात्मावस्थः परममहान् कालः अयमर्थः अहत्तनावावक्रमेणेत्यादिना यस्य सर्वप
र्यंतं तत्त्वेन तत्र यो यावता परमाणुना देशमतिनावान्कालः परमाणुः यावता वा द्वादशभाराशयात्मकं सर्वं भु
वनकोशमतिक्रामति स परममहान् संवत्सरात्मकः कालः तस्मिन्वावृत्याप्युगमवेतु यादिक्रमेणाहि एवार्थो न त्वमिति
तथा च पंचमस्कंधे यो गतीनां दिविभागे वक्ष्यते ४ इदानीं परमाणुकालादिलक्षणपूर्वकं मध्यमकालावस्थाः कथयति द्वा
परमाणू परमाणुः स्यात्त्रयोऽणवः त्रसरेणुः सतश्चस्तु इत्यर्थः जालार्के निगवादेष्टविशार्करश्म्यवगतः कोऽसौ योति

सकालः परमाणुर्वै यो भुंक्ते परमाणुतां सतोऽविशेषभुग्यस्तु स कालः परमो महान् ४ अणुर्द्वौ पर
माणू स्यात्त्रसरेणुस्त्रयः स्मृतः जालार्करश्म्यवगतः खमेवानुपतन्नगात् ५ त्रसरेणुत्रिकं भुंक्ते यः
कालः स त्रुटिः स्मृतः शतभागस्तु वेधः स्यात्तैस्त्रिभिस्तु लवः स्मृतः ६ निमेषस्त्रिलवो ज्ञेय आ
म्नातास्ते त्रयः क्षणः क्षणान्पंच विदुः काष्ठां लघु ता दश पंच च ७ लघूनि वै समाम्नाता दश पंच च
नाडिकाः ते द्वे मुहूर्तः प्रहरः षड्यामः सप्त वा नृणां ८ द्वादशार्धपलोन्मानं चतुर्भिश्चतुरंगुलैः
स्वर्णमाषैः कृतच्छिद्रं यावत्प्रस्थजलाप्लुतं ९
लघुत्वेन स्वयमेवानुपतन्नगात् गतः पाठांतरे खमेवानुपतन्नवगतः नत्वगोत्रेष्ठी ५ शतभागास्तु दिन्नूपास्मिन्स
वेधः तैर्वेधस्तेन निमेषास्त्रयः क्षणाः ज्ञातः काष्ठापंचदशपंच लघु ६ स्वर्णमहार्थः ७ नाडिका षड्सप्त वा
प्रहरः सप्तवायामा दिनस्य रात्रेः वृत्तयोर्भागाः ह्रासवृद्धी ह्रासेपत्संध्यास मुहूर्तद्वयं विनेति ज्ञातव्यं तत्राऽपि नियमाऽर्थो
यामाद्वे प्रस्तुते तद्वेराताशाराणां पिता स प्रकाशयति ८ नाडिकायाः ज्ञानार्थं माह उन्मीयतेऽनेनेति उन्मानं पात्रं षट्पल
ताम्रविरचितं पंच तेजोमाषः तैः चतुर्भिश्चतुरंगुलायामशलाकारूपैः स्वर्णैः कृतमूलच्छिद्रं तेन च्छिद्रेण यावत्प्र
स्थपरिमितजले मज्जति तावत्कालो निमग्नं भवतीति तावान्कालो नाडिका अत्र फलच्छिद्रयोराधिक्ये षीत्रौ निमज्जेत्
अल्पमेव विलंबेने निपलपालाकयोर्नियमः ९ ॥

ऽहनी सुहायोगे १० पक्षाभ्यां मासस्तयोर्दिवीत्यस्योत्तरेणान्वयः देवानामहोरात्रे प्राहुर्द्वादशमासः ११ अनेनक्रमो
त्रयोमासयोर्नित्यमायुः तत्पर्यन्तमाह १२ दृश्योहृषीचारः त्रिंशद्दिवसात्मको मासः रविसंक्रान्तिविविक्तः
सौरोमासोनिगद्यतेततेः अष्टाविंशतयः सूत्रान्मस्त्रियादीनिनक्षत्राणितदुपलक्षितंहृष्टोनीकृतंयत्कं
त्वक्तंतत्रस्थितोनिमिषः कालात्माविभुर्भास्करः सर्वः जगद्द्वादशराशिरूपात्मकंभुवनकोशंपर्येतिपर्यटति १३ सं
वत्सरादिभेदस्तुसौरचान्द्रसावनवार्हस्पत्यमासभेदेनद्रष्टव्यः केचित्तुनरेवमाहुः यदाशुक्लप्रतिपदिसंक्रान्ति
र्भवतितदासौरचान्द्रमसयोर्युगपदुपक्रमोभवतिससंवत्सरः ततः सौरमानेनवर्षेषड्दिनानिवर्धन्तेचान्द्रमानेनच

यामाश्चत्वारश्चत्वारोमर्त्यानामहनीउभे पक्षः पञ्चदशाहानिशुक्लः कृष्णश्चमानद १० तयोः समुच्च
योमासः पितॄणांतदहर्निशं द्वौतावृतुः षडयनंदक्षिणंचोत्तरंदिवि ११ अयनेचाहनीप्राहुर्वत्सरो
द्वादशस्मृतः संवत्सरशतंनॄणांपरमायुर्निरूपितं १२ ग्रहर्क्षताराचक्रस्थः परमाण्वादिनाजगत्
संवत्सरावसानेनपर्येत्यनिमिषोविभुः १३ संवत्सरः परिवत्सरइडावत्सरएवच अनुवत्सरोवत्सरश्चवि
दुरेवंप्रभाष्यते १४ यः सृज्यशक्तिमुरुधोच्छ्वसयन्स्वशक्त्यापुंसोऽभ्रमायदिविधावतिभूतभेदः काला
ख्ययागुणमयंक्रतुभिर्वितन्वंस्तस्मैबलिंहरतवत्सरपञ्चकाय १५

द्विषड्दिनानिह्रसन्तेएवमतेऽन्येद्वादशदिनव्यवधानादुभयोरप्यपश्चात्स्वोभवतिएवंह्यवधानान्तरात्समेनपञ्चवर्षाणि
गच्छन्तितन्मध्येद्वौमलमासौभवतः ततः पुनः षष्ठः संवत्सरोभवतीति १४ एवंभूतः कालात्मानित्यमप्रमत्तैः भज
नीयइत्याहइतिसृज्यकार्यमङ्कुरादितद्विषयांबीजादीनांशक्तिंकालरूपयास्वशक्त्याउच्छ्वसयन्उद्बुद्धांकुर्वन्अभिमु
खीकुर्वन्दिविधावतिकोऽसौभूतभेदः महाभूतविशेषः तेजोमण्डलरूपीसर्वः किमर्थंधावतिपुंसः पुरुष
स्यभ्रमापगमायमोहः तन्निवृत्त्यर्थमित्यादित्ययेनाविघ्न किंनिवर्त्ययत्रिसर्गः सकामानांतुगुणमयंस्वर्गादिफ
लंक्रतुभिर्वितन्वंस्तस्मैसंवत्सरपञ्चकायसंज्ञा ... १५

श्रीः
भा-तृ-
टी-
३५

इदं स्वमानेन वर्षशतमायुर्गणितं प्रत्यहं कल्प्यते इत्यन्ते ... कल्पः त्रैलोक्यं तस्माद्बहिः ये ते विदो ज्ञानिनः १६ यो
गराद्धेन योगसिद्धेन १७ द्वादशभिर्वर्षसहस्रैरिति शेषः ... लौकिकमानमपेक्ष्य नेत्याशयेन तत्र प्रवर्तते इत्यवधानं संध्यासं
ध्यांशसहितं १८ कृतयुगे चत्वारि सहस्राणि संध्यांशयोश्च चत्वारि शतानि एवं त्रेतादिष्वपि ज्ञेयं १९ यु
गस्यादौ संध्या अंते संध्यांशः एकस्मिन् शतानि संख्या ययोः तयोरंतरेण मध्ये युगं तस्य विशेषमाह यत्रेति गवालेवादि धर्म

विदुर उवाच ॥ पितृदेवमनुष्याणामायुः परमिदं स्मृतं परेषां गतिमाचक्ष्व ये स्युः कल्पाद्बहिर्विदः १६
भगवान्वेद कालस्य गतिं भगवतो ननु विश्वं विचक्षते धीरा योगराद्धेन चक्षुषा १७ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ कृ
तं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगं दिव्यैर्द्वादशभिर्वर्षैः सावधानं निरूपितं १८ चत्वारि त्रीणि द्वे
चैकं कृतादिषु यथाक्रमं संख्यातानि सहस्राणि द्विगुणानि शतानि च १९ संध्यासंध्यांशयोरंतरेण यः
कालः शतसंख्ययोः तमेवाहुर्युगं तज्ज्ञा यत्र धर्मो विधीयते २० धर्मश्चतुष्पान्मनुजान्कृतेन स
मनुवर्तते स एवान्येष्वधर्मेण व्येति पादेन वर्धता २१ त्रिलोक्या युगसाहस्रं बहिराब्रह्मणो दिनं ताव
त्येव निशा तात यन्निमीलति विश्वसृक् २२

विशेषो यत्र विधीयते इत्यर्थः कृतयुगे ननु संध्यांशयोः तयोरन्येन युगेन साधारणत्वात् साधारणधर्मस्तु संध्यां
शयोरप्यस्त्येव २० वर्तमानमेश धर्मः त्रेतादिषु पादेन पादेन व्येति ह्रसति पादेन पादेन वर्धमानेनाधर्मेण
हेतुना एतच्च स्वरूपकथनमात्रं वैराग्यार्थेन न तु धर्मसंकोचार्थः २१ त्रिलोक्या बहिर्महर्लोकमभिव्याप्य कालं यु
गसाहस्रपर्यन्तं दिने यत्र यस्यां निशि विश्वसृक् ब्रह्मा निमीलति स्वपिति २२ ॥

३५

ब्रह्मदिनस्थितिमाह निशावसानइत्यादि सार्धैस्त्रिभिः चतुर्दशमनुभिर्मन्वन्तराधिपैरित्यर्थः २३ किंचिदधिकां
युगानामेकसप्ततिमनुर्भवति शेषाश्चापालकाः क्रमेणाभवन्ति सप्तर्षिशक्रनृपसुता युगपत्समकालमेव भवन्ति सुरेश
ईश्वराः तानन्तवर्तन्ते ये गन्धर्वादयस्तेपि २४ त्रैलोक्यं वर्तयन्तीति तथा २५ सप्तर्षिभिः सर्वत एव तावदिमन्वादिभि

निशावसानसृष्टाश्च लोककल्पोऽनुवर्तते यावद्दिनं भगवतो मनवस्तु चतुर्दश २२ सर्वे स्वकालेन
युगैः किंचिदधिकामेकसप्ततिं मन्वन्तरेषु मनवः तदंशाश्च पार्थिवाः सुराः २३ भवन्ति चैव युगपत्स
र्वे शक्राश्च देवतान २४ एवं दैनंदिनः सर्गो ब्रह्मणस्त्रैलोक्यवर्तिनः तिर्यङ्नृपितृदेवानां संभवो
यत्र कर्मभिः २५ मन्वन्तरे युगे सर्वाविर्भूतस्तेनस्वमूर्तिभिः मन्वादिभिरिदं विश्वं प्रवर्त्तितपौरुषैः
२६ तमेवमात्रानुपारभ्य सतिसंरुद्धविक्रमः कालेनानुगताशेषमास्ते तस्मिन्दिनात्यये २७ ततो
जगत्त्रिवीर्येणलोका भूरादयः त्रयः निशायामनुबद्धमायान्निर्मुक्तशशिभास्करं २८ त्रैलोक्यमार
त्मानौ ध्यानात्मकासेकविंशतिस्त्रिम योतप्यमानमहर्लोकाज्जनं भृग्वादयो द्विजाः २९

दीर्घं तेनाविष्कृतपुरुषकारः सर्वत्रस्वरूपं वदति २६ तदिगतोऽस्थितिमाह पंचभिः तमसोमात्रांले शेषे शतिरुद्धः प्र
याहतोविक्रमो येन स्वस्थानमनुप्रविष्टमर्कोषोऽयमस्मिन् २७ तदेव स्पष्टयति तमेवेति पृथिवीयंते शतिकर्मकर्तरि
प्रयोगः त्रिगोहितामवतीत्यर्थः कर्पतेनिर्मुक्तो रहितः शापीभावः स्वपयाभवतितथा श्रीभगवच्छक्तिरूपोयः
केकदेहात्व्याप्तिमेनोपमणादिना सेन संतलाक्रांतेति २८ २९

श्री: भा· त· टी· ३·

कल्पान्तैरेधिताः सिंधवः समुद्रा उत्कटस्याटोपः क्षोभो येषां तेन चंडेन वातेनेरिता ऊर्मयो येषु ३० जनलोक आलयो
येषां महर्लोकागतानामन्येषां वा ते ३१ वैराग्यार्थमाह एवंविधैरहोरात्रैर्वर्षशतं सर्वेषां प्राणिनामायुषः परं
अधिकंच ब्रह्मणोऽपरायुः तदप्यक्षितमपक्षीणमिवेति लोकोक्तिः गतप्रायमित्यर्थः ३२ अपक्षीणमा
हृत्यर्धमिति ३३ पूर्वस्य परार्धस्यादौ इति त्रिभिः कल्पकथनमात्रं ३४ पाद्मनेत्तनः यदिति ३५ अयं तु द्वितीयस्या
दौ वाराहः कल्पः कथित इति संबंधः ३६ तदेवं कालेन निमित्तेन सर्वप्राणिनामायुः परिमाणमुक्त्वा कालपरि

अंतः सतस्मि

तावत्त्रिभुवनं सद्यः कल्पान्तैधितसिंधवः प्लावयन्त्युत्कटाटोपचंडवातेरितोर्मयः ३० अंतः सत
स्मिन्सलिल आस्तेऽनंतासनो हरिः योगनिद्रानिमीलाक्षः स्तूयमानो जनालयैः ३१ एवंविधै
रहोरात्रैः कालगत्युपलक्षितैः अपक्षितमिवास्यापि परमायुर्वयःशतं ३२ यदर्धमायुषस्त
स्य परार्धमभिधीयते पूर्वः परार्धोऽपक्रान्तो ह्यपरोऽद्य प्रवर्तते ३३ पूर्वस्यादौ परार्धस्य ब्राह्मो ना
म महानभूत् कल्पो यत्राभवद्ब्रह्मा शब्दब्रह्मेति यं विदुः ३४ तस्यैव चान्ते कल्पोऽभूद्यं पाद्ममभि
चक्षते यद्धरेर्नाभिसरस आसील्लोकसरोरुहं ३५ अयं तु कथितः कल्पो द्वितीयस्यापि भारत
वाराह इति विख्यातो यत्रासीच्छूकरो हरिः ३६ कालोऽयं द्विपरार्धाख्यो निमेष उपचर्यते अव्याकृ
तस्यानंतस्य ह्यनादेर्जगदात्मनः ३७ कालोऽयं परमाण्वादिर्द्विपरार्धान्त ईश्वरः नैवेशितुं प्रभु
र्भूम्न ईश्वरो धाममानिनाम् ३८ ॥

च्छेदरहितं तत्त्वमाह कालोऽयमिति द्वाभ्यां उपचर्यते केवलं न तु तेनापि क्रमेणाणुगुणानंतस्येत्याह अव्या
कृतस्य कार्याधिकस्य स्यात्तथानंतस्यानादेश्च जगदात्मनो जगत्कारणस्य ३७ तर्हि किंदेकालस्या
सामर्थ्यादित्याह कालोऽयमीश्वरः समर्थोऽपि भूम्नः परिपूर्णस्येशितुं तेन प्रभुः समर्थः यतो धाममानिनां
देहगेहाभिमानिनामेवेश्वरः ३८

५

भूयस्त्वकं तं तस्यैव पंचपत्त्रात् विकारैः षोडशभिर्युक्तैरष्टप्रकृतिसंयुक्तैः सहितः तदावरणस्थस्यार्थः अयमेको
शो यत्र प्रविष्टः परमाणुवल्लक्ष्यते अस्मादन्तरेणान्वयः कीदृशः अंतः पंचाशत्कोटियोजनविस्तृतः बहिर
प्यविशेषादिभिः सप्तभिरावृतः ३९ कीदृशैरंडकोशप्रमाणाद्दशप्रमाणाद्दशगुणाद्गुणोत्तरोत्तरोधिको येषु तैः
न केवलमयमेकएव अपि तु अन्येपि लक्ष्यंते ४० सर्वेषां कारणानां कारणं तथा महत्स्वरूपं ४१ ॥ इति भावार्थदीपि
कायां तृतीयस्कंधे एकादशोध्यायः ॥११॥ द्वादशे तु क्रमभावादिमनः सर्गसमेथनात् कायहेत्वेन योनेस्तमनुसर्गोत्र

विकारैः सहितो युक्तैर्विशेषादिभिरावृतः अंडकोशो बहिरयं पंचाशत्कोटिविस्तरः ३९ दशो
त्तराधिकैर्यत्र प्रविष्टः परमाणुवत् लक्ष्यतेंतर्गताश्चान्ये कोटिशो ह्यंडराशयः ४० तदाहुरक्षरं
ब्रह्म सर्वकारणकारणं विष्णोर्धाम परं साक्षात्पुरुषस्य महात्मनः ४१ ॥ इति श्रीभागवते तृती
यस्कंधे एकादशोध्यायः ॥११॥ मैत्रेय उवाच ॥ इति ते वर्णितः क्षत्तः कालाख्यः परमात्मनः महिमा वे
दगर्भोथ यथास्राक्षीन्निबोध मे १ ससर्जाग्रेंधतामिस्रमथ तामिस्रमादिकृत् महामोहं
च मोहं च तमश्चाज्ञानवृत्तयः २ ॥

वर्तते अग्रे इति ब्रह्मा स्वसृष्टेः प्रथमं अविद्यावृत्तीः ससर्ज तत्र तमो नाम स्वरूपाप्रकाशः मोहो देहाद्यहंबुद्धिः
महामोहो भोगेच्छा तामिस्रः तस्याविघाते क्रोधोन्धतामिस्रः तत्राशोसमेतत्पृता स्मीति बुद्धि तदेवोक्तं वैस
वे तमोविवेको मोहः स्यादंतःकरणविभ्रमः महामोहस्तु विज्ञेयो ग्राम्यभोगसुखैषणा मरणं ह्यंधतामि
स्रः तामिस्रः क्रोध उच्यते अविद्यापंचपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मन इति पातंजलेप्येतपवोक्तः अविद्यास्मि
तारागद्वेषाभिनिवेशाः पंच क्लेशाः इति श्रीविष्णुस्वामिभिश्चोक्ता अर्तानतिपर्यासभेदभयशोकाः तद्द
क्तस्याद्ग्रस्य विपर्यासस्यादि १ ५

श्रीः
भा॰ त॰
टी॰
४१

नबहु अमन्यत नाभ्यनंदत ३ पद्मपि शतिकल्पेषु सनकादि सृष्टिर्नीत्विति तथापि ब्राह्मसर्ग बादितो व्यते वस्तु
तस्तु मुख्य सर्गोदयपद्मप्रतिकल्पं भवति सनकादयस्तु ब्राह्मकल्प एव स्वशापवादनुवर्तंते ४ सत्त्वंबेता ५

दृष्ट्वापापीयसीं सृष्टिं नात्मानं बहु अमन्यत भगवद्ध्यानपूतेन मनसान्यां ततोऽसृजत् ३ सनकं च
सनंदं च सनातनं तथात्मभूः सनत्कुमारं च मुनीन्निष्क्रियानूर्ध्वरेतसः ४ तान्बभाषे स्वभूः पुत्रान्
प्रजाः सृजत पुत्रकाः तन्नैच्छन्मोक्षधर्माणो वासुदेवपरायणाः ५ सोऽवध्यातः सुतैरेवं प्रत्याख्या
तानुशासनैः क्रोधं दुर्विषहं जातं नियंतुमुपचक्रमे ६ धिया निगृह्यमाणोऽपि भ्रुवोर्मध्यात्प्रजाप
तेः सद्योऽजायत तन्मन्युः कुमारो नीललोहितः ७ इति तस्य वचः पाद्मो भगवान्परिपालयन्
अभ्यधाद्भद्रया वाचा मा रोदीस्तत्करोमि ते ८ स वै रुरोद देवानां पूर्वजो भगवान्भवः नामानि
कुरु मे धातः स्थानानि च जगद्गुरो १० यदरोदीः सुरश्रेष्ठ सोद्वेग इव बालकः ततस्त्वाम
भिधास्यंति नाम्ना रुद्र इति प्रजाः ११ हृदिंद्रियाण्यसुर्व्योम वायुरग्निर्जलं मही सूर्यश्चंद्रस्त
पश्चैव स्थानान्यग्रे कृतानि ते १२ मन्युर्मनुर्महिनसो महान् शिव ऋतध्वजः उग्ररेता भवः का
लो वामदेवो धृतव्रतः १३ धीर्वृत्तिरुशनोमा च नियुत्सर्पिरिलांबिका इरावती सुधा दीक्षा
रुद्राण्यो रुद्र ते स्त्रियः १४ गृहाणैतानि नामानि स्थानानि च सयोषणः एभिः सृज प्रजा
बह्वीः प्रजानामसि यत्पतिः १५ इत्यादिष्टः स गुरुणा भगवान्नीललोहितः सत्वाकृतिःस्व
भावेन ससर्जात्मसमाः प्रजाः १५

अवध्यातो वज्ञातः प्रत्याख्यातमनुशासनं यैः ६ तासौ मन्युश्च तन्मन्युः ७ बालक इव १० सुरश्रेष्ठ सर्वमेव
कृतानि मया ११ सयोषणाः सस्त्रीकः एभिः स्थानैर्नामभिश्च युक्तः १४ सत्त्वं बलमाकृतिर्नीललोहिता

रु

श्रीकृष्ण

४१

रुद्राणां प्रथमं दृष्टा १६ सृष्टाः सृजंति १८ अथ रुद्रकृताद्दोषात् देहान्नेत्राकृतं सर्गं वक्तुं तदेहे त्यागे कार

रुद्राणां रुद्रसृष्टानां समंतात् ग्रसतां जगत् निशम्यामंत्र्य योग्यं ब्रह्मा प्रजापतिरशोकत १६ अ
लं प्रजाभिः सृष्टाभिर्विरूपाभिः सुरोत्तम मया सत्त्वदत्तेनाभिर्दिशश्चाप्यत्रभिरुल्बणाः १७ तप
आतिष्ठ भद्रं ते सर्वभूतसुखावहं तपसैव यथापूर्वं स्रष्टा विश्वमिदं भवान् १८ तपसैव परं ज्यो
तिर्भगवंतमथोत्तमं सर्वभूतगुहावासमंजसा विंदते पुमान् १९ मैत्रेय उवाच ॥ एवमात्मभुवा
दिष्टः परिक्रम्य गिरांपतिं बाढमित्यमुमामंत्र्य विवेश तपसे वने २० अथाभिध्यायतः सर्गं दश
पुत्राः प्रजज्ञिरे भगवच्छक्तियुक्तस्य लोकसंतानहेतवः २१ मरीचिरत्र्यंगिरसौ पुलस्त्यः पु
लहः क्रतुः भृगुर्वसिष्ठो दक्षश्च दशमस्तत्र नारदः २२ उत्संगान्नारदो जज्ञे दक्षोंगुष्ठात्स्वयंभुवः
प्राणाद्वसिष्ठः संजातो भृगुस्त्वचः करात्क्रतुः २३ धर्मस्तनाद्दक्षिणतो यत्र नारायणः स्वयं अध
र्मः पृष्ठतो यस्मान्मृत्युर्लोकभयंकरः २४ पुलहो नाभितो जज्ञे पुलस्त्यः कर्णयोर्ऋषिः अंगि
रा मुखतोक्ष्णोत्रिर्मरीचिर्मनसोभवत् २५ हृदि कामो भ्रुवः क्रोधो लोभश्चाधरदच्छदात् आस्या
द्वाक्सिंधवो मेढ्रान्निर्ऋतिः पायोरघाश्रयः २६ छायायाः कर्दमो जज्ञे देवहूत्याः पतिः प्रभुः मनसो
देहतश्चेदं जज्ञे विश्वकृतो जगत् २७ वाचं दुहितरं तन्वीं स्वयंभूर्हरतीं मनः अकामां चकमे क्षत्तः
सकाम इति नः श्रुतं २८ तमधर्मे कृतमतिं विलोक्य पितरं सुताः मरीचिमुख्या मुनयो विश्रंभा
त्प्रत्यबोधयन् २९ नैतत्पूर्वैः कृतं त्वद्य न करिष्यंति चापरे यत्त्वं दुहितरं गच्छेरनिगृह्यांगजं प्रभुः
॥ ३० ॥

तामाह बाढमित्यादिना २८ तत्त्वतोपेसर्वब्रह्म... योन्येयानेवेनतत्कृते धेगमेकामम् ३० राम

तेजीयसामपिनेतनखिनामपिमुख्योऽकंमकीर्तिर्भवति येषांतेजीयसांमोहने ३१ तत्वीतद्वै ३२ कौ
शुमतसामीमभिध्यायतः सहसैवद्याणाः चतुः सोऽप्युक्ताम्मुख्यान्समवेतान्समंगतान् वानहीरेवत
होयारीनावतत्पांनकर्मनेरयत्तविस्ताराः उपवेदे: पुत्राणोः तपोनीतिशास्त्रेषुमहत्प्राप्नमास्तहतयशामस

तेजीयसामपिपितत्रमस्त्राकांतनगकुंगे यहूतमनतिष्ठेत्तैलोकःदेमायकल्पते ३१ त
योनमाभगवतेयश्रंसेनवोविषा प्रात्मस्यापनयागेमसधर्मपातमर्हति ३२ मरस्यंश
णानःपुत्रापुत्रानृष्ट्वाप्रजापतीन् प्रजापतिपतिसंवीतत्पानब्रवीदितस्तदा ३३ तादिशोन
ष्टतत्त्वोवैतनीहारेयत्रितसमे: कदाविद्यापतःसहूर्वेदाप्तासेवनसंलान् ३४ कथंसदा
महंल्लोकान्समवेतान्यथापुरा ३५ वानहीरेकमतेनमुपवेदेनयेःसह धर्मस्यपादाःच
तारस्तथेवाश्रमहत्तयः ३६ ॥विदुरउवाच॥ सवेविश्वसृजामीशोवेदादीन्मुखतोसृजत्
यद्यत्तेनसृजदेवःतन्मेब्रूहितपोधन ३७ ॥मैत्रेयउवाच॥ ऋग्यजुःसामथर्वाख्यान्वेदान्स
वींदिभिर्मुखैः शास्त्रमिज्यास्तुतिस्तोमंप्रायश्चित्तंव्यधात्क्रमात् ३८ आयुर्वेदंधनुर्वेदंगां
धर्ववेदमात्मनः स्थापत्यंवासृजद्वेदंक्रमात्पूर्वादिभिर्मुखैः ३९ इतिहासपुराणानिपंचमं
वेदमीश्वरः सर्वेभ्यएवबक्रेभ्यःससृजेसर्वदर्शनः ४० षोडश्युक्थौपूर्ववक्त्रात्पुरीष्याग्नि
ष्टुतावथ आप्तोर्यामातिरात्रौचवाजपेयंसगोसवं ४१ विद्यादानंतपःसत्यंधर्मस्येतिपदा
निच आश्रमांश्चयथासंख्यमसृजत्सहवृत्तिभिः ४२
३७ मुखतोमुखेभ्यः ३८ वाहुहोत्रसहिक्रममाह शास्त्रमप्रगीतमंत्रस्तोत्रंहोतुःकर्मइज्यामध्यर्योः
कर्मस्तुतिस्तोमःस्तुतिःसंगोतेषामेतदर्थं ऋत्विक्तत्वदायमिश्टतस्तोमोभवतीत्यादिविहितमुद्गातृश
योःप्रायश्चित्तंब्रह्मणः ३९ उपवेदक्रममाह आयुर्वेदमितिग्रामसोमुखेःस्थापत्यं विश्वकर्मशास्त्रं ३८ क

विद्येति गोवं तवत्तेषु स्वस्त्वानाद्दिशुद्धिः परमामनेतिस्मृतेः दानमिति दयाभूताभयप्रदानस्य कलोनार्थे निषे
द्यमिति वचनात् एवं तपः शौचं दयासत्यमिति पादाः कृतेकृतार्थं तप्रथमस्कंधोक्तेऽविशेषः ८१ सा
वित्रीब्रह्मचर्यं उपनयनादारभ्य गायत्रीमधीयानस्य त्रिरात्रं ब्रह्मचर्यं अनान्यावरतः सांवत्सरं ब्राह्मं वेदग्रहणान्ते
गृहस्थ शौरिकं वार्तानिषिद्ध कृष्यादिवृत्तिः संचयो याजनादिवृत्तिः शालीनं याचितवृत्तिः शिलोञ्छेन पतितकण
वृत्तिः एकवचनमार्षं इत्येवं गृहे वृत्तयः इति यदा शिलोञ्छ इति हेहैक्यसममी एवं वृत्तिभेदे सति गृहेस्थिताः स
भवन्तीत्यर्थः ८२ वनः स्थितावनादः तत्र वैखानसाख्याः कृष्टपच्यवृत्तयः वालखिल्यानवेन्नलब्धे पूर्वसंचितात्यजः

सावित्र्यं प्राजापत्यं च ब्राह्मं चाथ बृहत्तथा वार्तां संचयशालीनशिलोञ्छ इति वै गृहे ८२ वैखान
सावालखिल्यौदुम्बराः फेनपाश्च वने भिक्षौ कुटीचरः सर्वबहूदो हंसमतिष्क्रियो ८२ आन्वीक्षि
कीत्रयीवार्तादण्डनीतिस्तथैव च एवं व्याहृतयश्चासन्प्रणवोयस्य
हृतवतः ८६ ॥

फलागिनः औदुम्बराः प्रातरुत्थाय यां दिशं प्रथमं पश्यंति तत आहृतैः फलादिभिर्जीवंतः फेनपाः स्वयंपतितैः
फलादिभिर्जीवंतः कुटीचराः स्वाश्रमकर्मप्रधानाः बहूदकः कर्मोपसर्जनीकृत्यज्ञानप्रधानः हंसो ज्ञानाभ्यासनि
ष्ठः निष्क्रियः प्राप्ततत्त्वः परमहंसः एते चतुर्विधा भिक्षवः ८। न्यायादीनां क्रमेण शब्दादिक्रमेणोत्पत्तिमाह आन्वीक्षिकीति आ
न्वीक्षिकी आत्मविद्या त्रयी कर्मविद्या भूर्भुवः स्वरिति व्याहृतयः समस्ताः व्यस्ता यथाहाश्वलायनः एवं
व्याहृतयः प्रोक्ता व्यस्ताः समस्ताश्च इति यद्वा महरादि इति चतस्रो त्रयाणां प्रणवोऽस्य भूर्भुवः स्वरिति वा एतासां व्या
हृतयः तासां यस्तस्य सो तावत्तथी महतोवमस्यः प्र..... हृतेमहत्तइति हृदयाकाशतः ८९

श्री:
भा-टी-
ती-
५३

स्नुतः स्नायुतः अनुष्टुप् अस्थ्नो जगतीति मज्जातः पङ्क्तिः प्राणाद्बृहत्यभवदित्यर्थः तदेव दर्शयन् वर्णानामुत्प
त्तिमाह स्पर्श इति सार्धेन स्पर्शाः कादिवर्णा मावसानाः पञ्चकं स्वरोऽकारादि ४६ ऊष्माणं शषसहान् अन्तस्था
यरलवाः बलमात्मनः सप्त स्वराः षड्जादयः विहारेण क्रीडया ४७ शब्दब्रह्मात्मनस्तस्य श्रीपरमेश्वरो निर्मय प्रकाशत इ
त्याह व्यक्ताव्यक्तात्मकः परः तदात्मनः तस्य ब्रह्मणः परः परमेश्वरः ब्रह्माभाति कीदृशः ब्रह्म परिपूर्णः

तस्योष्णिगासील्लोमभ्यो गायत्री च त्वचो विभो त्रिष्टुम्मांसात्स्नुतोऽनुष्टुब्जगत्यस्थ्नः प्रजापतेः
मज्जायाः पङ्क्तिरुत्पन्ना बृहती प्राणतोऽभवत् स्पर्शस्तस्याभवज्जीवः स्वरो देह उदाहृतः ४६ ऊ
ष्माणमिन्द्रियाण्याहुरन्तस्था बलमात्मनः स्वराः सप्त विहारेण भवन्ति स्म प्रजापतेः ४७ शब्द
ब्रह्मात्मनस्तस्य व्यक्ताव्यक्तात्मनः परः ब्रह्मावभाति विततो नानाशक्त्युपबृंहितः ४८ ततो
ऽपरामुपादाय स सर्गाय मनो दधौ ४९ ऋषीणां भूरिवीर्याणामपि सर्गमविस्तृतं ज्ञात्वा तद्धृद
ये भूयः चिन्तयामास कौरव ५० अहो अद्भुतमेतन्मे व्यापृतस्यापि नित्यदा न ह्येधन्ते प्रजा नूनं दै
वमत्र विघातकं ५१ एवं युक्तकृतस्तस्य दैवं चावेक्षतस्तदा कस्य रूपमभूद्द्वेधा यत्कायमभिच
क्षते ५२ ताभ्यां रूपविभागाभ्यां मिथुनं समपद्यत यस्तु तत्र पुमान् सोऽभून्मनुः स्वायम्भुवः स्व
राट् ५३ ॥

तत्र व्यक्तात्मनो ब्रह्मरूपो विततो विभाति अव्यक्तात्मनो नानाशक्त्युपबृंहितः ईश्वरादिरूपो भाति ४८ याश्च
दैविसृष्टा सती वीर्यवती तमो भवत् ततोऽपरां श्रुतिनिषिद्धकामासक्तां तनुं पाहूब्रह्मतनुस्तस्य सदा सेव ४९ त
न्तेवस्यहृदये कारणमाह ऋषीणामित्यादिना ५० युक्तकृतः यथोचितकर्तृः अन्तर्दैवकस्य ब्रह्मण
इदं हि यत् भूतमित्याद्युर्यो कायमद्यापि अभिवदन्ते ५२

५३

याम्नीमास्यमहिष्यासीत् यथांबभूविरे हिंशमाः ५५ तदेवाह सचापीति ५६ यतो या मां संततिभिः ५ इ
ति श्रीभागवते दीपिकायां तृतीयस्कंधे द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥ त्रयोदशे ततः सिसृक्षायां मनोराकस्मिकाम्भसो धरामुद्धृतां सु
कृतां क्रोडरूपेण स्वायंभुवः पुत्रः तदेहोत्थावान् २ विष्वक्सेनो हरिः सेवाश्रयो यस्य ३ श्रुतस्य सुश्रीति

स्त्री यासीच्छतरूपाख्या महिष्यस्य महात्मनः तदा मिथुनधर्मेण प्रजा ह्येधांबभूविरे ५४ सचापि श
तरूपायां पंचापत्यान्यजीजनत् प्रियव्रतोत्तानपादौ तिस्रः कन्याश्च भारत ५५ आकूतिर्देवहूतिश्च
प्रसूतिरिति सत्तम आकूतिं रुचये प्रादात्कर्दमाय तु मध्यमां दक्षायादात्प्रसूतिं च यत आपूरितं ज
गत् ५६ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे द्वादशोऽध्यायः १२॥ श्रीशुक उवाच॥ निशम्य वाचं वदतो मुनेः पुण्यत
मां नृप भूयः पप्रच्छ कौरव्यो वासुदेवकथादृतः १ विदुर उवाच स वै स्वायंभुवः सम्राट् प्रियः पुत्रः स्व
यंभुवः प्रतिलभ्य प्रियां पत्नीं किं चकार ततो मुने २ चरितं तस्य राजर्षेरादिराजस्य सत्तम ब्रूहि मे
श्रद्दधानाय विष्वक्सेनाश्रयो ह्यसौ ३ श्रुतस्य पुंसां सुचिरश्रमस्य नन्वञ्जसा सूरिभिरीडितोऽर्थः त
त्तद्गुणानुश्रवणं मुकुंदपादारविंदं हृदयेषु येषां ४ ॥श्रीशुक उवाच॥ इति ब्रुवाणं विदुरं विनीतं सहस्र
शीर्ष्णश्चरणोपधानं प्रहृष्टरोमा भगवत्कथायां प्रणीयमानो मुनिरभ्यचष्ट ५

चरितं श्रोतव्यमित्याह श्रुतस्येति श्रमोऽस्मिन् श्रुतस्य प्रथमेवार्थ ईडितः स्तुतः न तु येषां हृद
यस्मिन् तेषां भागवतानां गुणानुश्रवणं ४ सहस्रशीर्षः श्रीकृष्णस्य चरणोपधीयते यस्मिन् श्रीकृष्णः
श्रीमान् यस्य महापुरुषस्यांसे गरुडो वर्णोऽपसारयतीत्यर्थः तमभ्यचष्ट
अभ्याचष्ट [illegible] प्रणीयमानः प्रवर्त्यमानः ५

श्री॰
भा॰ स्क॰
टी॰
५५

त्वमेवैकः पिता सर्वेषां यतो जन्मकृद्वृत्तिदः पोष[illegible]वं नेवं प्रतनस्तव यद्यपि श्रमापेक्षा नास्ति त
थाप्यस्माकं ते शुश्रूषा केन कर्मणा भवेत् तद्विधीहीत्युत्तरेणान्वयः हे ईड्य आत्मशक्तिषु यस्मा
त्स्वकीयेषु कर्मसु मध्ये केन कर्मणा भवेत्तद्विधेहि इदं कर्तव्यमिति कथय यत्कृत्वा यस्मिन्कृते सति दिक्षु
कीर्तिः ८ कीदृशाभ्यां ससि भद्रे स्तात् भयात् [illegible] यतः मा [illegible] शाधि प्रशिक्ष
[illegible] नायमेवार्पितं निवेदितं यतः प्रीतिमिश्रयवितिः प्रजा [illegible] सनकादयोन

मैत्रेय उवाच ॥ यदा स्वभार्यया साकं जातः स्वायंभुवो मनुः । प्राञ्जलिः प्रणतश्चेदं वेदगर्भमभाष
त ६ त्वमेकः सर्वभूतानां जन्मकृद्वृत्तिदः पिता । अथापि नः प्रजानां ते शुश्रूषा केन वा भवे
त् ७ तद्विधेहि नमस्तुभ्यं कर्मस्वीड्यात्मशक्तिषु । यत्कृत्वेह यशो विष्वगमुत्र च भवेद्गतिः ८
ब्रह्मोवाच ॥ प्रीतस्तुभ्यमहं तात स्वस्ति स्ताद्वां क्षितीश्वर । यन्निर्व्यलीकेन हृदा शाधि मेत्यात्म
नार्पितं ९ एतावत्यात्मजैर्वीर कार्या ह्यपचितिर्गुरौ । शक्त्याप्रमत्तैर्गृह्येत सादरं गतमत्सरैः १०
स त्वमस्यामपत्यानि सदृशान्यात्मनो गुणैः । उत्पाद्य शास धर्मेण गां यज्ञैः पुरुषं यज ११ परं
शुश्रूषणं मह्यं स्यात्प्रजारक्षया नृप । भगवांस्ते प्रजाभर्तुर्हृषीकेशोऽनुतुष्यति १२ येषां न तु
ष्टो भगवान्यज्ञलिङ्गो जनार्दनः । तेषां श्रमो ह्यपार्थाय यदात्मा नादृतः स्वयं १३ ॥ मनुरुवाच ॥
आदेशेऽहं भगवतो वर्तेयामीवसूदन । स्थानं त्विहानुजानीहि प्रजानां मम च प्रभो १४

कुर्वन्ति तर्हि किमिति करिष्याम इत्यपेक्षां प्रतीत्यागतोऽप्यमत्सरा येभ्यः १० गोपनं सम्यक्पालने समर्थः पुरुषं हरिं ११
प्रजापालनं कुर्वतस्तु तुष्टो भविष्यति १२ यज्ञलिङ्गो यज्ञमूर्तिः अपगतो [illegible] यस्मात्केवलं श्रमायैवेत्यर्थः यद्य
स्मात् आत्मैव स्वयं नादृतः तस्मिन्नतुष्टे स्वार्थस्यैवासिद्धेः सर्वात्मत्वाद्धरेः १३ वर्तेय वर्तिष्येऽ
मीवसूदन पापनाशन अनुजानीहि अनुज्ञां देहि १४

५५

नदीवेदिग्यनत्राह यदोक्तः स्थानेसामहीदेवश्रम्याःदेव्याः १५ श्रुत्वं------ नपिङ्गनरकोऽपवोऽन्ततानामया॰
मध्येमन्त्राम्वमन्त्रानिमग्रोमसमुद्रेऽद्दिष्यामि १६ विंतमेवाह स्वजनोवार्भिरङ्गिरमांरसानलं देमुवेणासर्गेनिद्र॰
कैः मेमनुष्टेषमपवविदधात संपादयतवराहनोक्तः सत्यमवाहः १८ त्वस्यश्राक्तोशेस्थितःसन १९

यदोक्तः सर्वभूतानांमहीमग्रामत्तोभमि श्रम्याउद्धरणंयन्नोदेवदेव्याविधीयतां १५ **नामैत्रेयउवाच॥**
परमेष्टीनयांमध्येतयामन्त्रामवेद्यगां कथमेनांसमुद्रेभ्यो ऽशतिदध्योधियाविरं १६ श्रुजिनोमस्तिति
वीर्भिः स्नाव्यमानारसांगता श्रयात्रकिमनुजेयमस्माभिःसर्गयोजिनः १७ यस्यांतहृदयादासं
सङ्गोविदधातमे इत्यभिध्यायतोनासाविवरान्महसानघ वराहतोकोनिरगादंगुष्टपरिमाणतः
१८ तस्याभिपश्यतःखस्थःक्षणेनकिलभारत गजमात्रंप्रववृधेतदद्भुतमभून्महत् १९ मरीचिप्र
मुखैःविप्रैःकुमारैर्मनुनासह दृष्ट्वातत्सौकरंरूपंतर्कयामासविश्रधा २० किमेतत्सौकरव्याजंसत्वं
दिव्यमवस्थितं अहोबताश्चर्यमिदंनासायामेविनिःसृतं २१ दृष्टोऽगुष्ठशिरोमात्रःक्षणाद्गण्डशिला
समः अपिस्विद्भगवानेषयज्ञोमेखेदयन्मनः २२ इतिमीमांसतःतस्यब्रह्मणःसहसूनुभिः भगवा
न्यज्ञपुरुषोजगर्जागेन्द्रसन्निभः २३ ब्रह्माणंहर्षयामासहरिस्तांश्चद्विजोत्तमान् स्वगर्जितेनककुभः
प्रतिस्वनयताविभुः २४ ॥

विरथानेकधा २० सर्वसंगुष्टममात्रोहृष्टः गंडशिलासकापाषाणाः स्थूलपाषाणाः तत्समोयतः श्रीवि
सुःविजनरूपतिरोधानेनममनःखेदयतीति २२ मां... समानस्यमतःजगर्जागर्जतिगिरीन्द्रस्तत्समः २३ गर्जेन
प्रयोजनमाह यमाणामिति २४ ॥

श्रीः
भा० ते०
टी०
४५

घर्घरितेन जातस्य सूकरस्य ध्वनिश्रवणेन यः स्वेदः तस्य क्षयिष्णुना नाशकेनेति शुभरुक्तिः प्रसि-
द्धिलाघवनार्थो त्रिभिः पवित्रैः ऋग्यजुःसामभिः ... २५ वेदवितानमूर्तिर्यज्ञमूर्तिः सः ब्रह्मवादात्म-
नो गुणानां अनुवदनं स्तुतिं तथा तत्र तेषां ब्रह्मवादिनां अवधार्य ज्ञात्वा २६ कथंभूतः सटा विशेषपे-
तापामाह द्वाभ्यां उत्क्षिप्तो वालः पुच्छो येन खेचर आकाशचारी कठोरः कठिनः सटाः स्कंधवालान्
विभ्रमितानि खराणि रोमाणि यस्य त्वक् खुरैराहतानि अभ्राणि येन सितदंष्ट्रः शुभ्रदंष्ट्रः ईक्षावि-
लोकनमेव ज्योतिर्यस्य तत्र शोभमानो भाति भगवान् बभासे शुशुभे महीध्रः पृथिव्या उद्धर्ता २७

निशम्य ते घर्घरितं स्वखेदक्षयिष्णु मायामयसूकरस्य जनस्तपःसत्यनिवासिनस्ते त्रि-
भिः पवित्रैर्मुनयोऽगृणन्स्म २५ तेषां सतां वेदवितानमूर्तिर्ब्रह्मावधार्यात्मगुणानुवादं
विनद्य भूयो विबुधोदयाय गजेन्द्रलीलो जलमाविवेश २६ उत्क्षिप्तवालः खचरः कठो-
रः सटा विधुन्वन्खररोमशत्वक् खुराहताभ्रः सितदंष्ट्र ईक्षाज्योतिर्बभासे भगवान्महीध्रः
२७ घ्राणेन पृथ्व्याः पदवीं विजिघ्रन्क्रोडापदेशः स्वयमध्वरांगः करालदंष्ट्रोप्य-
करालदृग्भ्यामुद्वीक्ष्य विप्रान्गृणतोविशत्कं २८ स वज्रकूटांगनिपातवेगविशीर्णकु-
क्षिः स्तनयन्नुदन्वान् उत्सृष्टदीर्घोर्मिभुजैरिवार्तश्चुक्रोश यज्ञेश्वर पाहि मेति २९

क्रोडापदेशः वराहरूपः स्वयं अध्वरांगो यज्ञमूर्तिः घ्राणेन विजिघ्रन् ... ततः स्तोतॄन् विप्रान् उद्वीक्ष्य
कं जलं आविशत् २८ तदानीं तनः समुद्रध्वनिः उत्प्रेक्षते स इति उदन्वान् समुद्रः आर्त इव स्त-
नयन् शब्दं कुर्वन् भो यज्ञेश्वर मां पाहि मामव रक्षेति चुक्रोश आर्तस्वरं चकार उत्सृष्टा उद्गताः
प्रसारिता दीर्घा ऊर्मय एव भुजास्तैः ... आर्ततेहेतुः वज्रकूटो वज्रमयः पर्वतः तद्वदंगं यस्य श्री-
भगवतस्तस्य निपातवेगेन विशीर्णा कुक्षिर्यस्य २९ ४५

तद्वारमाचारमानले गोष्टद्दीदद शंकस्त्रिपरुःश्रीमीपदं विमवनात्मकानि पदांगीयस्पयत्समूर्तिनिमथैः
किंरुर्वरत्वरमाग्रायनाग्राःत्वगः तत्सट्प्राःस्वुरेरपोदरयल्कथ्यउत्पारपारेउत्परागणपारभ्रन्यानापारमवसा
नेयपाभवनित्तपाविसवयन् कथंभूतामग्रप्रलयसमये तदनात्सफमनुपुफः शिशायिपुःसन्जीवाधा
धने यसंयामवंजीवाधारभूतांधांसवयमम्यधान् ग्रभिमुख्येनदधारनवरेधृतवानित्यर्थः श्रतेनाहंशेनानाय
संदधानयति ३० तमायाःसकाशाद्रुत्थितःसत्परूवेसम्यगयोभततत्राभंयभसिगदाभयम्यग्रागच्छतसंधाने धी

ग्रुवेःस्तरमेदंवयंस्तदाग्रउत्पारपारं त्रिपतरसायां दृदर्शागोतरसपुष्पंशवेपानीवधानीसवयमभ्यथ
ते ३० स्तदद्द्रयोधृत्यमहानिमग्रासउत्थितःसंरूरुवेदसायां तत्रापिदंसगदयापतंतस्तनामसंदी
पितनीवमलुः ३१ तद्वानमथानमसदाविक्रमसलीलयंभमृगराडिवाभसि ३२ तदरूपकं।
कितगंदस्तंगेपयाशगनेंद्रानगतीविमिंदन तमालनीलासितंदंतकोग्राव्हामुलिपतगजनील
धांग ३३ अतापवद्रोजतनयोनवाकेविविंविमपाउपतस्थुरीशा ३४ जितंजितेनतजितयत्तभाववे
भयीनतंसोपदिथ्युवतेनमः यद्गोमगतैपुनिलिल्पुरधुराःनस्मैनमःकारणास्तकरायनो ३७ ॥

निर्मवंतेनमलुःश्राद्भूभापोविक्रमोयुस्पतेदत्यमनाभवर्कंनदत्ता दीपितः नीद्रोमन्तुर्थस्पयद्धामायविद्यमाने
किमितिपदिमवंसमहसउनिस्नाभसंदीपितमन्तु श्रीभगवानासिहोगजेन्दनुपानवान ३१.३२ गर्जेन्द्रगजनील
पादिसवयन् योगिकसापपाभगागंडस्तंगाभवेति ययानसरक्रमेवपंकस्तनाकितोगगतेडेवयस्पजवानेतिश्वे।
लागन्वयः प्रतयानन्दप्रान्यवाक:वेदिकंमकं तत्सट्पोवीक्याःतुष्टुवः ३३ मोक्षजितेनत्वया जितंजितमिति
संभूदोवीप्यायोनतक्रिः यन्नेभावेते श्रांक्रियते तत्पाभयांदेमपीनिलिम्पलीनमायाकारणाष्टायंमुद्द
शांतेनमकराय ३४ ॥

श्रीः
भा०तृ०
टी०
९५

यदात्मनोरूपंवर्णयंतः स्तवैस्तिरूपमित्यादिवत्रिभिः [illegible]सियायस्यादीनियज्ञांगभूतछंदः प्रायणवादेन
श्रीभगवद्देवयवलानिधीयंते बर्हिः रोमसुदीर्घ[illegible]श्चार्थः हविर्वहनवानेत्रादिकवत्तत्वं ३४ स्रुक
तुंडः तेरमुखाग्रेस्रुवोनासिकयोः इडाभक्षणपात्रंच समाग्रस्तास्तुसोमपात्राणिप्राशित्रंब्रह्मभागपात्रं
ग्रसनेवेतितिग्रसनंमुखांतर्वर्तिछिद्रंचर्वणंभक्षणं ३५ दीक्षादीक्षणीयेष्टिःअनुजन्मवारंवारमभि
अक्तिः उपसदःतिस्रइष्टयःशिरोधरंग्रीवा प्रायणीयादीक्षानंतरेष्टिः उदयनीयासमाप्तेष्टिः तेषव

रूपंतवैतन्ननुदुष्कृतात्मनांदुर्दर्शनंदेवयदध्वरात्मकं छंदांसियस्यत्वचिबर्हिरोमस्वाज्यंदृशि
त्वंघ्रिषुचातुर्होत्रं ३४ स्रुक्तुंडआसीत्स्रुवईशनासयोरिडोदरेचमसाःकर्णरंध्रे प्राशित्रमा
स्येग्रसनेग्रहास्तुतेयच्चर्वणंतेभगवन्नग्निहोत्रं ३५ दीक्षानुजन्मोपसदःशिरोधरंत्वंप्रायणी
योदयनीयदंष्ट्रः जिह्वाप्रवर्ग्यस्तवशीर्षकंक्रतोःसत्यावसथ्यंचितयोसवोहिते ३६
सोमस्तुरेतःसवनान्यवस्थितिःसंस्थाविभेदास्तवदेवधातवः सत्राणिसर्वाणिशरीरसंधिः
त्वंसर्वयज्ञक्रतुरिष्टिबंधनः ३७

दंष्ट्रायस्यसप्रवर्ग्यः महावीरःप्रस्तुपसदेस्थेर्वक्रियते सभ्योहोमवर्जितोग्निः आवसथ्यउपासनाग्निःतयो
द्वंद्वंच तत्तत्क्रतुरूपस्यग्रीवायामिवःचितयःइष्टकाचयनानिअसवःप्राणाः ३६ प्रातःसवनादीन्यवस्थि
तिरासनंज्ञानाद्यवस्थावत् अग्निष्टोमोत्यग्निष्टोमउक्थ्यःषोडशीवाजपेयोतिरात्रोप्तोर्यामइतिसंस्थाभेदाः
त्वगमांसादिसप्तधातवः सत्राणिद्वादशाहादीनिबहुयागसंघातरूपाणि असोमायज्ञः ससोमाःक्रतवः
तदुपलक्षिताइष्टिर्यजनंप्रकृष्टानंतेरेवबंधनेयस्य
सः ३७ ॥

सर्वोत्कृष्टेन सपरिकरीकीर्तयंतः शशामतिनमोनमऽति अखिलमंत्रादिरूपायक्रियात्मने सामान्यव्यापारहू॰
पाय किंवैराग्यपूर्वककर्मसाध्यमतञ्चाहुः ततभक्तिः ततआत्मतयः वितस्थैर्येणेतेनानुभावितं साक्षात्कृतं येय
ज्ञानेनतस्मै एवंभूतज्ञानप्रदायगुरवे ३८ हेभूधरसभूधरासर्वतावनाद्वैदकानिर्गच्छतोगजेंद्रस्यदन्तोद्देतेन ३९
तयाभूतोभूर्विराजते इत्युक्तमिदानींभूमंडलेनतद्रूपंविराजनेइत्याहुः त्रयीति अयेत्यर्थांतवेनेद्रदेन्द्रपंदत्तादेते
नथूलंयद्भूमंडलंतत्कास्तिशोभनेस्पृंगोणोद्धाधृतोयोघनः तेनभूयसानिमज्जताविभ्रमोविलासः ४० लोकाव॰

त्वमोनमस्तेऽखिलमंत्रदेवताद्रव्यायसर्वक्रतवेक्रियात्मने वैराग्यभक्त्यात्मजयानुभावितज्ञानायवि
द्यागुरवेनमोनमः ३८ हेद्र्याग्रकोट्याभगवंस्त्वयाधृताविराजतेभूधरभूः सभूधरा यथावनान्निः
सरतोरदाधृतामतंगजेंद्रस्यसपत्रपद्मिनी ३९ त्रयीमयंरूपमिदंचसौकरंभूमंडलेनाथदताधृतेन
ते चकास्तिशृंगोढघनेनभूयसाकुलाचलेंद्रस्ययथैवविभ्रमः ४० संस्थापयैनांजगतांसतस्थु
षांलोकायपत्नीमसिमातरंपिता विधेमचास्यैनमसासहत्वयायस्यांस्वतेजोग्निमिवारणावधः ४१
कःश्रद्दधीतान्यतमस्तवप्रभोरसांगतायाभुवउद्विबर्हणं नविस्मयोसौत्वयिविश्वविस्मयेयोमा
ययेदंससृजेतिविस्मयम् ४२

स्थानार्थंनेपत्नींजगतांमातरं यतस्त्वंपितासिएवंसति तत्रस्थिताः सेतः त्वयापिञ्जसहास्यैपृथिव्यैमात्रेन
मसाविधेमनमनंकरिष्यामः नमस्कारेणावयामेतिवास्यतेजंः धारणाशक्तिंयाज्ञिकामेत्रतोग्निमरणिःविनायः
नहितवानसि ४१ इदंचनत्वयातिदुष्करंकृतमित्याहुः कइति हेप्रभोनवनत्वयाकृतंभवउद्विबर्हणं उद्धरणं
रसांगतः कः श्रद्दधीतसत्यत्वेद्रष्टव्यमसंवित्यर्थः नत्विदंपुनरसौविस्मयोनभवति यतोविश्वसर्वविस्मयाश्च
र्यंन कोटिभ्योभवानिति विस्मयमत्यद्भुतं इदंविश्वं [illegible]यावित्रोषणंवाससृजेसृष्टवान् ४२ ॥

श्री॰
भा॰त॰
टी॰
४२

विस्रम्भवेदमयेन: शार्यवंतेनेविधुन्वतेनेविहाभ्यां सटाशि[...]भिरद्धैरुद्धूताउच्चलितावेशिवाम्बुबिंदवस्तैःसिच्य
मानावयंपावितीकृताः ४३ तवकर्मणांपारंयस्यपतितत्कोपरिच्छेत्तुमिच्छतीत्यर्थः यस्मात्तवयोगमायया
योगुणैः सहयोगः तेन मोहितमतोनिश्चयमंगलंस्थितिं यथानामविन्यानेनशक्तिस्तावामनेव तथानुग्र
हाणामारेकुर्वित्यर्थः ४४ उपस्थीयमानः स्तवराकांतउनितलेधारणायाकृपाधावेदर्शयति श्रवणेनारदकः

विधुन्वतावेदमयंनिजंवपुर्जनस्तपःसत्यनिवासिनोवयं सटाशिखोद्धूतशिवांबुबिंदुभिः विमृज्य
मानाभृशमीशपाविताः ४३ सवैवतभ्रष्टमतिस्तवैषते यः कर्मणांपारमपारकर्मणः यद्योगमा
यागुणयोगमोहितं विश्वंसमस्तंभगवन्विधेहिशं ४४ ॥मैत्रेयउवाच॥ इत्युपस्थीयमानस्तैर्मुनिभि
र्ब्रह्मवादिभिः सलिलेस्वखुराक्रांतउपाधत्तावितावनिं ४५ यएवमेतांहरिमेधसोहरेःकथां
सुभद्रांकथनीयमायिनः शृणोतिभक्त्याश्रवयेतवोशतींजनार्दनोस्याशुहृदिप्रसीदति ४७
तस्मिन्प्रसन्नेसकलाशिषांप्रभौ किंदुर्लभंताभिरलंलवात्मभिः अनन्यदृष्ट्याभजतांगुहाशयः स्व
यंविधत्तेस्वगतिंपरःपरां ४८ कोनामलोकेपुरुषार्थसारवित्पुराकथानांभगवत्कथासुधां आ
पीयकर्णांजलिभिर्भवापहामहोविरज्येतविनानरेतरं ४९ ॥

४५ कथनीयानिर्मायानितिमायायेनिवर्तितागिश्रवयेतनरसमार्थे उशतींकमनीयांहृदिप्रसीदतिस्वमनसिमोत
मानीत्यर्थः ४७ यद्यपिसत्त्वभावस्तथापिनवार्थैरल्पाइत्याहताभिरुपाधिभिरलंलवात्मभिः तुच्छाभिः तदतत्सभ
जनस्यैवफलंयोंकनीयइत्याह श्रीभगवद्भजनमतिकरणफलांतरदर्शिविनाभजनतोस्वपदमात्मस्वयमेव
विधत्तेगुहाशयत्वात् अहेतुकीभक्तिर्नानन्त ४८ अतःकोनामपुराकथानांमध्येकथंविरज्येत
विरक्तेतविरमेत नरेतरंपशुविना ४९ ॥

॥इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः॥१३॥ वनदेशे निधानेन तत्र द्वयेवञ्च मुच्यते संध्यायां कश्यपाङ्ग
र्भं संभवः कामेनोदितेः तेनैव येन हरिणा भूमिरुद्धृता यत्न मुञ्चमनन्तमुखात् १ मृच्छोद्युद्धं २ साधुस्नेहेतः य
स्माद्देवगणारकश्योऽहच्छसीति मृत्योः पाशं विशातयति सोवयुनीतितया ४ नदेवदर्शीयतियथाकश्यपाङ्ग
जानपदः पुत्रो ध्रुवः मुनिना नारदेनार्भक एव यदा ध्रुवाय मनंतरादिभिर्विमानमानीतं तदास्य देहन्यभोगोपेदितः
स्वादि विमनात्वामत्रे पितदेहेन नत्यान किंतु सोपानं रथं तस्य पदं दत्वा विमानमारुह्य विष्णुपदमारूढः वदंति हि

॥इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः॥१३॥ ॥शुक उवाच॥ निशम्य कौशारविणोपवर्णितां हरेः
कथां कारणसूकरात्मनः पुनः स पप्रच्छ तमुद्यतांजलिर्न चातितृप्तो विदुरो धृतव्रतः १ ॥विदुर
उवाच॥ तेनैव तु मुनिश्रेष्ठ हरिणा यज्ञमूर्तिना आदिदैत्यो हिरण्याक्षो हत इत्यनुशुश्रुम २ तस्य
चोद्धरतः क्षोणीं स्वदंष्ट्राग्रेण लीलया दैत्यराजस्य च ब्रह्मन् कस्माद्धेतोरभून्मृधः ३ ॥मैत्रेय उ
वाच॥ साधु वीर त्वया पृष्टमवतारकथां हरेः यत्त्वं पृच्छसि मर्त्यानां मृत्युपाशविशातनीं ४ ययोत्ता
नपदः पुत्रो मुनिना गीतयार्भकः मृत्योः कृत्वैव मूर्ध्न्यंघ्रिमारुरोह हरेः पदं ५ अथात्राप्यतिहा
सोऽयं श्रुतो मे वर्णितः पुरा ब्रह्मणा देवदेवेन देवानामनुपृच्छतां ६ दितिर्दाक्षायणी क्षत्तर्मारी
चं कश्यपं पतिं अपत्यकामा चकमे संध्यायां हृच्छयार्दिता ७ इष्ट्वाग्निजिह्वं पयसा पुरुषं यजुषां
पतिं निम्लोचत्यर्क आसीनमग्न्यगारे
समाहितं ८

पतीत्या भ्यर्च्य थिस्या म्लेकृतस्तत्वम्यघने हिजेः इत्येपनदपिशतं विभ्रदपलिरामयामिति ५ तयोः संग्रामे हेते
इतिहासं प्रोक्तोतिमनुपृच्छतां देवानां ब्रह्मवर्णितं इतिहासो मया श्रुतः ६ देवं मम्रम स्त्वा वायम पयं महिरण्या त्र
लिरण्यकशिपुस्याविश्वसंगमात दितिर्विस्मादिना यावदध्यायसमाप्तेः मरीचेः पुत्रे हृच्छयः कामः तेना
र्दिता पुनः संध्यायामेव कामितवती ७ तदपि [illegible] तेषणान्नायां न चापि समाहितमग्निजिह्वा यस्य यजुषां

यत्नानामलिप्तकंधे श्रीविष्णु ८॥

श्री॰
भा॰ त॰
टी॰
५६

कृपणां वद भाषितानीमिनिवर्त्स्यति एषमामिनि... कार्यं तपि भर्तरीति वक्तुमिभूर्वहभाषणं वर्णने
इत्यतीतिपीडयति तु उपलापे विक्रम्य प्रोार्यमा विभीरवं भोकदली ५ आयुक्तोऽभवत्तो युनक्तसम्यक् कृ
इत्यतीतिपीडयन्नित्तमु पतापे विक्रम्य पौार्थमाविभीरवंभोकदलीं ५ आयुक्तोसवेतो युनक्तिसम्यकूक॰
मेत्त १० भर्तृविप्रामेमाना नोन्तो ता आविशातेत्यामोतिप्रत धाप्रकृपेणानन्तायामायाभवति यदस्यांज्ञा
यतेपुनरितिस्मृतिः ११ नोस्माकं पितानोस्मास्वप्यक्‌श्यक्‌ष्ठ्यादित्यर्थभावः दयोदशानामप्यस्माकंव
विभाव सास्येवेपस्या वरणेनवानुविनमिति १२ मोचेनमवनिहिमसीयमिनाद्देणामत्तेनमे १३ १४ यद्ध्रा

हिलिनवाद॥ एषमोवत्कुनेविहृत्कामयाञ्जयाशासनः इत्यतीतिदीनोविक्रम्यदेभामिवमृतेगजः
उवाच नतेभर्तृपतीनीनोभद्रेनेमस्याउक्तामनुग्रहे १० भं॰
१ तद्वान्दयमानायासपत्नीनांमहर्षिभिः प्रजावतीनोभद्रेनेमस्याउक्तामनुग्रहे
तेषांमोहमानानोलोकानोविशनेयथाः पतिभर्वहिधोयासोऽशमायानवृजायते ११ भर्तेया
मोहमानानोलोकानोविशनेयथा: पुत्रापितानोभगवान्देवतोपलितवत्सलः १२ केषूत्तीत
वर्वत्स्याद्यश्वनः श्यक १२ सविदितात्मजानीनी भावेसंतानभावनः ● दयोदशाददत्ता
तयास्तेषोन्नमनवृताः १३ प्रयमेक्रूरुकल्याणकामेकेजविलोचन आतीपसर्पणोभृमन्वमो
वेहिमहीयमि १४ इतितोवीरमारीचः कृपणांबहुभाषिणी प्रत्याहानुनयहावःप्रवृद्धानेगकः
प्रमत्ता १५ एषतेहंविधास्यामिप्रियंभीरुयदिच्छसि तस्याःकामंनकः कुर्यात्सिद्धिःत्रैवर्गिकीयतः
सर्वाश्रमानुपादायस्वाश्रमेणकलत्रवान् व्यसनार्णवमत्येति जलयानैर्यथार्णवे १७ यामाहुरात्मनोह्यर्धंश्रेयस्कामस्यमानिनि यस्यांस्वधुरमध्यस्य
नेगेनकुयमलेमोहोयस्यासो १५ संध्याकालेववेवतायभार्याप्रशेसायुवइतिपंवभिः यतोयस्याःसकाशात् १६
सर्वाश्रमानुपादायेति तानयाग्रादिराश्रमान्कुटुंबतस्तारयन् स्वयंतरतीत्यर्थः १७ आत्मनोदेहस्यार्धंकमेस
इयोःसहाधिकारात् पञ्चष्टादीनांतोवामिति
तृतीयश्लोकेनमेवेधः १८

पुत्रप्रीतिविशदः॥ २७

सपुरं दष्ट्वा दष्टकर्मभावं विनयोतिक्षिन:. हेलाभिर्लीलाभिर्जयेयमेति सभार्यसंदिग्यापिशायेषाननस्तेनो
नमंर्यतिरति १९ तान्नामनेकोपकारकर्त्रीप्रमुपकारैः नत्महवगीभवितेनप्रभवेनसमर्थाः येवामेशताष्ट
प्रकः गुणप्रियासैवापिनसमर्थाः मेशर्मीनाप्याप्रुषावाशहृजन्मांतरे दपिनप्रभवइसक्के २० यद्यपित्वदन्त
कवामसशकोप्रजामेपुत्रोस्यम्मेनातिवोवेतिनविंदति प्रतिपाल्यप्रतीत्तस्व २१ निंदामगणयंतीम्रभीवय
नुद्धीमहारूढमनुवर्तायति पवेतिसंभ्रमैः वेभागामेषावेल्लास्वयंवचोवदर्शना २२ भूनाथ्वेतपाषदोभ्र

यामाश्रितीनीहियावातीनुर्जयामितरामैः वयंजयेमहेलाभिर्दस्यनुर्गपतिर्यथा १९ नत्वयं
प्रभवः तावामनुकर्तृहेस्मुरि अप्याप्रुषावाकात्मेनयेवामेशताप्रभवः २० अथापिका
ममैतेनप्रजामैकरवाणपहं यथामेनातिकोवेतिमुहुर्तेनप्रतिपाल्य २१ पृषाचोवतमावे
लाह्येमागामोवदर्शना वंवतियस्याभूतानिभूतेपानुवराणिति २२ यतस्यासाधिसंध्यायो
भगवान्भूतभावनः वरीतोभूतपार्षद्विर्दृषेणाटतिभूतराट् २३ श्मशानवक्रानिलधूलि
धूम्रविकीर्णविद्योतजटाकलापः भस्मावगुंठामलरुक्मदेहोदेवस्त्रिभिःपश्यतिदेवरास्ते

नगौरमर्दितलोभुवमांश्वर्जनीयमितिवेनशाह २२ यमशानेयः वक्रानिलोवातमंडलीतस्मियाधूलि
सयाधूम्राविकीर्णाविदिमः विद्योतोद्युतिमान्जटाकलापोयस्यभस्मनावगुंठः भस्मप्रावृतः अमलोरु
क्मवद्देहोयस्यमदेवः त्रिभिः सोमार्काग्निर्नेत्रैः पश्यतीस्यनुस्यात्तवत्स्रोकवयेणानुषंगः यकस्यनामानरः
पवस्यश्चानरोयववहियेते अतोममभ्राता सोनदेवईत्सक्केनम्र २४
ॐ रमणकृष्णाय
२

श्री:
भा० तृ०
टी०
४९

ननु तस्यापि महत्त्वेनादरणीयस्य स्वजनस्य वनं तव सं[illegible]तवर' न याद्दयस्य स्वजनादिनास्ति सम वादी स्वरस्य
वेश्वर्यं योगमाह येनचरणापविद्धानि मीलस्य वहूवितं सक्कानेन भुक्तं भोगान्नो मायात तस्यैवी विभूति महाप
माद इत्यायाम्नहे ववेनस्त्तमाराध्य २५ श्रनिषिद्ध सुखस्यागमेयोपि शाव वस्तु पालासेन कायेइत्याह द्वाभ्यां
यस्मान वर्णविषयासक्ति स्यमाव वितं विभिन्नवः भेक्रमिच्छवः २६ समीहितमभिप्रेतं लोकशिखा द्रूपं
यस्मान वर्णविषयामक्ति स्वमाव वितं विभिन्न वः भेक्र मिच्छवः २६ समीहितमभिप्रेतं लोकशिखा द्रूपं
अविदुषो विद्वांसः यद्धानविद्वांस्तस्मादितिनस्य सर्वजनस्येत्यर्थः दुर्भगानेवाह यैविनिष्वभोजने स्वुनां भोज्यं

न यस्य लोके स्वजनः परो वा नात्यादृतो नोत कश्चिद्विगर्ह्यः । वयं व्रतैर्यच्चरणापविद्धामाशास्महे
जां वत भुक्तभोगाम् २५ यस्यान वर्ण्या चरितं मनीषिणो ताष्टांगं न्याविद्यापटलं विभिन्नवः निरस्त
सात्म्यातिशयोपि यत्स्वयं पिशाचचर्यामचरद्गतिः सतां २६ हसंति यस्याचरितं हि दुर्भगाः स्वात्म
न्रतस्याविदुषः समीहितं यैर्वस्त्रमाल्याभरणानुलेपनैः श्वभोजनं स्वात्मतयोपलालितं २७
ब्रह्मादयो यत्कृतसेतुपाला यत्कारणं विश्वमिदं च माया आज्ञाकरी तस्य पिशाचचर्या अहो वि
भूम्नश्चरितं विडंबनं २८ ॥मैत्रेय उवाच॥ मैवं मे विदितो भर्त्रोमन्यो योऽन्यथितेंद्रिया जहा व वासो
ब्रह्मर्षिहत्वस्य वगतव्रया २९ सविदित्वायभार्यायातेनिर्बंधविकर्मणि ननाह छायवरहासि
नयाह्योपविवेशाह ३०

शरीरं स्वात्मतयाषमेवात्मेतिबुद्ध्या २७ यतो श्रुतकर्येन स्याचरणं इत्याह ब्रह्मादयो येन कृतात्मसेतुस्याधिकारा
पालयेति यः कारणं यस्य येन कृतं इदं विश्वं माया चयस्यास्ता कायौ विभ्रमः श्रीपरमेश्वरस्य विडंबनं मता
र्थविस्त्यर्थः ३८ भर्तो निरूपके गौ वं से विदिते ताप्ये ताय्येते पिसनिहृ घस्य वेश्रणाव २९ विकर्मणि निषिद्धे
ब्रह्मायदेवस्थाये स्वगय उपाविवेश्या नि मेघु नेनेलदाते ३०

४९ -

उपस्थस्तानाभर्गो शत्रुवाच्यं विरजं ज्योतिर्ध्यायन्सनातनं ब्रह्मगायत्रीं प्रणवं वा जपन् ३१ कर्मावधेन कर्म
दोषेण ३२ नावधीत् माहंहनिष्ये यः वधं अंकावीजमाह रुद्र इति ग्रेहसमेहोपराधमकरवं कृतवान
स्मि ३३ रुद्रः त्वं तद्दावयसीति रुद्रस्त्वंमे ध्यायन्ननतिलं ध्यायमीढुषे मकामेषु फलसेवनकर्त्रे निष्का
मेषु शिवाय वस्तनोस्मकटं दुर्यजुष्टेषु धूर्तदंडाय महारेमस्यते ३४ भामाभगिनी भर्ता उरुपन्नुग्रहोयसनिद

ग्रेहोपस्तुपयमतिलं स्पर्शानायस्यवानगवतः ध्यायवज्जजापयविरजं ब्रह्मज्योतिसनातनं ३१ दि
तिस्तु श्रीडिवातेन कर्मावधेन भावत उपसंगम्य विश्वविरचो मुच्यभ्यभावत ३२ ॥दितिरुवाच॥ नमे
गर्भमिमं ब्रह्मन्भूतान्नृषभो वधीत् रुद्रः पतिर्हि भूतानां यस्याकरवमंहसं ॥३३ नमो रुद्राय
महते देवायोग्राय मीढुषे शिवाय न्यस्तदंडाय धृतदंडाय मन्यवे ३४ स नः प्रसीदतां भामो भग
वानुर्वनुग्रहः व्याधस्याप्यनुकंप्यानां स्त्रीणां देवः सतीपतिः ३५ ॥मैत्रेय उवाच॥ स्वसर्गस्याशिषं लो
क्यामाशासानां प्रवेपतीं निवृत्तसंध्यानियमो भार्यामाह प्रजापतिः ३६ ॥कश्यप उवाच॥ अप्राय
त्यात्मनस्ते दोषो मौहूर्तिकादुत मन्निदेशातिचारेण देवानां चैव हेलनात् ३७ भविष्यतस्तवा
भद्रौ जठरे मठराधमौ लोकान्सपालांस्त्रींश्चंडि मु
हुराक्रंदयिष्यतः ३८

यस्यापि सतीपतिरित्यनेन स्त्रीणां स्वभावे स्वयमपि वर्तते इति सूचयति ३५ स्वसर्गस्य स्वसंतानस्याशिषं शुभं
लोकयोर्लोकद्वयार्हां संध्यायां यो नियमः स निवृत्तो यस्य ३६ तेऽप्रात्मनः चित्तस्याप्रायप्रसादश्चवितात् मौहू
र्तिकात् संध्यारूपात् उत अपि मम निर्देशस्य नाज्ञाया अतिचारेण अतिक्रमेण देवानां रुद्रानुचराणां ३७
यन्मुतर्भिदतोभि जीवकायमा पुत्रायसदोह
वरिकापन ॥ ३८

श्रीः
भा० स्कं०
टी०
५०

हन्यमानानां ४९ धात्नपर्वैरुदन्त्रुपथपदं ॥ ५० म[illegible]नो दारो वा हर्यैस्य मसुं मम कोपिनं क्षिप्तं कृतात् योकि
नविंशात्ममनीषार्थं यतेन्द्रा ह्यलमात्मा शुद्धिरिति ५१ नान्युका प्रपितथा या या या योनि सगरानो भवतितन स्याश्रनान्
स्नेहं पतिकृपं नमर्वेति ५२ कृतो येया पवाधः तेन पोकः तेनानुतापः तेन पन्यवमर्षनात् पुत्राणुकृति वार
णात् भगवतिहतोऽभवेश्योकेद् ५३ एतैः पंचभिः कारणैः पुत्रस्य द्विजात्कस्य शोकः पुत्राणामध्येकः सतां
मनोभिशोवति तमेव वर्णयति मानसनीति सार्धैः पंचभिः रमं सहमहत्यांवा ५४ दीनवर्णां हे मयया यो

ज्ञातीनां हन्यमानानां दीनानामकृतागसां स्त्रीणां निहतबन्धूनां कोपि नेषु महात्मसु ४९ न
दानिस्तुष्टुवः कृष्णो भगवांल्लोकभावनः हनिष्यमवतीर्णसोयया ह्रीनूशतपर्वधृत् ५० इति सू
ताच ॥ कृतयोकानुतापेन सद्यः प्रत्यवमर्षीव थं भगवन्मात्मात्मना भोदारवारुता श्राश्नासोपुत्र
यामर्त्य साकुडा ह्यात्मनाम्रभो ५१ न वेलदं उदम्यस्य नपूर्व भयदस्पद नामकाश्चानुष्टहंतितैया
यांयोनिमशोगतः ५२ ॥ कृष्णस्य वाक्यं ॥ कृतयोकानुतापेन सद्यः प्रसवमर्षणात् भगवत्सुकृष्णा
नाहुभवेम याधिवादरगात् ५३ पुत्राणां तत्पुत्राणां भवितेकः सतांमतः शास्मति येयशः पुत्रेम
मवपुत्रसामामं ५४ यो मेहरमेव तु स्वीर्गोभावघ्याति सार्थवः निर्वेदादिभिरात्मानं यथोल्लमेतत्व
तिन ५५ यन्मात्रादिहिविष्युमभीदतिपरात्मकं मस्तरूण्य भवाशस्पना ध्यतेतन यथाहृता ५६
तेवमहाभागवतोमहात्मा महानुभावो महतां महिष्टः शत्रुद्भमक्यात्नविभाविताशयेति वेषपवे
गर्तीहाविभिकमायैः ध्याप्यतेयथायमपशीलं समभावेश्चनववितं प्रत्नगतं शामे निर्वेदादिभिः योगैरात्मानं भावयि
ष्यति शोधविष्यति ५७ विष्नुप्रसादहेतवः यदात्मकं सहकृत्यात्मसाक्षीयस्यानमयाभगवानेवसम्यद्दत्येवं
भूतयाहृगतात्यनेतोधंशाप्यते ५८ हेतवः सर्वेइति महात्मापवित्रिमहृष्टिमहानुभावो महाप्रभावः महता
मपिमध्ये महिष्टः अतिप्रेन महान् प्रवृद्ध याभक्त्याभावितःशोधितंचित्तवेकंठहृर्दिनिवेषपदेहायभिमानम

श्री
भा०
टी०
५०

महाभागवतस्तमाह अन्वेयरः शीलधरः स्वभावः गुणानांनाथै यौरीगामाकावोजन्मभूमिः परेषां समृद्ध्याः हृ
ष्टः पैरेषु दुःखितेषु सत्स्व दुःखितः नभवेयस्य जातोः शत्रुर्यस्य निदायिना पंचदेशाय थाहरति पवंज ग तः पेणकहस्ता
भविष्यति ४८ अथविविज्ञदृष्टिनमाहश्रेनमितिस्वपुरुषाणामिच्छयापुनः पुनर्दृष्टीनानिवृपापायेन श्रीदेवल
लन्मासंदर्शनस्यानन्तामंमेरनंदष्टारदृशति ४९ महामनः सोन्साह विज्ञाहदिणा सहपुडेनमरणपुत्रयोः की
र्तिः मन्नुतिस्वभवेदितियर्थः ५० ॥ इतिश्रीभागवते तृतीयस्कंधे चतुर्दशोध्यायः ॥१४॥ मैत्रेय उवाच ॥ हृतप्रभैः सदैः दृष्टः श्र

श्लमयदः शीलधरोगुणाकरो हृष्टः परार्थ्यौव्यथितो दुःखितेषु अभूतशत्रुर्जगतः शोकहर्तानैदा
विकं तापमिवोडुराजः ४८ अतवत्तिश्वामलमब्जनेत्रं स्वपुरुषेच्छानुगृहीतरूपं श्रीमत्स्वश्रीलल
मालन्नामंरहासमुरकंडलमंडितागनं ४९ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ प्राजापत्यंतुतत्तेजः परतेजोहनंदितिः
दधारवर्षाणिशतंशंकमानासुरार्दनात् महाभागवतेपोजममोदनादितिर्भृशं पुत्रयोस्तुभवे
कस्माद्दिदिवासीन्महामनः ५० ॥ इतितृतीयस्कंधे चतुर्दशः ॥१४॥ मैत्रेयः ॥ प्राजापत्यंतुतत्तेजः परतेजोह
नंदितिः दधारवर्षाणिशतंशंकमानासुरार्दनात् १ लोकेतेनहतालोके लोकपाला हतौजसः
न्यवेदयन्विश्वसृजे ध्वांतव्यतिकरंनृणां २ नपपतांद्विभोदेस्य संविज्ञापद्यंभृशं नह्यभक्तंभ
गवतः कालेनास्पृष्टवर्त्मनः ३ ॥
इंपवरकोविदिः नहीजंविप्रश्यापादिवैकुंठविस्मयन्ययोः नदेवदेवानांब्रह्मणास्तुसंवादमस्ताव सुकेदानीं
सवस्तेवक्तमाह प्राजापत्यंकाश्यपेनजोवीर्यं परेषांतेजोहंतीतितथाप्रार्थः स्वपुत्राभ्यांनादिष्यनेयन्सुराणां
मर्दनंपीडनं तस्माच्छंकमाना १ तेनगर्भतेजसाहतालोके निरस्तसूर्यादिप्रकाशेहतौजसः हृतप्रभावाः
ध्वांतेनव्यतिकरंसंकरं २ देवाजानामि किंविवाद्यसियद्यतः वयंसविप्राभीताप्रवकंअस्तानेनस्पृष्टंवर्त्मेताम
प्रवारोयस्य ३ ॥

गी॰
भा॰टी॰
टी॰
७।

वात्मानं परमेश्वरत्वेन स्तुवंतः पार्थयंते देवदेवेति समर्थि... लोकनाथानां शिखामणे भावविदभिप्रायज्ञो सिकेन। भिप्रायेणादिते गीभविरर्थनेति जानासीत्यर्थः ४ विशानेवीर्यं बलं यस्य मेंत्र तद्देहमुपेयुषे प्राप्तवते गृहीतगुणभे देवजो गुणाये नत्य व्यक्तस्य प्रपंचस्य योनये कारणाय व्यक्ताय केनापि प्रमाणेन ज्ञातानायोनिर्यस्येति च ५ सका। मनयाप्रवितवाण्डः स्वमनुभवतो निष्कामभक्ताः स्तवेन आत्मदृष्ट्यायेते तिस्मन न्येन निष्कामेन भावेन भक्त्या ध्या येति आत्मनो जीवात्मा भावयतीति तथा स्वस्मिन्योनानि गृथिनानि भुवनानियेन चेतनाचेतन प्रपंचकारणमित्यर्थः

देवदेव जगद्धातर्लोकनाथशिखामणे परेषामपरेषां त्वं भूतानामसि भाववित् ४ त्वमेवित्वान।
वीर्यमायायेदमुपेयुषे गृहीतगुणभेदाय नमस्तेव्यक्तयोनये ५ येनतन्येन भावेन भावेत्या
त्मनि भावनं आत्मनिष्ठेन भुवनं परसदसदात्मके ६ तेषां स्वपक्षयोगानां जितस्वासेंद्रियात्म
नां लब्धयुष्मत्प्रसादानां न कुतश्चित्पराभवः ७ यस्य वा वा भजा सर्वाणावस्त्यत्र वयं विनाः हवे
तिबलमायया तस्मै मुख्याय ते नमः ८ सर्वं विधिस्व शंभूमें त्वमसाल्लभकर्मणा श्रद्धेद
यथाहं त्वामापन्नानहमीदितम् ९ ॥

तमलेतः सदसदात्मकं प्रपंचं कार्यकारणप्रपंचस्ततस्ताभ्यां परे ६ जितः स्वासइंद्रियाणि च मनश्च यैः यतः स्वपक्षयोगाः अतएव प्राप्तो युष्मत्प्रसादो यैः तेषां ७ अन्येन नित्यकर्मक्लेशेन इत्याद्यः यस्येति तेऽस्माया मन्याभ्रापन्नाप्रधीनाः मुख्याय नियंत्रे प्राणाय्रूपायेति वा तथा च श्रुतिः तस्य वा एतस्याक्षरस्य प्रशासने गार्गि इत्यादि ८ तमसा होरात्रविभागाभावेन स्तुमानि कर्माणि येषां मा पश्यन्नापन्नताव अस्मान

७।

श्यपकारणमात्रः एषगर्भः तस्यविशेषणं अर्पितं निहितं काश्यपं ओजोवीर्यं दिशस्तिमिरयंस्तमोव्याप्ताः कु
र्वन् १० दितेः कृच्छ्रं श्रुत्वा नावद्वत्स्यदेवानां अयं शब्दानां वित्तमिवाक्यानि तेषां गोचरो विषयभूतः प्रत्यभाषत ११ यु
ष्मत्तः पूर्वं जाताः १२ वैकुण्ठस्य लोकं १३ तं वर्णयति वसंतीत्यादि द्वादशभिः वैकुण्ठस्य हरेरिव मू
र्तिर्येषां ते निमित्तं फलं न निमित्तं प्रवर्तकं यस्मिन् निष्कामेन धर्मेणाराध्ययन्त आराधितवन्तः १४ श
ब्दगोचरः वेदैकवेद्यः विरजं समस्तं सत्त्वं विष्टभ्य स्वीकृत्य वृषः धर्ममूर्तिः स्वानां नः स्वान् १५ तदनन्तरं वनं विशिनष्टि यत्रेति

एष देव दिते गर्भ ओजः काश्यपमर्पितं दिशस्तिमिरयन्सर्वा वर्धतेग्निरिवैधसि १० ॥ मैत्रेय उवाच ॥ स
प्रहस्य महाबाहो भगवान्शब्दगोचरः प्रत्याचष्टात्मभूर्देवान्प्रीणन्रुचिरया गिरा ११ ॥ ब्रह्मोवाच ॥
मानसा मे सुता युष्मत्पूर्वजाः सनकादयः चेरुर्विहायसा लोकाल्लोकेषु विगतस्पृहाः १२ त एक
दा भगवतो वैकुण्ठस्यामलात्मनः ययुर्वैकुण्ठनिलयं सर्वलोकनमस्कृतं १३ वसंति यत्र पुरुषाः
सर्वे वैकुण्ठमूर्तयः ये निमित्तनिमित्तेन धर्मेणाराधयन्हरिं १४ यत्र चाद्यः पुमानास्ते भगवाञ्छब्द
गोचरः सत्त्वं विष्टभ्य विरजं स्वानां नो मृडयन्वृषः १५ यत्र नैःश्रेयसं नाम वनं कामदुघैर्द्रुमैः सर्वर्तु
श्रीभिर्विभ्राजत्कैवल्यमिव मूर्तिमत् १६ वैमानिकाः सललनाश्चरितानि यत्र गायंति लोकशम
लक्षपणानि भर्तुः अन्तर्जलेनुविकसन्मधुमाधवीनां गन्धेन खण्डितधियोप्यनिलं क्षिपन्तः १७

तिश्रीभिः सर्वर्तुसम्पन्नलक्ष्मीः संपदो येषां तैः १६ चरितानि चरित्राणि भर्तुः प्रभोः अन्तर्विकसन्त्यः मधुमकरंदः त
द्युक्ता माधव्यो वासंत्यो लताः यद्वा अन्तर्विकसन्मधुकराः प्रसरन्मकरंदाः माधव्यः मधुकालीनाः सुमनसः ता
सां गन्धेन खंडिता विच्छिन्ना धीर्येषां तेपि तद्गुणश्रापकं अनिलं क्षिपन्तः तिरस्कुर्वन्तो गायन्ति अनेन भगवत्पार्षदा
नां निरतिशयविषयसाधनेपि भजनानंद———————दर्शितः १७ ॥

अन्यभृताः कोकिलाः दात्यूहाः चातकाः अविरमा... मा अविरमति अनेन तत्र त्यपदिणाम् अपि इह विकथा·
अवसानम् अपि इह विकथा अवसानादिपरमाने दोहर्षिताः ॥८ मदारपाविजाने भ्रमरनरु विशेषोऽरुवक्तिलकः
हृष्टः उत्पलं रात्रिविकासिना गोनागकेसरः पताः समवसः पुष्पजातयः स्रगथा अपि तल्लसिका भवणेन श्री
हरिणा तल्लस्यागंये विंनेस नियमिल्वनेन स्याः स्तपेवरू मान्यंयेति अनेन तत्र न्यागुणाश्राहिणा पवनमत्सरिणा

पारावतानाम् भृत माअमवक्रवाकदात्यूहंसशुकनिविविरहिणांयः कोलाहलो विरमते विर
मात्रस्वहेभृंगाधिपेहविकथामिवगायमाने ॥८ मंदारकुरकुरवोत्पलबाणपकार्णपुन्नागनागव
कुन्तांवुजयूथिजाताः गंधेर्विनेतल्लसिकाभवणेन तस्यायुस्मिंस्तपःसमनसोवरूमानयंति
॥९ वंन्मकूलेहयिपदानतिमाबहृष्टैर्वैडूर्यमास्कनतलेमम येर्विनाने॥ येषाहृहक्कटितटाःस्मिन
षोभिमुख्यःकुस्मान्मनोनरजश्रादयुक्तमयाद्यैः २·

इन्त्कंमवंभृतंवनंयत्रतहैकुंडयस्तुमितिपूर्वैणान्वयः ॥९ पुनर्वैकुंठमेवविशिनष्टि तन्मकूलेव्याप्तेभवतिकेहि·
तिपवयोगानतिःप्रणामः तावन्मात्रेणाहृष्टैर्भक्तजनैरविमानैःनकमीदिशोभ्यैः वैडूर्यमास्कनहेमदैरिश्रविमानैःवृ
हेनिकटितटानियासांस्मितशोभानिमुखानियासांताअपिकुसम्रान्ता
येषांभजःकामेउत्समयाद्यैःपरिहासादि
भिःनश्रादयुजनैयामास्तुः १·

श्रीः लक्ष्मीः ऊर्जिता अतिमनोहररूपं तथा विघूर्णिता च श्रीहरेः सद्मनि सम्मार्जनं कुर्वती यस्मिंल्लोके संलक्ष्यते चरणा
रविंदं क्वणयन्ती नूपुरे लीलाम्बुजं यन्नीतिमुक्तदोषा: वाचल्यं यया पुष्पाम्बुजेन दोषाभ सम्मार्जितेन वासना कीदृशे सद्मनि
स्फटिकमयानि कुड्यानि यस्मिन् मध्ये च यो भाग उपेते स्मुकुटे हेममयस्मिन् यस्या अनुग्रहणे ... श्रीरत्र यहृदके रोन
तरद्धेऽन्यत्र ब्रह्मादीनां यत्नः साश्चर्यभावः यद्यपि तरसेनान्यस्येव तया पिसर्पापरिहिका ——— ब्रिन्नभिन्निभागे
पवहृत्या प्रतिबिंबिता सती लीलाम्बुजं श्रामयन्ती विनयभक्तिर्भ्यां तयालक्ष्यते इति २१ हे देवाः यस्मिंल्लो
के श्रीरेवं अमत प्रसंलमते किं कुर्वती विद्रुममयानि तटानि यासां अमलानि अमृततुल्यानि आपो यासां तासु वापीषु

श्रीरूर्जिता क्वणयती चरणारविंदं लीलाम्बुजेन हरिसद्मनि मुक्तदोषा संलक्ष्यते स्फटिककु
ड्य उपेतहेम्नि संमार्जतीव यदनुग्रहणेऽन्ययत्नः २१ वापीषु विद्रुमतटास्वमलामृताप्सु प्रेष्यान्वि
ता निजवने तुलसीभिरीशं अभ्यर्चती स्वलकमुन्नसमीक्ष्य वक्त्रमुच्छेषितं भगवतेत्यमताङ्ग यच्छ्रीः
२२ यन्न व्रजन्त्यघभिदो रचनानुवादाच्छृण्वन्ति येऽन्यविषयाः कुकथा मतिघ्नीः यास्तु श्रुता हतभ
गैर्नृभिरात्तसारास्तांस्तान्क्षिपन्त्यशरणेषु तमस्सु हन्त २३ ॥

नवनीलत्वमीवनेपरिवारकाभिः तुलसीभिः श्रीविष्णुं अर्चयन्ती तिन दाउदके प्रतिबिंबितं शोभमाना
अलकमुन्नसं उन्नतनासिकायुक्तं वक्त्रं वीक्ष्य भगवता उच्छेषितं चुम्बितमित्यमन्यत अनेन लक्ष्म्याः अपि सौभाग्यम
पि भगवदनुग्रहेणैव विद्योतितं २२ पुनः कथं अनेन नम इह कुंठेन व्रजंति केऽघभिदः कथाः श्रृण्वंति का: ता अभि
व्रजंति ये अघभिदः हरेः रचनानुवादात् लीलानुवादात् अन्यविषयाः अर्थकामादिवार्ताः मतिघ्नीः
तेषां अव्रजने हेतुः याः हतभाग्यैः नरैः श्रुताः सत्यः आत्तसारान् आत्तं निःश्रेयसं येषां तांस्तान्नरकेषु ।
क्षिपंति ... विवेकयुक्तः अशरणः सारः अतान्
... भिः ताः २३ ॥

श्री॰
भा॰ तृ॰
टी॰
५३

प्रसंगात्तान् ध्यायति तेनास्माभिर्ब्रह्मादिभिरपि प्रार्थितां नृगतिं मनुष्यजातिं प्रपन्नाः प्राप्ताः सन्तोऽपि हरेराधनं ये न कुर्वन्ति कीदृशीं नृगतिं यत्र धर्मसहितं तत्त्वविषयं ज्ञानं भवति तदुभयसाधकत्वात्तस्याः ते अमुष्य भगवतो वितत या मायया तत्र मोहिता नानन्तनिर्वेदे यदि देवं सम्भवः केवलं तत्पदं न भजन्ति किं तर्हि भगवदाराधनेन कुर्वन्ति ते पि तेषां मायया विमोहितत्वादिति २४ पुनः कथंभूतेष्वन्येव उपरिष्टान्मूर्धन्नृतिकेतेभ्योनिमिषादेवानामृषभः श्रेष्ठो हरिः तस्यानुवृत्त्या दूरे यमो येषां यद्वा दूरीकृतयमा अस्मिन्माः पादतोऽस्माकमुपरि कामचारस्पर्थः स्पृहणीयक

येऽभ्यर्थितामपि च नो नृगतिं प्रपन्ना ज्ञानं च तत्त्वविषयं सहधर्म यत्र नाराधनं भगवतो वितरन्त्यमुष्य संमोहिता विततया बत मायया ते २४ यच्च व्रजन्त्यनिमिषामृषभानुवृत्त्या दूरेयमा ह्युपरि नः स्पृहणीयशीलाः भर्तुर्मिथः सुयशसः कथनानुरागवैक्लव्यबाष्पकलया पुलकीकृताङ्गाः २५ तद्विश्वगुर्वधिकृतं भुवनैकवन्द्यं दिव्यं विचित्रविबुधाग्र्यविमानशोचिः आपुः परां मुदमपूर्वमुपेत्य योगमायाबलेन मुनयस्तदथो विकुण्ठं २६ ॥ गेन।
मो भगवते वासुदेवाय
राम

णीयानि शीलानि येषां किंच भर्तुर्हरेर्यत्सुयशः तस्य मिथः कथने योऽनुरागः तेन यद्वैक्लव्यं वैवश्यं तेन बाष्पकला तया सह पुलकीकृतमङ्गं येषां यद्वा न उपरि व्रजन्ति विशेषणानि तत्रैकारणानादस्मत्तोऽपि प्रियाः कामं यद्गच्छन्ति तन्नार्थः २५ तत्तदा सर्वं विकुण्ठं अपूर्वमापन्नेनेत्युपेत्य मुनयः परामुत्कृष्टां मुदमापुः अपूर्वमेतेन विश्वगुरुणा हरिणा अधिकृतं स्वाधिष्ठितं भुवनानामेकमेव वन्द्यं दिव्यमलौकिकं विविधानि विबुधाग्र्याणां विमानानि तेषां शोचिर्दीप्तिर्यस्मिन् योगमायाबलेनेति सृष्टाग्रयोगप्रभावेण अपूर्वमपरं सर्वैरनाप्यगम्यतमिव कुण्ठकं विलासमिति दृष्ट्वा
॥ २६ ॥

तस्मिन्निकुंजे षट्कक्षाः प्राकारद्वाराणि असज्जमाना भगवद्दर्शनोत्कंठया न तत्र दर्शने आसक्तिं न कुर्वाणा
द्वारपालौ देवाविव पश्यन् समानेन वयोरूपेण गृहीते गदे याभ्यां परार्ध्यैः केयूरादिभिः विटंकः सुंदरो वेषो ययोः
२७ ताविव वर्णयति मत्तद्विरेफायमानया वनमालया निवीतौ कंठलंबिन्या असितानीलाश्चतुष्ट
ये बाहवः तेषां मध्ये विन्यस्तया वक्त्रं च मनाक् रभसं किंचित् क्रुद्धं दधानौ स्फुटमुद्गतौ निर्ग
मौ श्वासमार्गौ नासापुटे ताभ्यां २८ पश्यतोर्मिषतोः पश्यतोः तावनादृत्य अपृष्ट्वैव याः पूर्वाः षट् द्वाः पुरटा

तस्मिन्नतीत्य मुनयः षडसज्जमानाः कक्षाः समानवयसावथ सप्तमायां देवावचक्षत गृहीतग
दौ परार्ध्यकेयूरकुंडलकिरीटविटंकवेषौ २७ मत्तद्विरेफवनमालिकया निवीतौ विन्यस्तयासि
तचतुष्टयबाहुमध्ये वक्त्रं भ्रुवा कुटिलया स्फुटनिर्गमाभ्यां रक्तेक्षणेन च मनाग्रभसं दधानौ २८
द्वार्येतयोर्निविविशुर्मिषतोरपृष्ट्वा पूर्वा यथा पुरटवज्रकपाटिका याः सर्वत्र तेऽविषमया मुनयः स्व
दृष्ट्या ये संचरंत्यविहता विगताभिशंकाः २९ तान्वीक्ष्य वातरशनांश्चतुरः कुमारान्वृद्धान्दशा
र्धवयसो विदितात्मतत्त्वान् वेत्रेण चास्खलयतामतदर्हणांस्तौ तेजो विहस्य भगवत्प्रतिकूलशी

लौ ३० ॥ राम ॥

वज्रकपाटिका याः सन्ति ताः यथा विविशुस्तथा सप्तमायामपि द्वारि ते विविशुः यतस्ते हेतुः सर्वत्र
अप्रतिहता अनिवारिताः निःशंकत्वे हेतुः अविषमया समदृष्ट्या संचरंति २९ वातरशनान्नग्नान्वृद्धानपि पंचवर्षबा
लकवत्प्रतीयमानान् ... यावत् अस्खलयतां निरुद्धवंताविति ... भगवति वत्तोनततत्स्खलनमर्हंती
ति तथा तान् ... एवं तेषां तेजो विहस्य भ
गवतो ... प्रतिकूलं शीलं ययोः ३०

श्रीः
भा· तृ·
टी·
५७

हरेर्द्वारपतिभ्यां देवेषु पश्यत्सु सर्वार्थमासामेन वृद्धेषु ... ताभ्य इत्यादि श्लोकत्रयी ऊचुः सुहृत्तमः श्रीहरिः तस्य
दिदृक्षितं दर्शनेच्छा तस्य भंगे सति कामस्यानुजः क्रोधः तेन सहसाकस्मात् ते उपप्लुतानि क्षुभितान्यक्षीणि
येषां ते मुनय ऊचुः हे माप्रसिद्ध निर्विशेषेण हर्तुं ते क्रोधा न हंसे वा हेतुः ३० उच्चैर्महत्त्या भगवत्परिचर्ययाप्त्या
प्राप्य इह वैकुंठे निवसतां तद्धर्मिणां भगवद्धर्मिणां समदृष्टीनां मध्ये वां युवयोरेव कोयं विषमस्वभावः के
श्चिन्नमिते पश्यन्ति केचिन्नेत्येवंभूतः स्वामिनोरत्नापि पश्च स्वभावो द्वारपालयोः युक्त एवेति चेत्तत्राहुः तस्मिन्नि
तिकुहकयोः आत्मवत् स्वदृष्टान्तेन यथा आवां कपटेन तथान्योपि कपटी प्रविशतीति शंकायभावः न ह्यन्तरं भग

ताभ्यो मिषत्स्वनिमिषेषु निषिध्यमानाः स्वर्हत्तमा ह्यपि हरेः प्रतिहारपाभ्याम् ऊचुः सुहृत्तमदिदृक्षित
भंग ईषत्कामानुजेन सहसा त उपप्लुताक्षाः ३० ॥ मुनय ऊचुः ॥ को वामिहैत्य भगवत्परिचर्ययोच्चैस्त
द्धर्मिणां निवसतां विषमस्वभावः तस्मिन्प्रशान्तपुरुषे गतविग्रहे वां को वात्मवत्कुहकयोः परिशं
कनीयः ३१ न ह्यन्तरं भगवतीह समस्तकुक्षावात्मानमात्मनि नभो नभसीव धीराः पश्यन्ति यत्र यु
वयोः सुरलिंगिनोः किं व्युत्पादितं ह्युदरभेदि भयं यतोस्य ३२

युष्मत्के विना कश्चिदागच्छति वैकुंठे प्रशान्तत्वात् विग्रहमानविरोधे भयशंका अतो युवां केवलौ भिन्नाविति ३२
भयप्रकाशकौ जीवं भेदः सर्वकस्यापि कस्मिन्नास्तीत्यर्थः न हीति समस्तं विश्वं कुक्षौ यस्य यत्र यदा इह भगवति
धीराः विद्वांस आत्मनोन्तरं भेदं न पश्यन्ति किं तस्मिन्परमात्मनि आत्मानमंतर्भूतं पश्यंति महाकाशे घटाका
शमिव तत्र यथा युष्मत्तादेवोदरभेदि उदरभेदयुक्तं भयं भवति तथा अस्य हरेः नादृग्भयं यतः येन कार
णेन सुरवेषधारिणोर्युवयोः विरोधसंभाव्यादितं तत् किं न किंचिदित्यर्थः ३२

तत्रस्मादमुष्यवैकुंठस्यनाथस्यशुद्धाभ्यांबुद्धाभ्यांप्रकृष्टंभद्रमेवकर्तुमिच्छामित्रपराधेपरंतुमन्दधीमहिवि
तेयमत्तदेवाहुः यतोवस्यप्रभावः सद्यातदृष्टिनेनइतोवैकुंठलोकात्तुतानुव्रजतंयत्रयेषुलोकेषुत्रयस्यापापी
यमांत्रयदेहुः इमेकामःक्रोधःलोभइतिगीतोक्ताः रिपवोरिपवोभवंतिपापीयसोलोकानितिवा ३४ इति
तेषांसोदिंतेभावावागोत्वारमवधार्यतंवब्रह्मदंडंवलदुःखपरमवधार्यतत्वात्स्वमंभूतेरप्यनिवार्यमवधार्यतद्देव
नुचरोप्रतिकातरेणसद्यतिकातर्यातानयेनततत्पादग्रहणंकृतवंतोसंतोदंडवदापततोकथंभूतस्यहरेः यंतवश्रेते
भ्योमुनिभ्यः तान्याममयिउरुअधिकंविभ्यतः यतः भयेभावयतः अनुकूलवंतः ३५ अहोअपराद्धमस्माभिरिति

तद्धाममुष्यपरमस्यविकुंठभर्तुः कर्तुंप्रकृष्टमिहधीमहिमंदधीभ्यां लोकानितोव्रजतमंतर
भावदृष्ट्यापापीयसस्त्रयइमेरिपवोस्ययत्र ३४ तेषामितीरितमुभावधार्यघोरंतंब्रह्मदं
डमनिवारणमस्त्रपूगैः सद्योहरेरनुचरावुरुविभ्यततत्पादग्रहावपततामतिकातरेण
३५ भूयादघोनिभगवद्भिरकारिदंडोयोनौहरेतसुरहेलनमप्यशेषं मावोनुतापकलयाभगव
त्स्मृतिघ्नोमोहोभवेदिहतुनौव्रजतोरधोधः ३६ एवंतदैवभगवानरविंदनाभः स्वानांवि
बुध्यसदतिक्रममार्यहृद्यः तस्मिन्ययौपरमहंसमहामुनीनामन्वेषणीयचरणौचलयन्स
हश्रीः ३७ ॥ ३७ ॥

न्वतप्यमानान्सनकादीनन्ववदत् अघोनिष्पाप भवतियइतितोदंडः सएवभगवद्भिरकारिनाऽभवतामपराधः
कश्चित्अन्येनावाभ्यांकृतः यायोयमपिसरहेलनमीश्वरान्तातिक्रमत्रयंपापंहरेत् किंतुयुष्माकंयः
कृपानिमित्तोनुतापः तस्यांशेनलेशेनतोआवयोः अधोधोमूढयोनीरपिव्रजतोः भगवत्स्मृतिघ्नोमो
होमाभवेत् किंतुमोहोपिस्मृतिमेवप्रवर्त्ततामितिप्रार्थना ३६ एवंस्वानांमहत्स्वतिक्रमंअपराधंत
त्तामेवविबुध्यतस्मिन्यत्रतेरुद्धाःस्तदेशेययौ [illegible]यःमनोरमः वरणौचलयन्निति अयंभावः मद
शनदर्शनप्रतिवाननंक्रोधंतोरदर्शयन् यामयिष्यान् [illegible] ेनपद्भ्यामेवयथाश्रीमत्त्विमेवनिष्कामाः

तदैवैर्दृष्टं देवमनुवर्णयन्ति तंत्विति तैस्तु प्रागनंतेन प्रवदता पश्च[illegible]पवमादितमेव क्रियापदं स्वपुंभिः श्रीवत्सप्रतिहृतनेत्रा
नीतमौपयिकं मगतोवितं छत्रपादुकादि यस्य कं[illegible]स्वसमाधिना भाग्यं भजनीयं फलं यद्ध्यानदृष्टं वाद्यविषये
हंसवत् श्रीर्ययोः तयोरुभयतः चलतोर्व्यजनयोश्च शिवोनुकूलो वायुः तेन लोलेन चलतः शुभ्रायदातपत्रेत।
देवशशिना सह घयानशशीव तस्य केसरा मुक्ताहारावलंबाः तेभ्यो गलंति शीकरा बिंदवो यस्मिंस्तं शीकरो बुकणाः
३८ कृत्स्नस्य पालने मुनिहृदस्य प्रसादे सुमुखं स्पृहणीयानां गुणानां धामस्थानं स्नेहावलोककलयासप्रे
मकटाक्षेण हृदि संस्पृशंतं सुखयंतं त्रैलोक्यविवर्ता[illegible]पदेस्मल्लोकपर्यंतः स्वर्गस्तस्य चूडामणिमिव स्थितं सधि।

तंत्वागतं प्रतिहृतौपयिकं स्वपुंभिः तेऽचक्षताक्षविषयं स्वसमाधिभाग्यं हंसश्रियोर्व्यजनयोः शिव
वायुलोलच्छुभ्रातपत्रशशिकेसरशीकरांबुं ३८ कृत्स्नप्रसादसुमुखं स्पृहणीयधाम स्नेहावलो
ककलया हृदि संस्पृशंतम् श्यामे पृथावुरसि शोभितया श्रिया स्वः चूडामणिं सुभगयंतमिवात्म
धिष्ण्यं ३९ पीतांशुके पृथुनितंबिनि विस्फुरंत्या कांच्यालिभिर्विरुतया वनमालया च वल्गुप्र
कोष्ठवलयं विनतासुतांसे विन्यस्तहस्तमितरेण धुनानमब्जं ४० विद्युत्क्षिपन्मकरकुंडलमंड
नार्ह गंडस्थलोन्नसमुखं मणिमत्किरीटं दोर्दंडषंडविवरे हरता परार्ध्यहारेण कंधरगतेन च
कौस्तुभेन ४१ ॥

स्य वैकुंठधिष्ण्यं सुभगयंतं शोभयंतं ३९ पृथुनितंबं आश्रयत्वेन विद्यते यस्य तस्मिन् पीतांशुके अलिभिर्वि
रुतया वनमालया च युक्तं सुभगयंतमिति पूर्वेणान्वयः वल्गुषु प्रकोष्ठेषु वलयानि यस्य विन्यस्तपू
र्वको हस्तो येन इतरेणान्येन वामेन धुनानं भ्रामयंतमिति विन्यस्येति पाठे वलितवाद्धस्तस्येति विशेषणं ४० स्वकां
त्या विद्युतः क्षिपंती येन कराकारे कुंडले तयोर्मंडनस्य अर्हं गंडस्थले यस्मिन् उन्नतनसं च तत्र यस्य मणियुक्तं
किरीटं यस्य दोर्दंडानां षंडः समूहः तस्य विवरे मध्ये स्थितेन हरता मनोहरेण विहरतेति वा परार्ध्य उत्कृष्टः
तेन हारेण कंधरगतो ग्रीवास्थितेन ४१

किंबहुना इंदिरायाः अस्मितं मह्यमेव सर्वं सौंदर्यनिधिरित्यहंकरणं अत्र भगवत्सौंदर्यं उपस्पृष्टमसंगतमिति स्वा
नां भक्तानां धिया विरचितं भूम्नः सर्वमनेन विवृतं किं तमित्यत्र आह बहुसौष्ठवेन सौंदर्यगुणाद्यं शक्रः किंच मह्यं मम भ
वस्य भवस्य भवतां च भजंते भगवंतं तत्र भक्तिं प्रकटयंतं अवलोकनं निरीक्ष्य चकैः शिरोभिर्दंडवन्नेमुः नमश्चक्रुः न वितृप्तेक्षणा
तृप्तापूर्णा नेत्राणि येषां ४२ स्वरूपानंदाधिक्यादपि तेषां भजनानंदाधिक्यमाह तस्येति पदारविंदकिंजल्कैः के
सरैः मिश्रा या तुलसी तस्या मकरंदेन युक्तो वायुः स्वविवरेण नासाछिद्रेण अंतः गतः तेषां ब्रह्मानंदसेविनामपि सं
क्षोभं चित्ते हर्षं तनौ रोमांचं ४३ हर्षक्रमेण तेषां भक्तिमाह ते वै किल वदनमेवासितपद्मस्य कोशः अंतर्गर्भः तं अ

श्रेयोपस्पृष्टमितितोऽस्मितमिंदिरायाः स्वानां धिया विरचितं बहुसौष्ठवाढ्यं मह्यं भवस्य भवतां च भजं
तमंगं नेमुर्निरीक्ष्य नवितृप्तदृशो मुदा कैः ४२ तस्यारविंदनयनस्य पदारविंदकिंजल्कमिश्रतु
लसीमकरंदवायुः अंतर्गतः स्वविवरेण चकार तेषां संक्षोभमक्षरजुषामपि चित्ततन्वोः ४३
ते वा अमुष्य वदनासितपद्मकोशमुद्वीक्ष्य सुंदरतराधरकुंदहासं लब्धाशिषः पुनरवेक्ष्य तदीयमंघ्रि
द्वंद्वं नखारुणमणिश्रयणं निदध्युः ४४ पुंसां गतिं मृगयतामिह योगमार्गैर्ध्यानास्पदं बहुमतं
नयनाभिरामं पौंस्नं वपुर्दर्शयानमनन्यसिद्धैरौत्पत्तिकैः समगृणन्युतमष्टभोगैः ४५ ॥

सितपद्मकोशमिव भूतं पद्मासंदर्शनेन अरुणोऽधरो यस्मिन् कुंदवत् हासो यस्मिंस्तत् अतएव वीक्षणेन लब्धमनोरथाः
संतः नखा एव अरुणमणयः तेषां श्रयणं आश्रयभूतं अंघ्रिद्वंद्वं पुनरवेक्ष्य अथो अधो दृष्ट्वा वेक्ष्य उन्नतः पुनः पुनर्निरीक्ष्य गु
णपक्षे मौलिस्तावत् गुणश्रवणात् शोके पुनः पुनः क्रमेण निरीक्ष्य पश्चात् निदध्युः ध्यातवंतः ४४ योगमार्गैः गतिं मृग
यतां पुंसां ध्यानस्य विषयभूतं बहुमतं मन्यमानाः सदैव हृष्टाः नातिवहृष्टाः संमतं पौंस्नं पौरुषं वपुः दर्शयंतं अनेकश्रेष्ठसि
द्धिसाधारणैः अतः सिद्धैः नित्यैः अणिमादिभिः अष्टैश्वर्यैर्युक्तं [illegible] ज्ञानमपि स्तुवंत ४५ ॥

श्रीः
भा०तृ०
टी०
५६

नित्यं वृत्तत्रूपेण मकाश्यमेनेन त्रिविधं दत्तवांस्तत्परतमे... शुद्धसत्त्वमूर्तिः शम्दोऽभिप्रेतो भाग्यमस्माकमित्याहुः हे
शुक्लेनेत्यस्यार्थः हृत्स्थोऽपि दुरात्मनामंतर्हितोऽनस्फुरणमिति तोऽस्माकमंतर्हितो न भवसि यन्नयनमूलेनेव वरा हृः याशेमि
शुक्लधनाभावेऽहेतः भवतः सकाशाद् हृद्गो यस्तेनाऽस्मत्पित्रा यदस्यैव देवमनुवर्णितरहः उपदिष्टरहस्यः तं
देवनः कर्णमार्गेण गुहां बुद्धिं गतः श्राम्यसीति ४५ ननु पित्रोपदिष्टभवतामात्मतत्त्वं शुद्धसत्त्वमूर्तिवस्त्रप वस्ता
दृश्यवान्तेनेवं स्त्रस्य स्वर्मा भक्तयाभेदनिरामादित्याहुः तमिति हे भगवन् ज्ञानात्मतत्त्वमेव परं तत्त्वं विद्मो विद्मः

ऋषय ऊचुः योंऽतर्हितो हृदि गतोऽपि दुरात्मनां त्वं सोऽद्यैव नो नयनमूलमनंत राद्धः यर्ह्येव कर्ण
विवरेण गुहां गतो नः पित्रानुवर्णितरहा भवदुद्भवेन ४६ तं त्वा विदाम भगवन्परमात्मतत्त्वं
सत्त्वेन संप्रति रतिं रचयंतमेषां यत्तेऽनुतापविदितैर्दृढभक्तियोगैरुद्ग्रंथयो हृदि विदुर्मुनयो वि
रागाः ४७ नात्यंतिकं विगणयंत्यपि ते प्रसादं किं त्वन्यदर्पितभयं भ्रुव उन्नयैस्ते येंऽग त्वदंघ्रिश
रणा भवतः कथायाः कीर्तन्यतीर्थयशसः कुशला रसज्ञाः ४८ ॥

शब्दमभिजानीमः ननु निरूपाधेरात्मतत्त्वस्य कथमीदृशमेतत्स्वरूपं स्यात्तत्राहुः सत्त्वेन विशुद्धसत्त्वमूर्त्या
एषां भक्तानां सम्यक् प्रति रतिं प्रीतिं रचयंतं प्रकाशयंतमेवाहुः ते तु तापः स्यात्तेन विदितैर्दृढैर्भक्ति
योगैः श्रवणादिभिः मुनयो हृदि यद्विदुः कीनाशमुद्ग्रंथयो निरस्तमानाः अतएव विगतरागाः ४७ स
वमपि भक्तिं प्राप्येति ते भक्तानां प्रधानमित्याहुः नात्यंतिकं मोक्षाख्यमपि तव प्रसादं तेन गणयंति ना
त्यंतिकं किमुत किमु वक्तव्यमन्यत् इंद्रादिपदं ते भ्रुव उन्नयैः उन्नमैरर्पितं निहितं भयं यस्मिन् हे अंग हे भगवन्
ये भवतः कथायां रसज्ञाः कथं भूतस्य रमणीयस्तेन
वा कीर्तनार्हं तीर्थं च यशो यस्य ४८

इदानीं स्वपदार्थयोजनयैव निर्भक्तिं प्रार्थयन्ते काममिति हे भगवन्नतः पूर्वं अस्माकं दृष्टिनेनाभवन् इदानीं सर्वाण्य
पि ज्ञातानि यतः वद्धैको प्रायो अतः तैः स्ववृजिनैः निरयेषु कामेनास्माकं भवो जन्म स्यात् भविनेकै यदि नः चेतः
तेपदयोरमेत अलि र्यथाकं टकुराविध्यमानोपि पुष्पेषु रमेत इत्र विज्ञानविगणाम्य यदि रमते श्रेत्रिभ्यो शोभा
व्यंजास यावत्तलमीस्वगसनेरपेस्मणानदं त्रिमेव येनैव यो भवेतन स्यायस्त्रिनोवावः शोभेरवद्यदिनः स्वगुणगणैः
श्रेयंनकर्णरंध्रमनन्यपदरणामिवपावकरोप्याशार्थ्यनेअयंनगृहसोभिप्रायः कर्णरंध्रस्याकाशानानगुणगण

कामं भवः स्ववृजिनैर्निरयेषु नः स्तात् चेतोलिवद्यदि नु ते पदयोरमेत वाचश्च नः तुलसिवद्यदि ते
ङ्घ्रिशोभाः पूर्येत ते गुणगणैर्यदि कर्णरंध्रः ४९ प्रादुश्चकर्थ यदिदं पुरुहूत रूपं तेनेश निर्वृतिम-
वापुरलं दृशो नः तस्मा इदं भगवते नम इद्विधेम योनात्मनां दुरुदयो भगवान्प्रतीतः ५० ॥इति
श्रीभागवते तृतीयस्कंधे पंचदशोध्यायः ॥१५॥ ब्रह्मोवाच ॥ इति तद्गृणतां तेषां मुनीनां योगधर्मिणां
प्रतिनंद्य जगादेदं विकुंठनिलयो विभुः १

नेचास्मन्नैवाज्ञनकदाचिन्स्वरणमनोनिमेवमेवघ्रवणंभविष्यतीति ४९ अथ एवं कृतार्थाः स्म इत्याहुः हे पुरु-
हूत विपुलकीर्ते यदिदं प्रादुश्चकर्थ प्रकटितवानसि इदं रूपं तेन अनात्मनां अजितेन्द्रियाणां दुरुदयो अप्रक
टोपि इतः इस्याः प्रतीतो मित सस्मै तुभ्यं इदं नमो विधेम ५० ॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीयस्कंधे पंचदशोध्या
यः ॥१५॥ हरिणा मानितैर्विप्रैरनुनीतमेः तयोर्द्वयोः तयोः स्वस्वभावे पिहितो नुग्रहः ईयते इति शृण्वतो
पानदा सं प्रति ----------
नंबर १ राम

श्रीः भा॰ तृ॰ टी॰ ४२

यद्यस्मान्मां कदर्थीकृत्य तुच्छीकृत्य वर्तयथा ॥ ॥ति तथा कदर्थीकृत्य अतिक्रममेवं कृतवंतौ २ न
त्वात्मवदंगीकृतः ३ हि यस्मात् ब्राह्मणा परं दैवं तत्तस्मात् दद्वः प्रसादयामि तद्वः कोपादपथ
इति वेत्त्वसत्तद्धीति मदीयैः पुंभिरसत्कृता इति यत्तदात्मकृतमेव मन्ये ४ किं च ममैवा
नामानि निग्रहकृतमित्याह यस्य स्वामिनो नामानि तस्य कीर्तिमामयो रोग इव हंति ५ यस्य ममामृतरूपम
लयशसि श्रवणेनावगाहः प्रवेशः श्वपचमभिव्याप्य जगत्सद्यः तत्क्षणमेव पुनाति सोऽहं विकुंठो भव

श्रीभगवानुवाच ॥ एतौ तौ पार्षदौ मह्यं जयो विजय एव च कदर्थीकृत्य मां यद्वो बह्वकातामति
क्रमं २ यस्त्वेतयोर्धृतो दंडो भवद्भिर्मामनुव्रतैः स एवानुमतोऽस्माभिर्मुनयो देवहेलनात्
३ तद्वः प्रसादयाम्यद्य ब्रह्म दैवं परं हि मे तद्धीत्यात्मकृतं मन्ये यत्स्वपुंभिरसत्कृताः ४ यन्ना
मानि च गृह्णाति लोको भृत्ये कृतागसि सोऽसाधुवादस्तत्कीर्तिं हंति त्वचमिवामयः ५ य
स्यामृतामलयशःश्रवणावगाहः सद्यः पुनाति जगदाश्वपचाद्विकुंठः ६ सोऽहं भवद्भ्य उप
लब्धसुतीर्थकीर्तिश्छिंद्यां स्वबाहुमपि वः प्रतिकूलवृत्तिं ६ यत्सेवया चरणपद्मपवित्ररेणुं
सद्यः क्षताखिलमलं प्रतिलब्धशीलं न श्रीर्विरक्तमपि मां विजहाति यस्याः प्रेक्षालवार्थ इ
तरे नियमान्वहंति ७ ॥

द्यो देवभूतेभ्यः उपलब्धा ॥ ॥ सुतीर्थभूता कीर्तिर्येन सः स्वबाहुमप्यात्मीयमपि लोके स्वरमपि ह
मां कदाचन स्वकृत्यपरैः मद्गुणानवदन्नेव तद्वात्मनामकर्षार्थमेव ६ चरणपद्मयोः स्थितः पवित्रो रेणु
र्यस्य तत्र ब्राह्मणास्तेषां निरस्तोऽखिलस्य लोकस्य मलो येन यद्वा चरणपद्मलग्नः पवित्रो रेणुः यस्मिन्निति लब्ध
मखिलमलो यस्य तत्तिवद्विग्रहः प्रतिलब्धं प्राप्तं शीलं येन तं ये ये ब्राह्मणा ममात्मवत्प्रवृत्तश्रीर्मां न
जहाति प्रेक्षालवार्थं च लोकेन लेशमात्र मितरे ब्रह्मादयः तेषां वः प्रतिकूलवृत्तिं छिंद्यामिति शेषः सोऽहं सेवे

= ७ ॐ ५२

किंच ब्राह्मणानां मम च श्रेष्ठं मुखमेतो युष्मदेव तया मन्मुखे निरस्कार एव कृतः तस्मान्नाहमिति विविनक्ति येत्वेयस्त
मानस्याहमिति युष्मदेवासदारि हुतभुगग्निः तेन मुखेनादन् अत्र त्वपि तथा नाग्निना स्वामि यथा नः चेन नाद्दव।
ताहृतेन स्मनेन विस्मारिते पायमादि श्रुतिश्रामेरसमादरवर्द्धकं च तो भजानस्य ज्ञानिनो ब्राह्मणस्य मुखेनो स्वा
मि मयि समर्पितैः कर्मफलैः तद्दस्य निष्कामस्यार्थः ८ येषाममलमेव त्रिरजोलेकिरीटे विभर्मि तान्वि
प्रान पुरुषैनोपि कोन्यो न विषहेत कथं भ नो हे श्रावे सम्प्रनवाञ्छि आविकुण्ठं अप्रतिहततया रमाया विलासभू

नाहं तथाद्मि यजमानहविर्विताने श्चोतद्घृतप्लुतमदन् हुतभुङ्मुखेन यद्ब्राह्मणस्य मुख
तश्चरतो नुघासं तुष्टस्य मय्यवहितैर्निजकर्मपाकैः ८ येषां बिभर्म्यहमखण्डविकुण्ठयोग।
मायाविभूतिरमलाङ्घ्रिरजः किरीटैः ॥ विप्रांस्तु को न विषहेत यदर्हणाम्भः सद्यः पुनाति।
सहचन्द्रललामलोकान् ९ ये मे तनूर्द्विजवरान्दुहतीर्मदीया भूतान्यलब्धशरणानि च भेद
बुद्ध्या द्रक्ष्यन्त्यघक्षतदृशो ह्यहिमन्यवस्तान् गृध्रा रुषा
मम कुषन्त्यधिदण्डनेतुः १०

ताबिभर्ति येषां यस्य मम अर्हणाम्भः पादोदकं चन्द्रललामेन रुद्रेण सहितान् लोकान् सद्यः पुनाति प
तेषां अहं परमपावनोपि मस्तकेन बिभर्मीति ९ किंच मे मम तनूः अधिष्ठानानि कान्ताः द्विजवरान् दुहतीर्गाः।
भीषितस्य अर्थः दुहतीरिति विशेषणं पिशाचवद्विस्मृत्य पालनीयत्वं दर्शयन्ति भूतान्यलब्धशरणानि दीनानि भेदबुद्ध्या मत्तः पृथक्त्वेन।
बुद्ध्या निरस्तकर्तृत्वाभिभेदबुद्ध्या मदधिष्ठानं नेन भवन्तीति द्रक्ष्यन्ति अघेन क्षता दृष्टिर्येषां ते।
दृष्टिर्येषां तान् मया अधिकृतो दण्डनायको यमः तस्य काकादयः गृध्राः अहिमन्यवः सर्पवत्क्रोधिनस्तान् कुषन्ति
तुदन्ति १० ॥

श्रीः एवंभूतानामस्मांक पदीकुर्वंतीत्याह येविलिपतः पद्म...नेभाषमाणानपि बालनानस्तबोधयंतिमपिपाधीःतथा
भा-व- वाग्देवताप्रसादप्रदर्शनं वंतः सेंतः तत्पादद्वंदः श्रीयमानानाचित्राः स्मितमेवस्थानेयोदितं पद्मतस्पवक्रं येषांप्र
टी- वृत्तानकलयापोभतयावाचाशृंगानः स्ववेनः यथाकुपितमात्मनोऽसितयः पितासंशुद्धोवापितरसहामिव
५८ भृशुशुद्धान्वानेकहनुपाहृतोऽधमीकुर्वः ॥ तत्रस्मानेवमायमभिप्रायं श्रलरप्रमातोमश्रज्ञानेनोशुश्रुदप
ताधौविताताग्लतिमधुः प्राप्यमनस्मीयंतेपाप्नुवन्तीनरितिसमेनुग्रहः तेमेवाहमनयोर्विवासः प्रविवनः
श्रीकुंकन्यानामेपाद्यतांसमाप्यतामिति ११ उपनीप्रियो देवीयानमानाकश्रुपिकल्पांसपद्यामेत्राः तद्रूपा

येत्राप्यलनानामपिधियायातिपतोर्वचनः तत्पद्वंद्वः स्मितस्पंदितपद्मवक्राः वाग्यानुरा
गकलयात्मनवहूणानः सेवोपयंत्यहमिवाहमुपाहृतमेः ॥ तन्मेवमर्तेरवसायमल
सत्मानोमुशुद्धांनिक्रमगतिशतिपद्मसद्भः भूयोममोतिकमिमोतदनुग्रहोमेयत्कल
तामविरतोभृतयोविंवासः १२ ॥ब्रह्मोवाच॥ श्रुत्वेतमेवाशांतांदेवीमृषिकल्यांसरस्वती नाम स्वा
धुमसुरज्ञानोनेषामात्मनोपन्नपन १३ सतीवाग्देवीयश्राप्यस्तोलक्ष्मीगुर्वंशेगहरो विगाहा
गाधगंभीरानविदुः सद्विकीर्षितं १४
ऋषिकल्पयोगंभीरामसरस्वतीयावमास्वादयन्माधुर्यमनुभवसर्वभावोमस्तुनारदस्थानामपिक्रोधविषया।
अस्मानोहिमनोरसानुभवाभावात् प्रियभावणामपिनसहंतेतेषांतुश्रान्त्वामनः नात्यतप्रलमिति।
नामगत १२ सतीचेषांवाग्देवीश्रमार्यकणारिवेयर्थः लक्ष्मीमितालरोरुभिरवर्णोगंहरांदः प्रवेशोप्रा
गाधांप्रभिप्रायतः गंभीरामर्थतः विगाह्यविचार्यापिकिमस्मानभिनंदतिनिंदतिवा अस्तत्कृतंदेई
नावंकोवयतीतिनविदुः १४

तथापि भिन्नं दर्वीति ज्ञात्वा ते प्रहृष्टाः संतः प्रोचुः क्षुभितास्तोमाविताननगेषां ऊ पिते पिपाठे संजाततोमकूपा
त्रयो रोमांचितत्वमेवोक्तं प्रारब्धमाविष्कृतः पारमेष्ठ्यस्य परमैश्वर्यस्य महोदयः पारमोत्कर्षो येन तं प्रथित
तत्वमाविष्कृत्य गजपिता यैश्वात्म्यम्मानयतीति ज्ञात्वेत्यर्थः १५ अध्यक्षः सर्वेश्वरः सन् विहितमात्मह
तं मम इति उक्तमयापराधः कृतश्चित्तथापि तदनुग्रहो मे त्वयादिव वचनेन मम अनुग्रहः कृत इति यत्प्रभाषसे तेन न व
यं विचिकीर्षितं तव विद्मः १६ किं च तिलोक पितामहोऽपि सन्विंत परमार्थे माहुः विप्राणामपि देवदेवानां देवस्य
त्यागमपि भगवानेव त्वमात्मा च देवता च १७ लोकशिक्षार्थं तः प्रपेवा नतेति श्रेष्ठैः धर्मात्मनः पव भवति

ते योगमाययारब्धपारमेष्ठ्यमहोदयं । प्रोचुः प्रांजलयो विप्राः प्रहृष्टाः क्षुभितत्वचः १५
ऋषय ऊचुः ॥ न वयं भगवन्विद्मः तव देव चिकीर्षितं । कृतो मेऽनुग्रहश्चेति यदध्यक्षः प्रभाषसे
१६ ब्रह्मण्यस्य परं दैवं ब्राह्मणाः किल ते प्रभो । विप्राणां देवदेवानां भगवानात्मदैवतं १७ त्व
त्तः सनातनो धर्मो रक्ष्यते तनुभिस्तव । धर्मस्य परमो गुह्यो निर्विकारो भवान्मतः १८ तरंति
ह्यंजसा मृत्युं निवृत्ता यदनुग्रहात् । योगिनः स भवान्किंस्विदनुगृह्येत यत्परैः १९ यं वै विभू
तिरुपयात्यनुवेलमन्यैरर्थार्थिभिः स्वशिरसा धृतपादरेणुः । धन्यार्पितांघ्रितुलसीनवदाम
धाम्नो लोकं मधुव्रतपतेरिव कामयाना २०

रक्ष्यते च तनुभिः अवतारैः परमः फलरूपः गुह्यः गोप्यः न च स्वर्गादिफलवद्विकारी किंतु निर्विकारो म
तः श्रुतः एवंभूतस्य तव देवलोकशिक्षामात्रमिति भावः १८ विपरीतमेव हेतुमाहुः तरंति येन यस्यानुग्रहाद्धे
तनिवृत्ता विरक्ताः योगिनः अंजसा मृत्युं तरंति स भवान्परैरनुगृह्येतेति किंस्विन्न किंचिदित्यर्थः १९ यथाऽऽत्मके
त्याहुः द्वाभ्यां यं वै विभूतिर्लक्ष्मीः अनुवेलमन्यैः अर्थार्थिभिः उपयाति सेवते भक्तैः पादरेणुर्यस्याः धन्यैः भक्तैर
र्पितेष्वंघ्रिषु या तुलसी तस्या नवेन दाम्ना मालया नद्धाम यस्य तस्य मधुव्रतपतेर्भ्रमरमुख्यस्य लोके स्थाने श्रेष्ठ

श्रीः
भा·टी·
ती·
९४

विविक्तचरितैः विशुद्धैः पवित्रचरितैः अनुवर्तमानां मानामपि यो नात्याद्रियत नातीवादृतवान् स एवं
भूतस्त्वं हे भगवः इत्थंनामानिलयस्तया लक्ष्म्याः वासेवनेकथं एवं हि सा मेते गृधे हि साव ग्राही मधुव्रतः
केवलः ब्रह्मचारी गणनायां नन्दनस्य मधुपस्यापि नि श्चलः मन्त्र मतेन श्चतो द्विजावाप्य मम्याधिकस्यात ततो हे
वत्स निश्चिताऽपि यो गिजनादिवत् समेव कुसुमे चरमे गीतं त्यापि न तस्या साकल्येनापि चरणो स्वविद्यामो
तिनदेव ममेमात्मकोनानुवर्तमानामपि तां नात्याद्रिय मेयतः परमभागवतेष्वेव प्रकृष्टसंगवान्मप
चपरमसो भाग्यनिधिः तं ततो ब्राह्मणप्रसादान्तो ध्रीनेविनतातीतिश्रलभलाभवेन मिदं यो न समेत
तिकिं चरणपद्मे भागभाजनः भजनीयनो गुणानां प्राप्त्यर्थः परमश्चद्दस्त्वं नो द्विजानुपथ्यपथिपथिल

यस्यां विविक्तचरितैरनुवर्तमानां नात्याद्रियत्परमभागवतःप्रसंगः सत्वं द्विजानपदपुण्यर
जः पुनीतः श्रीवत्सलक्ष्म किमगाभगभाजनस्त्वं ॥ धर्मस्य ते भगवतस्त्रियुगत्रिभिः स्वैः प
द्भिः चराचरमिदं द्विजदेवतार्थं नूनं भृतं तदभिघाति रजस्तमश्च सत्त्वेन नो वरदया तनुवा नि
रस्यम् २२ ॥

श्रेयस्तु सपरजः तथा श्रीवत्सलक्ष्म च किं पुनीतः पवित्रीकृतः किंकिमर्थं वा तेऽभेप्रगाः प्राप्तः भूपाले
नलीकृतवानसि श्रुतो यत्सेवा च रणाथ प्रपवित्रे एतमित्यादि वचनं लोकसंग्रहमात्रमित्यर्थः २१ धर्ममूर्तेः
तेयाविति मेदे स्मात्तः त्रिभिः त्रिषुद्युगेषु आविर्भवतीति त्रियुगः यद्वा त्रीणि युगलानि त्रियुगाः षड्गुणा भ
गसाहृवाद्यः संग्रहेति त्रियुगः हे त्रियुग धर्मस्वरूपस्य तव त्रिभिः पद्भिः स्वैरसाधारणैः तपः शौचदयाभिः
समस्त धर्मविस्तवेपि कलौ वर्तमानस्य तत्त्रिभिः इमकं भूतं पालितं नोस्माकं वरदया सत्त्वेन तनुवा ततास्तनमू
र्त्यां तदभिघातितेषां पादानामभिघातकं रजस्तमश्चनिराकृत्य द्विजानां देवतानां च श्रेयोजननायत्तने
भृते बहाहित्वाये रूपं निरस्येति अस्माकं तनिवर्तयेत्यर्थः २२

५८

आत्मगोपंतवेयवस्तानीयंदिनोत्नमानांऊलेयरिहमूरंतेनगोमानवदितात्स्थनायांतवात्नषष्टीप्रयो।
गःरूपःश्वेतःहेदेवयंप्यारेदमायोंनेदयतिनाशंयास्यतिऊषभस्यश्रेष्टस्यहियस्मात्ननश्रनदेवोत्रस्तन्त
वयश्रहीप्मनतदनदिगीनास पश्यदाववतिश्रेष्टःतत्नदेवेनयेननःसयन्यमाणंऊरुनेलोकःतदन्नवते
तेइति २२ नऊतिरितिवर्त्रगाहःतदुद्मार्गेनाशानमेवेतिलोकोक्तिःसन्ननिधिनान्तनायणांविधाता
मिद्धोःश्रनयवनिजयाक्तिभिःगनादिभिरुनयारितथर्ममतिपत्तस्यश्रततत्त्ववन्नत्नेऊलेवनतिष्ठेकेवनतुम
हत्तोमेषुश्रवनतिस्तेतोहानिकार्णेनग्राहःपतावनाधर्मज्ञाणन्नयोजनेनावननस्यनमनेरूनवनस्तवेनेजः

नवेदितोऽहमऊलेयरितात्मगोपंगोमाहूपःसवदशोनममसन्तेन नयैवनंद्यतिशिवनदेव।
पश्यान्नोकेदृष्टीव्यदृष्टभस्यहितस्ममातां २३ तमेनभीष्टमिवसमत्तिवविधित्सोःहेमेत्रवाय।
मिजयाक्तिभिरुद्दनावेः नैतावनाग्रूयपतेस्नवविश्वभतेःतेजःहातेनश्रवतस्यसतेविनोदः
२४ येवान्नयारममपीयाभवान्विधत्रेवुनितवातरवमन्मादितिर्निथलोके श्रस्मात्तवायज्ञवि
नोधिपन्तसदेशेपनेगसोवपमङ्गेत्पादिकिल्बिषाव २५ ॥श्रीभगवानुवाच॥ येनासुरेनवगतिश्र
तिपश्चमयःसंरंभमभूतममाध्यमवइयागो भूपःसकाशामुपयास्यतश्राम्पयावःशापोम
येवनिमितःपदवैतत्त्विशाः २६ ॥

प्रभावःनस्तेनतस्तीर्णयतःमन्मनादिःतेविनोदः २४ पुरापाग्रहेपरिरक्ष्यविज्ञानयंतियंवेतियंवायंदे
देवि धायविभवान्नृतिनधिकांजीविकावातत्सवेश्रनुमन्यामेहयेवयेतिरपराधावेलोकिल्बिषाणापेना
श्रपेन्मलियाभितवेद्धः २५ सकारितवात्तपापमपुष्पाकेनापराधश्यायाश्रासयज्ञाह पतोसयपवासरा
येभिःशापश्चयोपिमत्तस्मीयमायामिष्यतःसर्वेभावःक्रोधावेशेनसंभूतःसदृढःयःसमाधिःपकाश्यते
नानवद्वाहदृष्टीकृतोयोगायथोःहेविशाःयोवाया[illegible]मत्कृतःपापःनदितिसमयोनिर्मितःस्पवेतज्ञानी

नेत्रोत्सवजनकं विकुंठं हरिं तेन तन्निवासं च वैकुंठं लोकं स्वयंप्रकाशं प्रकाशांतरानपेक्षं सत्वपरिणामत्वात् २७
प्रणम्यानुमान्य स्तुत्वा च २८ नन्वेवं तर्हि तेषां मनसि दर्पमेवं तत्रे यद्यपि सनकादीनां क्रोधो न संभवति न च भगवत्सा
न्निध्ये द्वयोः ब्राह्मणशापातिक्रमो न च भगवतः समक्षं कोपे तान्स्य वैकुंठगतानां पुनर्जन्म तथापि भगवतः सिसृ
क्षया विकृतिर्यद्यपि सुनाममनुतिर्हत्म्येषामस्य बलवान्सपूर्वेषां नांतल्पबलनेपि प्रतिपत्तावुपपन्नेस्ताव

ब्रह्मोवाच ॥ अथ ते मुनयो दृष्ट्वा नयनानंदभाजनं वैकुंठं तदधिष्ठानं विकुंठं च स्वयंप्रभं २७
भगवंतं परिक्रम्य प्रणिपत्यानुमान्य च प्रतिजग्मुः प्रमुदिताः शंसंतो वैष्णवीं श्रियं २८ भग
वाननुगावाह यातं मा भैष्टमस्तु शं ब्रह्मतेजः समर्थोपि हंतुं नेच्छे मतं तु मे २९ मयि संरंभ
योगेन निस्तीर्य ब्रह्महेलनं प्रत्येष्यतं निकाशं मे कालेनाल्पीयसा पुनः ३० द्वास्थावादि
श्य भगवान्विमानश्रेणिभूषणं सर्वातिशयया लक्ष्म्या जुष्टं स्वं धिष्ण्यमाविशत् ३१ तौ तु
गीर्वाणऋषभौ दुस्तराद्धरिलोकतः हतश्रियौ ब्रह्मशापादभूतां विगतस्मयौ ३२ तदा विकुंठ
धिषणात्तयोर्निपतमानयोः हाहाकारो महानासीद्विमानाग्र्येषु पुत्रकाः ३३ तावेव ह्य
धुना प्राप्तौ पार्षदप्रवरौ हरेः दितेर्जठरनिर्विष्टं काश्यपं तेज उल्बणं ३४

ब्रह्मणस्तान्निवारणे प्रवर्तं तेषु च क्रोधं प्रदीप्य तच्छापव्याजेन प्रतिपद्यौ विधाय पश्चात्कौतुकं संपादनीयमि
ति भगवतैव व्यवसितं प्रतः सर्वं संगच्छते न तदिदं सत्कृम्यायो मयैव निर्मितं रति मा भैष्टमिति प्रशस्तशमिति हंतुं
नेच्छे मतं तन्मे इत्यादि वा ३० प्रत्येष्यतं प्रत्येष्यथः निकाशं समीपं ३१ दुस्तरात् ब्रह्मशापात् हरिलोकतः
पतितावितिशेषः हरिलोकत एव हतश्रियावभूतामिति वा विगतस्मयौ नष्टगर्वौ ३२ विकुंठस्य
धिषणात् स्थानात् हे पुत्रकाः देवाः ३३ काश्यपं तेजो वीर्यं मा मां सहेव गर्भं प्रविष्टौ यमौ ३४

तयोर्वैरेण जन्माप्तिरिति निश्चक्तं तत्र वाक्यप्रतिविधिः शक्ताः पतत्पतत्रि हि इदानीं भगवानेव तद्देवं विधातुमिच्छ
ति ३५ तथापि कोऽप्युपायो विचार्यतामिति वेदगर्भ आह विश्वस्येति यथा एवं गुणानामीशः स एव सर्वज्ञोक्त।
र्यकालेन क्षेमं विधास्यतीति किं सुयोनविमर्शेन ३६ ॥इति श्रीभागवतभावार्थदीपिकायां तृतीये षोडशः॥ १६ ततः समादेशो
जन्म तयोर्लोकभयंकरं हिरण्याक्षप्रभावश्च वर्णितं इति द्विसप्तके तुतः क्षेमं विधास्यतीति ब्रह्मवचनात् तत्र देवश
क्यासंक्ताः । भर्तुरादेशात् लौकान्मयात्ता स्त्री शुश्रुरिसुतृहम् गर्भेऽकृपिष्यति इति वा शंकान्त्यापत्याभ्यां परिशंकि

तयोरसुरयोरद्य तेन मायामयो हरिः शक्तिभिर्नेतेन पतत्त्रिभगवोऽस्तत्रिधास्यति ३५ विश्वस्य
यः स्थितिलयोद्भवहेतुराद्यो योगेश्वरैरपि दुरत्यययोगमायः क्षेमं विधास्यति स नो भगवां
स्त्र्यधीशस्तत्रास्मदीयविमृशेन कियानिहार्थः ३६ ॥इति भागवते तृतीयस्कंधे षोडशोऽध्यायः॥
१६ ॥मैत्रेय उवाच॥ निशम्यात्मभुवा गीतं कारणं शंकयोज्झिताः ततः सर्वे न्यवर्तंत त्रिदिवाय।
दिवौकसः १ दितिस्तु भर्तुरादेशादपत्यपरिशंकिनी पूर्णे वर्षशते साध्वी पुत्रौ प्रसुषुवे
यमौ २ उत्पाता बहवस्तत्र निपेतुर्जायमानयोः दिवि भुव्यंतरिक्षे च लोकस्योरुभयावहाः
३ सहाचला भुवश्चेलुर्दिशः सर्वाः प्रजज्वलुः सोल्काश्चाशनयः पेतुः केतवश्चार्तिहेतवः
४ ववौ वायुः सुदुःस्पर्शः फूत्कारानीरयन्मुहुः उन्मूलयन्नगपतीन्वात्यानीको रजोध्वजः
५ उद्धसत्तडिदंभोदघटया नष्टभागणे व्योम्नि प्रविष्टतमसा न स्म व्यादृश्यते पदम् ६

वीरेवायरं वंशोकमाना २ तत्र तदा निपेतुः उद्भवुः ३ सर्वस्ते सहिताभुवः सर्वेशाः केतवः उत्पातं
चक्रमितिशेषः ४ फूत्कारानिति तीव्रवायुशब्दानुकरणं नगपतीन्महावृक्षान्वात्यापवानीकं यस्य
रजएव ध्वजो यस्य ५ उद्धसंत्यस्तडितो येषां मेघानां घटया समूहेन नष्टो भागणः ग्रहनक्षत्रा
दिप्रभा यस्मिन् व्योम्नि पदं स्थानं न व्यादृश्यत व्यपगते सति ... पिनादृश्यत ६ ॥

श्रीः भा० त० टी० ८१

र्थिभिः सह देवि मनाइवोड्डनात् कुर्मे योवसमानत्वं [illegible] उदरस्याकुर्मे योर्यस्मिन्नुदपानेवापीकूपादिभिः
सहिताः शुष्कानि पंकजानि यासु ७ परिधयः परिवेषाः सराह्वोः राहुग्रस्तयोः निर्घाता निरभ्रगर्जि
तानि रथनिर्ह्रादाः तत्त्याः ध्वनयाः विवरेभ्यो गिरिगुहाभ्यः ८ सृगालानामुल्कानां चटत्कारैः ध्वनि
भिः सह ९ ग्रामसिंहाः श्वानः १० कर्कशैः तीव्रैः हेतुनाः खार्कारो गर्दभजातिशब्दः तस्मिन्रभ

वृकोथविमनावार्थिं [illegible] क्षुभितोदरः सोदपानाश्च सरितः शुष्कभिः शुष्कपंकजाः ७
मुहुः परिधयोभूवन्सराह्वोः शशिसूर्ययोः निर्घाता रथनिर्ह्रादा विवरेभ्यः प्रजज्ञिरे ८
अंतर्ग्रामेषु मुखतो वमंतो वह्निमुल्बणं सृगालोलूककटंकारैः प्रणेदुरशिवाः शिवाः ९
संगीतवद्रोदनवदुन्नमय्य शिरोधरां व्यमुंचन्विविधा वाचो ग्रामसिंहास्ततस्ततः १० ख
राश्च कर्कशैः क्षत्तः खुरैर्घ्नंतो धरातलं खार्कारभसामत्ताः पर्यधावन्वरूथशः ११
रुदंतो रासभत्रस्ता नीडादुदपतन्खगाः घोषेरण्ये च पशवः शकृन्मूत्रमकुर्वत १२ गावो
ऽत्रसन्नसृग्दोहाः तोयदाः पूयवर्षिणः व्यरुदन्देवलिंगानि द्रुमाः पेतुर्विनानिलं १३ ग्रहान्पु
ण्यतमानन्ये भगणांश्चापि दीपिताः अतिचेरुर्वक्रगत्या युयुधुश्च परस्परं १४

सः संभ्रमो येषां वरूथशः संघशः ११ रुमाः यहृद्भूतास्ताः १२ सर्वत्र क्रोशंतः गावो रसनसृग्दोहास्सुव [illegible]
शुः देवलिंगानि प्रतिमानि [illegible] इत्यर्थः १३ पुण्यतमान् गुरुबुधादीन् भगणान्न
क्षत्राणि अन्ये क्रूरग्रहा मंगलादयः अतिचेरुः अतिक्रम्य जग्मुः वक्रगत्या [illegible]
युयुधुश्च १४ ॥

ब्रह्मपुत्रानृते विना तेषां स्वपापपरिज्ञानात् १५ व्यज्यमानमात्मपौरुषं स्वं स्वं सिद्धं स्वपौरुषं ययोः १६ नि
रुद्धा व्याप्ताः काष्ठा दिशो याभ्यां स्फुरदङ्गदा भुजा येषु ते भुजा ययोः अङ्गदेति टाबावेन अमर्षं शोभनां काञ्चीं य
स्यां तया काञ्च्या १७ यमयोर्मध्ये यः स्वदेहात्प्रथमम् अजायत तं यस्याः हिरण्यकशिपुं विदुः मातिदितिः यं प्रथमम
सूत तं हिरण्याक्षं यथा विदुः तयोर्नाम कृतवानित्यर्थः अयं भावः यदा हि गर्भाधानसमये योनिदेशे विश

दृष्ट्वान्यांश्च महोत्पातानतत्संस्थाविदः प्रजाः ब्रह्मपुत्रानृते भीता मेनिरे विश्वसंप्लवं १५ तावादि
दैत्यौ सहसा व्यज्यमानात्मपौरुषौ ववृधातेऽश्मसारेण कायेनाद्रिपती इव १६ दिवस्पृशौ हे
मकिरीटकोटिभिर्निरुद्धकाष्ठौ स्फुरदङ्गदाभुजौ गां कंपयंतौ चरणैः पदे पदे कट्या सुका
ञ्च्यार्कमतीत्य तस्थतुः १७ प्रजापतिर्नाम तयोरकार्षीद्यः प्राक्स्वदेहाद्यमयोरजायत तं वै
हिरण्यकशिपुं विदुः प्रजा यं तं हिरण्याक्षमसूत साग्रतः १८ चक्रे हिरण्यकशिपुर्दोर्भ्यां ब्र
ह्मवरेण च वशे सपालांल्लोकांस्त्रीनकुतोमृत्युरुद्धतः १९ हिरण्याक्षोऽनुजस्तस्य प्रियः प्रीति
कृदन्वहं गदापाणिर्दिवं यातो युयुत्सुर्मृगयन्रणं २० वीक्ष्य तं दुःसहजवं रणत्काञ्चननूपु
रं वैजयंत्या स्रजा जुष्टं संन्यस्तमहागदं २१

दीर्घं द्विधा विभक्तं ग्रादिपश्चाज्ज्ञानेन प्रविशति तदा यमौ भवतः तयोश्च पितृतः प्रवेशक्रमविपर्ययेणामा
तृतः प्रसूतिः यदा शिरा द्विधाभूते बीजं पूर्व्वं परित्यजत दौ तदा भवतो गर्भस्मृतिवेशाद्विपर्ययादिति पिण्डसि
द्धिस्मरणात् श्रेतः स्वदेहात्सर्वयोर्जातः तस्य हिरण्यकशिपुमिति दितिः प्रथमं प्रसूतस्य हिरण्या
क्ष इति नाम कृतवानिति १८ दोर्भ्यां मृत्युरहितः ब्रह्मवरेणाप्यकुतोमृत्युः १९ रणं युद्धं २०

श्री.
भा.तृ.
टी.
६२

मनसा शौर्येण वीर्येण बलेन वरेण चोन्मिक्रं गर्वितेष्ट्र सर्पापे तिरं कृत्वानि लिलिखिरे लीना बभूवुः २२ येन
महसा विरोहितान् दृष्ट्वा तान् तान् जीवान् मत्वा नुक्रो वानिति पाठे पौरुषहीनान् २३ सन्नाप्रवसन्नाधीर्यं
यावद्वं मानेजना थविनाश्रभिश्रताः सन्तः २५ महोमीन भिनन्न मोच्चा मारयतीति पूर्वकास्थाय मंत.

एवं वीर्यं वरोन्मिक्रमसत्यम कुतो भयं भीतानिलिल्युर्देवा नार्दीरसताः बालवः २२ सर्वे
तिरोहितान् दृष्ट्वा मत्ता मत्वा नरेस्त्राम्यं मैद्रान्स्व गणाचक्रे वानपश्य हानदत्त प्रा २३ ततोति
वृत्तः कौशिक्यनो भीरं भीमनिःस्वनं दिनगा हेमहामत्वो बाधिं मनस्वाद्वियः २४ तस्मिन्प्रविष्टे
वरुणा मये निकायदोगणाः सन्नाधयः समाधुसाः आहरमाना श्रीत्पत्व वर्षे सामयर्षितारः
रत्नेर पहहुवुः २५ सवर्ष्य गानुरथो महाबलः वमहोमीनु स्वसने विनाम्बुजः सोर्याभि.
तेनेगतर या विभावरी मामेदिवा स्नात पुरीपदेतमः २६ ततोपलभ्यास्वरलोकपालकं याद.
सागणाना मृषभं प्रवेतसं समन्वलक्ष्ये गणितान्य नीवय जगाम देहान्धिराजसंश्रये २७ ते
लोकपालाधिपतिप्रिहेरत्नु वाची यो यदि होइमेरवीरमायिनं विजित्य लोके खिलदैत्यदानवान
राजसूयेन पुरायजन्नमो २८ सप्तवमुत्स्यिक्रमदेन विद्विषा हर्टमलव्याभगवान पाशपतिः
रोचमनुस्यनुराम पासपाधियास्य वोवरं सोप्यामंगतावरं २९ पपपामितामं पुरुषान्सुरा
न नाद्यः सं मुपेत्वां रणमार्गकाविदे प्राप्य विप्ययस्तरविभेदितं मनस्विनो यदाणतेभवाहर

पा: ३० ॥

स्याप्युद्धा स्वर्गोनामतमा विशेषः तन्मयरज्ज्वा हृदवदुयेमर्थः विभावरी संज्ञा मासेदिवान्प्राप्तः २६
प्रसन्नागालोकः पालालवमालकं श्लन्नं उपतस्थितु प्रतिपेस २७ यस्मात् राजसूयेन भवानयजत
२८ उपयामं पुष्टादिको गुकाउपयमं २९ युद्धमार्गनिर्गतोयः तोषयिष्यतितेइहिगच्छ शरणतेस्त्वेति

॥ ३० ॥

श्यागत. पीठ्यं विस्मयः नष्टगर्वः वीरशये रणांगने वृषाणि वराहाय वराहान् ३१ ॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीयस्कंधे सप्तदशः ॥ १७ ॥ अष्टादशे हिरण्याक्षपरोक्षं दर्त्तवराहयोः निर्विशेषं महायुद्धं देवद्रोभिनिरूप्यते प्रतियोद्धारं श्रुत्वामनाः शयिष्यसे इति उक्तं तदविगणय्य अवगणयित्वा यतः दुर्मदः १ अभिजयतीति अभिजितं श्रीहरिं दंष्ट्राग्रे धीयमानाविनं येन अग्रदंष्ट्रया स्वरुचः हिरण्याक्षतेजांसि अरुणश्रिया यन्नेत्राक्ष्णा नेत्रे णाप मुष्णंतं निरस्यंतं वनगोचरो मृगः वारिचरो नाहं २ एहि आगच्छ रसौकसां पातालवासिनां नो

त्वं वीरमानी दभिपद्य विस्मयः शयिष्यसे वीरशये श्वभिर्वृतः यस्त्वद्विधानामसतां प्रशांतये रूपाणि धत्ते सदनुग्रहेच्छया ३१ ॥ इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ तदेवमा कर्ण्य जलेशभाषितं महामनास्तद्विगणय्य दुर्मदः हरेर्विदित्वा गतिमंग नारदाद्रसातलं निर्विविशे त्वरान्वितः १ ददर्श तत्राभिजितं धराधरं प्रोन्नीयमानावनिमग्रदंष्ट्रया मुष्णंतमक्ष्णा स्वरुचोऽरुणश्रिया जहास चाहो वनगोचरो मृगः २ आहैनमेह्यज्ञ महीं विमुंच नो रसौकसां विश्व सृजेयमर्पिता न स्वस्ति यास्यस्यनया ममेक्षतः सुराधमासादितसूकराकृते ३ ॥ ॥

स्माकं समर्पिता अनया पातालावनत् रणात्स्थानच्युटते इति भावः हिरण्याक्षेणोपि दत्तेपार्थे अयुक्ता अपि भारती वस्तुतो भगवंतं स्तोति तथाहि वनगोचरः जलशयानः श्रीनारायणः सएव योगिभिर्मृग्यते उभावनु वा हे मंत्रश्रुतः मामना इत्यादि अनया सह वर्तमानो नो अस्मदीय यान्ति समर्पं मयलं राज्यया अस्य सिधा स्पासिनात्र संदेहः न याय स्वत. रूपयाविमुंचेत्यर्थः असादितनाहीलया लीलामात्र सूकराहतिर्येन ३ ॥ ॥

ये भवान्तरे दैत्येन वीर्येण जयतीति तथा च स्वतं

श्री॰ यभवायनाशाय भूतः ११ः वल्लभो द्वाय भृत्यो भृत्यः अस्थित स्वर्गः ये भवान्तरे देत्यो वीर्ये जयतीति तथा च स्वतं। सम्यक्कृष्णा
भा॰ स्तु॰ स्त्वहर त एव स्थितत्वाज्जयतीति संस्थाप्य हत्वा योगमायार्त्तिमचिंत्य वलेय स्य अल्पपौरुषेय स्मात् नैत्वां सम्यकृष्णा स्तुहृदीप्त
टी॰ यचित्ताम क्वा हट दि स्थिरी हतेत्यर्थः हे भूरुप्रभूतात् प्रातिप्रायायतीतित थाम प्रतोविनिधानः स्तुहृदी
८३ वः संसार दुःखानि भूतेना शयामियतः त्वंसमर्थं वोधवानपि भावयसीतिभावः ४ अससङ्ग चक्र तयापि गदया अप्रीर्त्ती प्रीर्षेय स्य न याश्रुतेत्वयि सर्वस्थितेसति येत भ्रम धुनावलिं हरेतिनिवानाभक्ताः येच पूर्वभक्ताः अ

त्वैनैः सपत्नैर भवायविंशतोयो मायया हत्य सरान्परोदितित त्वांयोगमाया च वल्लमल्पपौरुषं सं
स्थापयन् भृत्यप्रशृंगे सरवः ४ त्वयि संस्थिते गदया प्राप्तं एप सङ्ग चक्र तयायेच तन्नभ्रं वलिं हरं तदेष
योये च देवाः स्वयं सर्वे न भविष्यंत्य भूताः ५ सन्नयमानोरिङ्करुत्क तोमरैर्दंष्ट्राग्रगाग्रपलद्वाभीतो
नोदपृषत्रिरगादेव भयाक्रा हाहतः सकरेणयथेभः ८ ॥

ययोदेवाश्च ते सर्वे स्वयमेवोयं भवितैव भूतानभविष्यंति किंतद्दृष्ट भूतानभविष्यंतीत्यर्थः ५ सहरिः अरेडरु
भवोदेवाश्च तेसर्वे स्वयमेवोयंभवितेव भूतानभविष्यंति दंष्ट्राग्रगतोपसृष्ठोभीता मालद्रानोदंडरुन्नव्यायोशृष
क्रान्येव तोमराः शस्त्रविशेषः नैः नद्यमानो व्यथ्यमानः दंष्ट्राग्रगतो सृष्टोभीता मालद्रा नोदंड रुजं व्यायो शृष
न् सहनमानएव निर्गतः करेणहस्तिनीवसंततसङ्करुत्क्रितः अमरैः निमित्त भूतैः नद्यमानः ययास्त्र ग्राहि
णांऽव्रयादीनां व्यथां दष्ट्वा त्वंके पयापीडामानइत्यर्थः नोदपृषत्नित्यस्याप्ययमेवार्थः ८ ॥ राम ॥
राम॰ ८३
रामायनमः ॥

सलिलान्निर्गतेन मत्स्यगतः सन् हिरण्यवर्ण्णपिङ्गाः केशाय स्यैतस्य कषोमकरः करालदंष्ट्राय स्य ग्रश
निवर्जिः स्वनोयस्य निलेना नाम सत्तो किं विगर्हितं ग्रसितिं दाभयाभावात् पलायनेनयुक्तोभिन्नार्थः वस्तुत
स्तगताक्रियः प्राप्तक्रियः न संत्तोयेभ्यः तेषां रूपाल्लुनो विं विगर्हितमसितिनकिंम् अतः रूपालत्वात् दंष्ट्रा
स्थितभूरस्वराणांर्थार्कि विततायनमपि तन्नेदि नेत्यर्थः यद्वालोकेऽपकारस्य भवनमुद्धरनो ग्रइवणामनुविते
मन्वानो देवस्यात्मानमेवाथितिपतिगतक्रिया सार्थकयराणां ग्रसनामसाकं किंचगर्हितं नमासिग्रपितग्रस्तो

तेनिः सरंनं सलिलादुद्धृतो हिरण्यकेशोवैरदंष्ट्र याऽग्रषः करालदंष्ट्राग्रानि निः स्वनो ववी
न्नतक्रियाकिं न्वसत्तोवेगर्हितं ७ सगामुद्रस्तात्सलिलस्यगोचरे विन्यस्यनेस्यामदयात्त्वसा
मं ग्रभिहतोविषुस्त्रमाश्रस्तैते ग्रासूर्यमाणोविबुधैः पश्यतोरेः ८ परागत्रयमंत्रोनपनीयोप
कल्पं महाग्राहं कांचनचित्रदंसं मर्माण्यभीत्याशनदंतेतुरानेः प्रचेरमत्स्यः ग्रहसंस्तवभा

वे ८ राम ॥

वधितस्मान्निववीदित्यर्थः सभगवान् विबुधस्त्राभिहतोविबुधैस्त्राप्रस्तैराश्वर्यमाणः पाठांतरे विषुस्त्रा
प्रस्तैर्विबुधैरभिहतइति सलिलस्योदस्ताउपरिवृहहारगोचरदेशेगाविन्यस्य स्वसत्वसाधारणान्निहित
वान् इरेत्तस्यपश्यतएव ८ पराक्रमहतोनुग्रमंत्रंलश्चतयनीयोपकल्प्यस्त्रवर्णाभरणांकांचनमयंचित्रदंसः
कवचोयस्यानेदंतेग्रचेरमत्स्यनंत्रग्रथितेत्यादिकं चातु[illegible]णामात्रं [illegible]स्ववाक्यभीतानोदेवानाभयनिहतेयवस्त्र
नस्तेनतथाउक्तेनकोपादिहितभावात् ९ ॥ ॥

श्री॰ भा॰ स्कं॰ टी॰ ८४

ग्रामसिंहान् शुनः प्रतिमुक्तस्य बद्धस्य विकत्थनं श्लाघां १० न्यासहरा निक्षेपहराः द्राविताः पलायनं कारिताः अथा-
पि युद्धसमर्था अपि तिष्ठामः ननु इतः स्थेयं स्थातव्यमेवास्माभिः नन्वितः किमित्याह क्व यामो येन बद्धवैरभावात्
११ पद्रथानां पदातीनां ये यूथपाः तेषामधिपः मुख्य इत्यर्थः अस्वस्तये पराभवाय घटस्व अनूहो निवर्तको

श्रीभगवानुवाच सत्यं वयं भो वनगोचरा मृगा युष्मद्विधान्मृगये ग्रामसिंहान् न मृत्युपाशैः प्रतिमु-
क्तस्य वीरा विकत्थनं तव गृह्णन्त्यभद्र १० एते वयं न्यासहरा रसौकसां गतह्रियो गदया द्राविताल्ते
तिष्ठामहेथापि कथंचिदाजौ स्थेयं क्व यामो बलिनोत्पाद्य वैरं ११ त्वं पद्रथानां किल यूथपाधिपो
घटस्व नोस्वस्तय आश्वनूहः संस्थाप्य चास्मान्प्रमृजाश्रु स्वकानां यः स्वां प्रतिज्ञां नातिपिपर्त्यसभ्यः
१२ मैत्रेय उवाच सोधिक्षिप्तो भगवता प्रलब्धश्च रुषा भृशं आजहारोल्बणं क्रोधं क्रीड्यमानो
हिराडिव १३ सृजन्नमर्षितः श्वासान्मन्युप्रचलितेंद्रियः आसाद्य तरसा दैत्यो गदयाभ्यहनद्धरिं १४
भगवांस्तु गदावेगं विसृष्टं रिपुणोरसि अवंचयत्तिरश्चीनो योगारूढ इवान्तकं १५ पुनर्गदां
स्वमादाय भ्रामयंतमभीक्ष्णशः अभ्यधावद्धरिः क्रुद्धः संरंभाद्दष्टदच्छदं १६ ततश्च गदयारातिं
दक्षिणस्यां भ्रुवि प्रभुः आजघ्ने स तु तां सौम्य गदया कोविदोहनत् १७ ॥ ॥

यो नातिपिपर्ति न पूरयति पालयति वा असभ्यः सभायामनर्हः १२ सोधिक्षिप्तः सत्यं वयमिति श्लोकेन
रुषा प्रलब्धश्च उपहसितश्च एते वयमिति द्वाभ्यां क्रीड्यं कार्यमाणोहिराट् महासर्प इव १३ मन्युना प्रचलिता-
नि क्षुभितानींद्रियाणि यस्य १४ अंतकं मृत्युं १५ सौम्य विदुर तां गतां गदां स्वगदया अभ्याहनत् १७ ॥ ॥ स्कं॰ ८४

हर्यक्षो हिरण्याक्षः १८ स्पृधोः स्पर्धमानयोः तिग्माभ्यां गदाभ्यामाहतान्यङ्गानि ययोः क्षतादास्रवतीति
क्षतास्रवं रुधिरं तेन स्वघ्राणामवघ्राणेनेन विवृद्धो मन्युर्ययोः विचित्रान्मार्गान् गदायुद्धे भ्रमणभेदानि
लायां गोस्ताभ्यां निमित्तभूतायां शुष्मिणोर्बलवतोः वृषभयोः यस्तेनेपि इलाशब्दार्थीन दर्थैर्वृषभौ हि खलु बा
हू निर्दिनानि संग्रथितनोदनेग शृङ्गसंघर्षविदीर्णगलद्रुधिरौ परस्परोपमर्दं श्रूयसंरम्भौ च मत्कारिनारा

एवं गदाभ्यां गुर्वीभ्यां हर्यक्षो हरिरेव च जिगीषया सुसंरब्धावन्योन्यमभिजघ्नतुः १९ त
योः स्पृधोस्तिग्मगदाहताङ्गयोः क्षतास्रवघ्राणविवृद्धमन्य्वोः विचित्रमार्गांश्चरतोर्जिगी
षया व्यभादिलायामिव शुष्मिणोर्मृधः २० दैत्यस्य यज्ञावयवस्य मायागृहीतवाराहतनोर्महा
त्मनः कौरव्य मह्यां द्विषतोर्विमर्दनं दिदृक्षुरागादृषिभिर्वृतः स्वराट् २१ आसन्नशौण्डीरम
पेतसाध्वसं कृतप्रतीकारमहार्यविक्रमम् विलक्ष्य दैत्यं भगवान्सहस्रणीर्जगाद नारायण
मादिसूकरम् २२ ब्रह्मोवाच एष ते देव देवानामङ्घ्रिमूलमुपेयुषां विप्राणां सौरभेयीणां
भूतानामप्यनागसाम् २३ ॥

श्रूयमाणौ निपततः इति प्रसिद्धं २० यज्ञावयवस्य यज्ञावयवा यस्य तस्य वाराहस्य मह्यां मह्या निमित्तं द्विषतो २१ आ
सन्नं चन्नाशं यस्य तमाह किंभूतं त्वा दैत्यं विलक्ष्य कथंभूतम् आसन्नप्राप्तं शौण्डीरं शौर्यमदो वा यस्य तम् अपेतं साध्व
सं यस्मात्कृतः प्रतीकारो येन अहार्यो प्रतीकार्यो विक्रमो यस्य सहस्राणां ऋषिसहस्राणां नेता २२ हे
देव नैत्रेश्चसंप्राप्तानां देवादीनां पापासुरः २२ ॥

श्री
भा॰तृ॰
टी॰
९५

आगस्कृन्नपराधेवायरांधारोपकैः नत्वरिहारायप्रवृत्तोभयकृत् भीतेऽस्मान्वाडदुष्कृत् अर्थप्राणादिहर्ता अस्म
द्राद्धः प्राप्तवरो येन अन्वेषन्प्रतिशत्रुमवलोकयन् अप्रतिरथः प्रतिद्वंद्वशून्यः २३ यद्यस्माद्देव भूतानायेन
स्मादेवमाक्रीडयद्देवेव यथोत्थितं कुपितमाशीविषं बालः पुच्छाकर्षणादिनाक्रीडयति तद्वत् २४ स्वामास्थि
हे देव स्वां मायामघं पापरूपं २५ वेलामेवाह एषेति लोकालोकच्छेदकरी कवडिति अव्ययोर्विनेशावनते २६ अ
भिजिन्नयाह्नः सर्वमौहूर्तिको योगः सन्मुहूर्तैः सुभद्रः सुयान्यामः अतो यावन्न हन्ते शेषोवालिनावदेवा

आगस्कृद्भयकृद्दुष्कृदस्मद्राद्धवरोऽसुरः अन्वेषन्नप्रतिरथो लोकानटति कंटकः २२ मैनं माया
विनं दृप्तं निरंकुशमसत्तमं आक्रीड बालवद्देव यथाशीविषमुत्थितं २४ न यावदेष वर्धेत स्वां वे
लां प्राप्य दारुणः स्वां देव मायामास्थाय तावज्जह्यघमच्युत २५ एषा घोरतमा संध्या लोकच्छं
बट्करी प्रभो उपसर्पति सर्वात्मन् सुराणां जयमावह २६ अधुनैषोऽभिजिन्नाम योगो मौहूर्तिको ह्यगात्
शिवाय नस्त्वं सुहृदामाशु निस्तर दुस्तरं २७ दिष्ट्या त्वां विहितं मृत्युमयमासादितः स्वयं विक्र
म्यैनं मृधे हत्वा लोकानाधेहि शर्मणि २८ ॥इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे अष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥ मैत्रे
य उवाच॥ अवधार्य विरिंचस्य निर्व्यलीकामृतं वचः प्रहस्य प्रेमगर्भेण तदपांगेन सोऽग्रहीत् १

दुस्तरमेनं निस्तर जहि २७ त्वां मृत्युं त्वयैव मायया अग्रहकाले विहितं निर्मितं आसादितः प्राप्तः शर्मणि सुखे
आधेहि स्थापय २८ ॥इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीयस्कंधेऽष्टादशः ॥१८॥ ऊनविंशे विरिंच्यादिप्रा
र्थितेन महामृधे वराहेण हिरण्याक्षवधः श्लाघ्योऽत्र वर्ण्यते निर्व्यलीकं च न दंभूतं च यथा ठाने रे निष्कपटाभि
प्रायेणेदं नटनेव कालात्मनोऽपि मम महते वल्गु उपदिशतीति प्रहस्य अपांगालोकनेन स्वीकृतवान्
१ राम ॥ राम ॥

राम॰
९५

मुखवनमभिमुखेनहन्तोकपोलस्याधोभागेसहतजः वज्रएणेंडियार्थादाविर्भूतः २ सास्वराद्दयानेनहृ
नाननेविच्य.तामतीविद्युरिणिनाभूत्वापदन. रेजेवनद्रगवत्त.रत्नननेयद्दाननयद्दस्याहन्मारेजेद्रमने
नाभिसंबंधः नरेंद्रेपोरकरेजेइतिवा ३ लब्धतीर्थोलब्धावसरः सचनववायेनशाहरनसमानय
न् वभूवतिवाकरभेदात्सइत्यस्यापोरुरनरुणं ४ व्याग्रसमंभ्रमंवक्रपसविघजमानेविशेषेणसेग

ततः सपत्नेमुखतः चरंतमङ्गनोभयं जयातोत्पन्नगाद्दयाहननावसरमद्दजः २ साहताते
नगद्दयाविहननाभयवत्त.तत विद्युरिणिनापनेइजेनद्दृनुमिवाभवत् ३ सनवालब्धनी
र्थोपिनववायुनिरायुधम् मानंयसमुथेयर्मविघ्नवत्तेनेभ्वकोपयन् ४ यदायामसविद्राये
हाहाकारोविनिर्गते मानयामासवद्दर्मस्वनाभेवास्मरद्दिभः ५ तेवाग्रवज्रकेदिनिभ्रशा
धमेनस्वपार्श्वद्दस्वेनविघजमाने विशावावोतहिद्दांविचराणेनजास्मासेस्वास्मिनेमुंज
हीति ६ सनेनिशम्यात्रस्तोभवग्रनोवावस्थितेपरम्पलायलोचने विलोक्यवामर्षप
रिस्फिनेंद्रियोरुषासहंनद्रुदयाद्दशाकृसत् ७ करालदंष्ट्रः चद्रभांसेचसाणोद्दहाग्नि
व शुभिसानसगद्दयाहतोसीमाहनद्दरिं ८ यदासचेतनंसाथोभयवान्यजस्तकरः
नीत्यामिषतः शत्रोः प्राहरद्वातरंहसम् ९

प्राक्तुवंतेनेशतिघ्नतहिद्दांततआभावमजानतोप्राससमेतदासंस्म ६ सदैत्याःतमात्रवक्रेविशम्यद्दद्दुष्माग्र
तोवातुस्थितेनेचविलोक्याश्रमर्षेणव्रजायेनपरिसुनानिद्यभिनानीडियाणियस्यसः प्राद्दशत् ७ व
दामोद्दहाग्निवसेवज्राणः पश्यन्निवेनिवसलनः क्रोधाभावमाह हतोसिजातोसिइवि
वासवोर्धः ८ वानरंहृसंवायुवेगं ९ ॥

श्री॰
भा॰ टी॰
टी॰
९८

घटस्व उद्यमं कुरु यतः त्वं जेतुमिच्छसि १० हतो मानो गर्वो यस्य १२ ज्वलञ्चासौ ज्वलनश्च तद्वल्लोलुपं ग्रसन
शीलं यज्ञाय विष्णवे मारणाय कार्यकारत्वे दृष्टान्तः विप्राय दिशामभिचारं कुर्वन्यथा १३ अन्तः खे आकाश
मध्ये चकासमानं उदीर्णा उत्कटा दीधितिः दीप्तिर्यस्य निशातनेमिना निशितधारेण हरिरिन्द्रो यथा तार्क्ष्य
स्य पतत्रं मुक्तं न चिच्छेद देवादिभिर्निर्जित्य कलशं नयता गरुडेन इन्द्रप्रयुक्तवज्रस्यामोघस्य मानं दातुं पक्ष

गृहाणायुधमाधत्स्व घटस्व त्वं जिगीषसि इत्युक्तः स तदा भूयस्ताडयन्व्यनदद्भृशम् १० तां स
आपततीं वीक्ष्य भगवान्समवस्थितः जग्राह लीलया प्राप्तां गरुत्मानिव पन्नगीं ११ स्वपौ
रुषे प्रतिहते हतमानो महासुरः नैच्छद्गदां दीयमानां हरिणा विगतप्रभः १२ जग्राह त्रि
शिखं शूलं ज्वलज्ज्वलनलोलुपं यज्ञाय धृतरूपाय विप्रायाभिचरन्यथा १३ तदोजसा दै
त्यमहाभटार्पितं चकासदन्तःख उदीर्णदीधिति चक्रेण चिच्छेद निशातनेमिना हरिर्यथा ता
र्क्ष्यपतत्रमुज्झितं १४ वृक्णे स्वशूले बहुधारिणा हरेः प्रत्येत्य विस्तीर्णमुरो विभूतिमत् प्रवृद्धरोषः
स कठोरमुष्टिना नदन्प्रहृत्यान्तरधीयतासुरः १५ तेनेत्थमाहतः क्षत्तर्भगवानादिसूकरः
नाकम्पत मनाक्क्वापि स्रजा हत इव द्विपः १६ अथोरुधासृजन्मायां योगमायेश्वरे हरौ यां
विलोक्य प्रजास्त्रस्ता मेनिरेऽस्योपसंयमं १७ प्रववुर्वायवश्चण्डास्तमः पांसवमैरयन् दिग्भ्यो
निपेतुर्ग्रावाणः क्षेपणैः प्रहिता इव १८ ॥

मेकं त्यक्तं तत् यथा इन्द्रः चिच्छेद किंतु च तत् यथा खे प्रकाशनं तद्वत्प्रकाशमानमित्यर्थः अभिसेवे =२८
धः १४ अगात् संलक्ष्यातिस्फुरितं तेन च बहुधा छिन्ने किंतु सति प्रत्येत्याभिमुख्यमागत्य हरेरुरः वक्षः प्रहृत्य
१५ मनाक् ईषदपि क्वापि १६ अस्य जगतः संयमं प्रलयं १७ पांसवं तमः पांसुभिरिति वतः क्षेपणैर्यन्त्रै राम॰ ९९

नष्टो भगणो येन तत्तमसमूहो यस्या सतेनैव दैत्यबलातिरेकाद्भस्मरत्नसमूहं ग्रोतिक्रमो गणपतेषु शङ्कितव्यत्वामसं
भवात् १९ नानायुधानि मुञ्चतीति निर्घाया यातुधान्य इत्यत्र पदच्छेदः २० हिंस्राः हिंसादिभिर्दीप्तास्ते वैशसाः शूलाः
अतिवैशसाः ग्रन्थशः वाच उत्सृष्टा इत्यत्रैव वाक्यसमाप्तिः २१ प्रादुष्कृतानामिति प्रकटितमायानां वि

द्यौर्नष्टभगणाभ्रौघैः सविद्युत्स्तनयित्नुभिः वर्षद्भिः पूयकेशासृग्विण्मूत्रास्थीनि चासकृत्
१९ गिरयः प्रत्यदृश्यन्त नानायुधमुचोऽनघ दिग्वाससो यातुधान्यः शूलिनो मुक्तमूर्धजाः
२० बहुभिर्यक्षरक्षोभिः पत्त्यश्वरथकुञ्जरैः आततायिभिरुत्सृष्टा हिंस्रा वाचोऽतिवैशसाः
२१ प्रादुष्कृतानां मायानामासुरीणां विनाशयत् सुदर्शनास्त्रं भगवान्प्रायुङ्क्त दयितं त्रिपात्
२२ तदा दितेः समभवत्सहसा हृदि वेपथुः स्मरन्त्या भर्तुरादेशं स्तनाच्चासृक्प्रसुस्रुवे २३
विनष्टासु स्वमायासु भूयश्चाव्रज्य केशवं रुषोपगूहमानोऽमुं ददृशेऽवस्थितं बहिः २४
तं मुष्टिभिर्विनिघ्नन्तं वज्रसारैरधोक्षजः करेण कर्णमूलेऽहन्यथा त्वाष्ट्रं मरुत्पतिः २५ स आ
हतो विश्वजिता ह्यवज्ञया परिभ्रमद्गात्र उदस्तलोचनः विकीर्णबाह्वङ्घ्रिशिरोरुहोऽपतद्यथा
नगेन्द्रो लुलितो नभस्वता २६

नाशयत् विनाशनमिति यथा श्रुतेनैव षष्ठी जीर्णा सवनानि पादाय यस्य यज्ञमूर्तेरिति तात्पर्यः त्रयस्त्रस्य पा
दा इति श्रुतेः २२ भर्तुरादेशो नमत्पुत्रो भगवान् हरिर्निहन्तीत्येवं रूपः २३ उपगूहमानः बाहुभ्यां तत्तानि पाय
संवेष्टयन् २४ प्रहरन्नचानन्त्वाष्ट्रं वृत्रं मरुत्पतिरिन्द्रः २५ परितो भ्रमद्गात्रं शरीरं यस्य उदस्ते ऊर्ध्वं क्षिप्ते
लोचने यस्य विकीर्णा बाह्वङ्घ्रयो यस्य नगेन्द्रो महाद्रुमः लुलितः उन्मूलितः नभस्वता वायुना २६

श्री
भाग
टी
८०

संस्थितिंभूतं २० भ्रमतः प्रारोपितान् लिंगशरीरान् मोक्षमिक्षयाविगाहस्पर्धयोरेवकरत्वात करेणाहत्रि
निपदपद्मर इच्छ्याविरुद्ध २८ अखिलयज्ञानांनेनैवविस्तारायकारणायेतिवाग्ररुद्धदोममभेजा ३१ सा
चित्वाहतेनार्थः उद्धवविष्टरादिभिर्भयादिभिः सेवनः ३२ यथाहतेंगरुद्धमिमनतिक्रमयायथादिनवव

दिशोभायनं तमकुंठवर्वसंकरालदंष्ट्रपरिदृष्टदर्कं श्रद्धादयोवीदशयोः स्वागताश्रहोइमां
केनाथनमेनसंस्थितिं २२ येयागिनोयोगसमाधिनारहोध्यायंतिलिंगादसतोमुमुक्षया
तस्येषदेसर्षभःपदाब्जतोमुक्तिप्रवर्षस्ततनुरमनसमनेह २८ एतौतौपार्षदावस्यशापायातावसंग
तिं पुनःकालियेःस्यानेप्रपत्स्येनेहनमभिः २९॥देवाऊचुः॥नमोनमस्तेऽखिलयज्ञतंत्रवेस्थि
तोगृहीतामलसत्त्वमूर्तये दिष्ट्याहृतोयंजगतामरुंतुदःत्वत्पादभक्त्यावयमीशनिर्वृताः ३१
मैत्रेयउवाच एवंहिरण्याक्षमसह्यविक्रमेसमादयित्वाहरिरादिसूकरः जगामलोकंस्वम
खंडितोत्सवं समीडितःपुष्करविष्टरादिभिः ३२ मयायथानूक्तमवादितेहरेःकृतावतार
स्यसुमित्रचेष्टितं यथाहिरण्याक्षउदारविक्रमोमहामृधेक्रीडनवन्निराकृतः ३३॥सूतउ
वाच॥इतिकौषारवाख्यातामाश्रुत्यभगवत्कथां क्षत्तानंदंपरंलेभेमहाभागवतोद्विज ३४
अन्येषांपुण्यश्लोकानामुद्दामयशसांसताम् उपश्रुत्यभवेन्मोदःश्रीवत्सांकस्यकिंपुनः ३५
योगजेंद्रमृगग्रस्तंध्यायंतंचरणांबुजं क्रोशंतीनांकरेणूनांकृच्छ्रतोमोचयद्द्रुतं ३६ योवैहिर
ण्याक्षवधंमहाद्भुतंविक्रीडितंकारणसूकरात्मनः शृणोतिगायत्यनुमोदतेंजसाविमुच्य
तेब्रह्मवधादपिद्विजः ३८ ॥
पितेहेतमित्रयथायेनप्रकारेण ३२ हेद्विजशौनक ३३ कथामुपश्रुत्य ३४ भक्तिमात्रेणापशूनामपि
सुलभःअन्यथादेवानामपिदुर्लभइतितत्कथाश्रवणेकस्यानंदोनस्यादित्याह यइतिद्वाभ्यांगजेंद्रयाहः
क्रोशंतीनोसतीनां इतिहृपालस्त्वंमतेसंकटादमोचयत् ३९ एम
८०

कारयोशयिच्छुद्वरणादिना स्वकारूपस्येति शृवंश्लोकटीका ३६ एतद्वरेर्विक्रीडितं श्रुणतामेनेश्री
नारायणोगतिर्भवति महाश्वणं स्वगीरित्यदंग्रलेपवित्र मतिशयेन शाय कंथन्येथ नावंहयशास्यकी
र्तिकरं भ्राग्रवस्त्राशिषांच पदं स्थानं परित्राणंवा प्राणानामिंद्रियाणांच पदंस्त्रेगविदुर ३८॥ इतिश्रीभा
वार्थदीपिकायांतृतीयस्कंधेएकोनविंशोध्यायः॥ १९॥ विशेषवराहजन्मादिप्रवथानादिघादिनः स्वर्गोउसं

तेस्ताखाराध्यश्रृन्नभिरनणपशारणैर्नृभिः कृतज्ञः कोनसेवेतदुरात्मसाधुभिः ३७
एतन्महापुण्यमलंपवित्रंधन्यंयशस्यंपदमायुराशिषां प्राणेंद्रियाणांहृदिशौर्यवर्धनं ना
रायणेनेगतिरंगशृण्वतां ३८॥ इतिश्रीभागवतेतृतीयस्कंधेएकोनविंशोध्यायः॥
शौनकउवाच॥ महींप्रतिष्ठामध्यस्य सौते स्वायंभुवो मनुः कान्यन्वतिष्ठद्द्वारा
णि मार्गायावरजन्मनां १ क्षत्ता महाभागवतः कृष्णस्यैकांतिकः सुहृत्
न यस्तत्याजाग्रजं कृष्णे सापत्यमघवानिति २ द्वैपायनादन
वरो महित्वे तस्य देहजः सर्वात्मना श्रितः कृष्णं तत्परांश्चा
प्यनुव्रतः ३ ॥

र्यतेवक्तुं अन्वर्थश्लनेमनोः प्रतिष्ठांस्थानमध्यस्यप्राप्यहेसौतेसूतस्यरोमहर्षणस्यपुत्र वेद्यवरा
अर्वाचीनेजन्मयेषांतेषामीश्वरेल्लीलानांमार्गायनिर्गमायकानिद्वाराणिकृतवान् अर्वाचीनान्द्वा
राणिः कुरुपायैः स्पष्टवानित्यर्थः १ विदुरमैत्रेयसंवादेनैवदैवेनैवतज्ज्ञास्यत इति तमेवसंवादंश्रोतु
माह द्वाभ्यांति माह पंचभिः श्रीकृष्णस्य सत्वेहेतुः यइति दुर्योधनादिभिः अपत्यैःसहितमग्रजं धृत
राष्ट्रमघवानपराधइति हेतोः श्रीकृष्णेकृष्णमेनानादरात्तयः तत्याज २ अनवरोन्यूनःमाहिम्नेमहि

कुशावर्ते गङ्गाद्वारे ४ यानि कर्माणि ... तयोरिति अघघ्नीः अघघ्न्यः नूनं कथं श्
ऋताः ५ कीर्तन्यानि कीर्तनार्हाणि उदाराणि यस्य हरेः ६ एवमिति व्यासशिष्य उग्रश्रवा रोमहर्षणपुत्रः
नैमिषमयनमाश्रयो येषां मर्पितं अध्यात्मं मनो यां गोरुद्धरणं लीलां हिरण्याक्षं चावज्ञया हतं निशम्य भा

किमन्वपृच्छन्मैत्रेयं विरजास्तीर्थसेवया उपगम्य कुशावर्त्त आसीनं तत्त्ववित्तमं ४ तयोः संवद
तोः सूत प्रवृत्ता ह्यमलाः कथाः आपो गाङ्गा इवाघघ्नीर्हरेः पादाम्बुजाश्रयाः ५ ता नः कीर्तय भ
द्रं ते कीर्तन्योदारकर्मणः रसज्ञः को नु तृप्येत हरिलीलामृतं पिबन् ६ एवमुग्रश्रवाः पृ
ष्ट ऋषिभिर्नैमिषायनैः भगवत्यर्पिताध्यात्मस्तानाह श्रूयतामिति ७ ॥सूत उवाच॥ हरे
र्धृतक्रोडतनोः स्वमायया निशम्य गोरुद्धरणं रसातलात् लीलां हिरण्याक्षमवज्ञया हतं
संजातहर्षो मुनिमाह भारत ८ ॥विदुर उवाच॥ प्रजापतिपतिः सृष्ट्वा प्रजासर्गे प्रजापतीन्
किमारभत मे ब्रह्मन् प्रब्रूह्यव्यक्तमार्गवित् ९ ये मरीच्यादयो विप्रा यस्तु स्वायम्भुवो मनुः
ते वै ब्रह्मण आदेशात् कथमेतदभावयन् १० सद्वितीयाः किमसृजन् स्वतन्त्रा उत कर्मसु आ
होस्वित्संहताः सर्व इदं स्म समकल्पयन् ११॥

रतो विदुरः ९ यस्मात्त्वमव्यक्तमार्गवित् ब्रह्मणो वा विशेषणं ९ एतत् जगदभावयन् उत्पादयामासुः
१० सद्वितीयाः सभार्याः स्वतन्त्राः भार्यानपेक्षाः कर्मसु प्रजासर्गादिषु संहताः परस्परापेक्षाः इदं जगत्

त्रस्याद्विमारभतेतिशब्दस्पर्शादीन्सृष्टवानित्युत्तरं संबन्धः पूर्वोक्तोत्सृष्टिमनुस्मारयति दैवेनेति सप्तभिः म
न्वादिश्रन्तसंज्ञन्त उपाध्यायमारभ्योत्तरं भविष्यति दुर्वितर्क्येन दैवेन जीवादृष्टेन परेण प्रकृत्याधिष्ठात्रा
महापुरुषेणानिमिषेण कालेन च हेतुना भगवती निर्विकारा जातक्षोभं यद्गुणत्रयं प्रधानं तस्मान्महाना
सीत् तदुक्तं तेये विसर्गीगुणव्याख्यान्यो विदुः प्रथमं महतः सृष्टिर्द्वितीयं त्वहंसंस्थिते तृतीयं
सर्वभूतस्थं तानि स्त्रात्वाविसृष्टानि इति १२ महतो जातो भूतादिरहंकारः त्रिलिंगः त्रिगुणः रजःप्रधानादिति
सतः समप्रधानस्यापि महतो हंकारोत्पत्तिकाले कार्योन्मुखत्वेन रजःप्रधानत्वं भवतीति भावः पंचशस्ते

॥ मैत्रेय उवाच ॥ दैवेन दुर्वितर्क्येण परेणानिमिषेन च जातक्षोभाद्भगवतो महानासीद्गुण
त्रयात् १२ रजःप्रधानान्महतः त्रिलिंगो दैवचोदितात् जातः ससर्ज भूतादिर्वियदादीनि पं
चशः १३ तानि चैकैकशः स्रष्टुमसमर्थानि भौतिकं संहत्य दैवयोगेन हैममंडमवासृजन्
१४ सोशयिष्टाधिसलिले आंडकोशो निरात्मकः साग्रं वै वर्षसाहस्रमन्ववासीत्तमीश्वरः
१५ तस्य नाभेरभूत्पद्मं सहस्रोरुदीधिति सर्वजीवनिकायौको यत्र स्वयमभूत्स्वराट् १६
सोनुविष्टो भगवता यः शेते सलिलाशये लोकसंस्थां यथापूर्वं निर्ममे संस्थया स्वया १७

मात्राणि पञ्चभूतानि ज्ञानेंद्रियाणि तद्देवताश्चेति पंचपंच ससर्जेत्यर्थः १३ भौतिकं हैममंडमेकैक
शः प्रत्येकं स्रष्टुमसमर्थानि संति संहत्य सृष्टवंतः १४ अन्ववात्सीदधिष्ठितवान् १५ सहस्रार्काणाम
िवोरवो दीधितयो यस्य तत् सर्वजीवनिकायानामोकः स्थानं पद्मं स्वराट् १६ सलिला
शये गर्भोदकस्थाने शेते तेन भगवता अनुविष्टोऽधिष्ठितः स स्वराट् स्वया सं
स्थया नामरूपादिक्रमेण १७ ॥

श्री॰ भा॰ तृ॰ टी॰ ८५

छायया प्रभाया अविद्याया पंचपर्वाणस्तमआद्याइसर्गः यस्त्वबुद्धिकृतः प्रभाविमतत्वात् तामिस्रं द्वेषः अंधतामिस्रमभि
निवेशः तमो ऽविद्या मोहो ऽस्मिता महातमसः रागः महातम इति महामोहः स्वरूपनिर्देशमात्रविवक्षया मो
ह इति विषमाप्रयोगः १८ तदेव प्रथमो मोहः साधारणोऽस्य हि सर्गः एवं नवविधविशेषेणासाधारणः सृष्टिमा
ह विससर्जेत्यादिना यावत्समाप्ति तद्विस्तरः कार्यगतिरूपतः अथ तेन एव जातानि यक्षरक्षांसि तमोमयेणा
विरूपं कायं जगृहुः क्षुत्तृषोः समुद्भवो यस्यां तां अत्र वयास्य मातन्तुरासीत् तामयो हस्तात मिस्राभवदि
त्याक्तानिरनुसंधेया १९ उपसृष्टा अभिभूताः जग्धुमत्तुं भक्षयितुं यतो वयं क्षुत्तृड्भ्यामर्दिताः अतएवैनं

ससर्जच्छाययाविद्यां पंचपर्वाणमग्रतः तामिस्रमंधतामिस्रं तमो मोहो महातमः १८ विसस
र्जात्मनः कायं नाभिनंदंस्तमोमयं जगृहुर्यक्षरक्षांसि रात्रिं क्षुत्तृट्समुद्भवां १९ क्षुत्तृड्
भ्यामुपसृष्टास्ते तं जग्धुमभिदुद्रुवुः मा रक्षतैनं जक्षध्वमित्यूचुः क्षुत्तृडर्दिताः २० देवा
स्तानाह संविग्नो मा मां जक्षत रक्षत अहो मे यक्षरक्षांसि प्रजा यूयं बभूविथ २१ देवताः प्रभ
या या दीव्यन्प्रमुखे ऽसृजत् ते अहार्षुर्देवयंतो विसृष्टां तां प्रभामहः २२ ॥ ॥

पिनेति कृपया मा रक्षतेति पक्षे तं जक्षत भक्षयतेति ब्रुवंतः जक्ष भक्षहसनयोरिति धातुः २० देवो ब्रह्मा संवि
ग्नो भीतः सन् मा मां भक्षयत किं तु रक्षत अहो हे यक्षरक्षांसि यूयं मे प्रजाः सुता बभूविथ जाताः स्थ एवमुग्रस्वभा श्री॰
वा यक्षरक्षसां जाता इत्यर्थः तत्र ये यक्षधमित्यूचुः ते यक्षाः ये तु मा रक्षतेति ते राक्षसा इति ज्ञेयं एतच्च तिर्यगा
दीनां सर्गस्याप्युपलक्षणं २१ प्रभया दीव्यन् द्योतमानो ब्रह्मा या या देवता असृजत् सात्त्विकाः ताः श
भुवनः प्रधानेनासृजत् न देवा देवता इति स्त्रीत्वेन निर्दिष्टा नाम पर्यायमात्रविवक्षया वन इति पुंस्त्वेन प्रतिनिर्देशः राम॰
एवं पदरक्षांसीत्यत्रापि ज्ञेयं ते तेन विसृष्टां प्रभां अहः दिवसरूपां संतीं देवयंतः क्रीडयंतः अहार्षुर्जगृहुः २२ ॥

अदेवानितिच्छेदः सजयानदस्यरानसृजतेतिश्रुतेः अतिलोलुपान् स्त्रीलंपटान् अभिपेदिरे प्राप्ताः
२३ परापतत पलायत २४ भक्तेभ्यः स्वं रूपमात्मानं दर्शयतीति तथोक्तं उपव्रज्य २५ पाहीति द्वाभ्यां प्रा
र्थितवान् यमित्वं मैथुनेन नधर्षयितं २६ लोकानां जनानां जनानां तव ग्रुनास्मोग्रुनां श्रितौ पादौ यस्य ता
यो २७ विविक्तमसंदग्धमध्यात्मं दर्शनं परिचितत्वानेय स्यहरेः चारोकाम कल्मषांस्ततवविशेचेतिङ
क्तवानितिच्छेदः इत्युक्तस्वच ससानंतं तेव विमुमोच सर्वं जनत्यागोनाम मनंतं मनोभावत्यागो विवर्जितः अ

देवोदेवान् जयनतः सृजति स्मातिलोलुपान् तेयदेनं लोलुपतया मैथुनायाभिपेदिरे २३ त
तोहसन् स भगवानसुरैर्निरपत्रपैः अन्वीयमानस्तरसा क्रुद्धोभीतः परापतत् २४ सउपव्र
ज्य वरदं प्रपन्नार्तिहरं हरिं अनुग्रहाय भक्तानामनुरूपात्मदर्शनं २५ पाहिमां परमात्मंस्ते प्रे
षणेनासृजे प्रजाः ताइमा यभितं पापा उपक्रामंतिमां प्रभो २६ त्वमेकः कलिलोकानां क्लिष्टा
नां क्लेशनाशनः त्वमेकः क्लेशदस्तेषामनासन्नपदां तव २७ तां क्वणच्चरणांभोजां मदविह्व
ललोचनां कांचीकलापविलसद्दुकूलच्छन्नरोधसं २८ ॥ ॥

हृदयं च तद्दृष्ट्वा पतिरिति द्रष्टव्यं २८ साहोरात्रयोः संधिरूभवदिति श्रुतेः सा तेन विसृष्टा तनुः सायंतनीसं
ध्याबभूव सा च कामोऽद्रकेवलाग्र सुरान्सुरा जसत्वात् स्त्रीलंपटाः अनस्तांसे धामेवास्त्रियं कल्पयित्वा ने सं
मोहं प्रासाहस्याहतामितित्रिभिः व पुरभ्यां क्वणती चरणांभोजेयस्यां मदधीन विह्वलालोचने
यस्याः कांचीकलापेन विलसद्दुकूलेनाच्छन्नरोधः कटितटं य
स्याः ता २९ ॥

श्री
भा॰ द॰
टी॰
५॰

अन्योन्यं श्लेषया उपमर्दनेन हेमन्तनाडम्बरैगौरिरं नरौपयोधरैस्सा: सहिजेसरदंतीस्त्रियपहोसोलालावलोकनेभ्य
स्या: २२ गृहंनीवस्त्राचलेनाहूएवानोनीलानामस्तकानांवटूपः नोमोविघनेयस्याहेथरमेविडरनोस्त्रियेउपल
भ्यमलासेमूढानोविभावननाकममाह २१ प्रभिसंभाविसत्कूत्याविसंभातप्रणयात् उधियःवेनोपयङ्कः
कासीतितिभिः २३ कासिज्ञानाकस्यवाकन्याहेभामिनिकापनेपेतूपमेवद्रविणंप्रनच्छैवस्तनदेवपणप
कयाहेवेननदसमर्पणोनवाधसे २४ किंजानेउत्सादिशनयावाकाविड्वेदिह्यानेइदंनावद्रंजानेयन
वदर्शनेकिंनकेवलेनोमनउत्सनोधिविमिश्रासकेडककीडंडवीणाहस्ता २५ द्वाभितविज्ञानोवाकोहेश्या

अन्योन्यास्ताषयेवंगमिरंनरपयोधरं स्तनासंसहिजोस्त्रियपहासलीलावलोकनं २० गृहंनेवीउया
स्मावंनीलालकवद्रूपिनी उपलभ्यास्त्रसायमसर्वसंभ्रमङ्गस्त्रिये २१ महोदूपमहोयेयंप्रहोत्रस्या
नवेवधः मध्यंकामयमानानामकामेवविसर्पति २२ वितर्कयेनोबङ्कथालासेप्पोपमदांहकृति
भ्रुभिसंभाववित्तेभातर्यहढनऊमेपसः २३ कासिकस्यासिरंभीरुकीवार्थलेवभामिनि रूपद
विणपदएनिनउभमाश्रोविवाधसे २४ यावाकाविलमवलेदिह्यासंदर्शनेनव उत्सुनोषीदमाम
एणनोकेडककीडयामनः २५ वेकवतेजयनिशालिनियादपंकवेत्यामङ्कः करतलेनपतत्पते
गं मध्यंविषीदतिहहस्तनभारभीतेश्लोतेवटहिरमलाससिप्रवासमूहः २६ ॥ ॥

लिनिस्त्राबोपकवजनयानिनस्थिरीभवति यदानेकवयनकगतिविलासेषुजयीतिसर्वोत्कर्षेणवर्ननेनेयपत्पते
गंउकलेमेवंडकेवहूतो: स्तनयोर्भारादीनंनवहुश्रमथोविषीदतिसाम्यातिस्त्रीतांमंघरेवप्रसरतिस्वयार
स्यासमूहः प्रभनःकेशकलापः पाठोतरेस्त्रशिखिखाः शोभनान्केशानवतीर्यमानात् समूहवयानन्द
निश्रवनासमन्तस्यवेवत्यततनंयः मेघविकेदामध्यविषादः नारकाद्रूपाटछितमपवकेशाइमप्रमूलं २८ एम॰
५॰

प्रेमदेवाचरंतीस्त्रियंमत्वाजगृहुः तस्मात्सायंसंध्यासमयएवतेषांबलं ३७ प्रहस्यात्मानमात्मनाजिघ्रन्त्या
कांत्यासौंदर्येणप्रहसनमात्मावघ्राणंवसौंदर्याभिमानवानपिविकारः ३८ ज्योत्स्नांचंद्रिकांरूपेणतएव
गंधर्वादिगणाः विश्वावसुः पुरोगमोमुख्योयेषु ३९ आत्मनस्तंद्रिणाआलस्येनतोमुक्तकेशान्वीक्ष्य
नेत्रेनिमीलितवान् ४० इंद्रियाणांविक्लेदः स्रावोयस्यातोनिद्रांप्रचक्षते ४१ येनेंद्रियविक्लेदेनहेतुनाउ
च्छिष्टान्समलान् पुरुषान्धर्षयंतिभीतान् कुर्वंतितेभूतादिगणाउन्मादंप्रचक्षतेतंद्राजृंभिकानिद्रोन्मा

इतिसायंतनींसंध्यामसुराश्रमदायतीं प्रलोभयंतेजगृहुर्मत्वामूढधियःस्त्रियं ३७ प्रहस्य
भावगंभीरंजिघ्रंत्यात्मानमात्मना कांत्याससर्जभगवान्गंधर्वाप्सरसांगणान् ३८ विससर्ज
तनुंतांवैज्योत्स्नांकांतिमतींप्रियां तएवचाददुःप्रीत्याविश्वावसुपुरोगमाः ३९ सृष्ट्वाभूत
पिशाचांश्चभगवानात्मतंद्रिणा दिग्वाससोमुक्तकेशान्वीक्ष्यचामीलयद्दृशौ ४० जगृहुः
तद्विसृष्टांतांजृंभणाख्यांतनुंप्रभोः निद्रामिंद्रियविक्लेदोययाभूतेषुदृश्यते ४१ साध्या
न्गणान्पितृगणान्परोक्षेणासृजत्प्रभुः तआत्मसर्गंतंकायंपितरःप्रतिपेदिरे ४२ ये
नोच्छिष्टान्धर्षयंतितमुन्मादंप्रचक्षते ऊर्जस्वंतंमन्यमानआत्मानंभगवानजः ४३ साध्येभ्य
श्चपितृभ्यश्चकवयोयद्वितन्वते सिद्धान्विद्याधरांश्चैवतिरोधानेनसोसृजत् ४४ ॥

दःहेतत्तेनभूतादीनांतत्तनूनांचवानर्विधायुक्तंऊर्जस्वंतंबलवंतं ४२ परोक्षेणादृश्यरूपेणात्मनःसर्गो
यस्मात्तं ४३ तेभ्योयद्देनकायेनसंप्रदानंतन्निमित्तेन अदृश्यरूपेणकवयःकर्मकोविदाःसाध्येभ्यः
पितृभ्यश्चस्वपितृरूपेभ्योवितन्वतेश्राद्धादिनाहव्यंचददाति ४४ ॥
॥

आत्माभासं प्रतिबिम्बमात्मनात्मना

श्री॰ तिरोभानेन दृश्यते सत्यपि स्वेनर्थानुष्ठानेयापश्यन्त्यानेन प्रतिबिम्बेन ४४ आत्मनः स्वच्छानाम् मिथः संमानेन निर्त

भा॰ तृ॰ मनः प्रतिबिम्बदर्शिनः संदरस्य शिरः करपाण्यादि चेष्टा ४६ अतएवोत्स्थानाः मिथः संमानेन निर्ते

टी॰ मिथुनीभावः तत्य तिविधं रूपैः कर्मभिः ततस्तत्रमान् भोगश्रीभोग विस्तारः पादादि प्रसरेणोवताद्देहेन

४५ ४७ सनुपचितेनेहाद्रिमग्रामेन द्रोण क्रोधादियुक्तं यस्तुतसं सुष्वापदेहात् ये केशास्तेहीयेनच्युतास्ते हयो

तेभ्योऽदत्तमात्मानमेव नर्थानाख्यमद्भुतं सविलसान्निः पुरुषान् यत्नात्मैनास्तु सृजत्प्रभुः ४४

मानयत्रात्मनात्मानं आत्माभासं विलोकयन् तेनजगत्रीह्रेदृपं त्यजं येत परमेष्टिना ४८ मिथु

नीभूयगायतः तमेवोपासिकर्मभिः देहेनैव भागवताश्रयानीव हविंतया ४७ सर्वे तु उपचिते

क्रोधादुत्ससर्ज हतदण्डः येहीयेनाग्रतः केशा अहयस्तेंगजज्ञिरे सर्पाः प्रसर्पतः क्रूरा नागा

भोगारुकंधराः ४९ सआत्मानं मन्यमानः कृतकृत्यमिवात्मभूः तदामनूत्ससर्जान्ते मनसा

लोकभावनान् ५० ॥

जाताः प्रसर्पतः पादाद्याकुंचनैः प्रचलतो मुष्मात् सर्पा यतते पवग्रगानभवं तिरस्कृतिनागाः अतिवेगवेतद

सर्पाः भोगवतोजातत्वात् भोगेनफणेनोरु विस्तीर्णा कंधरा येषां सर्वे च तक्रोधयोगात् क्रूराः तो

ग्रामवीतरजातिभेदः सर्पसिद्धान्ते प्रसिद्धः ४९ यदात्मनमन्यमानोऽभूत् तदामनून्ससर्ज ५०

राम॰ ॥ राम

राम॰ ४५

तेभ्यः स्वीयं वपुः छायाकारं पुरं देहं गृहीत्वा ससर्ज तत् द्वौ तानन्वमनून् ५१ तेन त्वया अहं तत्ते स्वकृतं तत्त्वो मादृशः यस्मिन्न तु सर्गो विद्या-
याश्रिता होत्राया: भूतोऽस्मिन्नयं सर्वे साके सहान्नेहद विभोगादिश्राद्दाम हे भक्तषाम हे वृ सन् ५२ कायस्य
श्रिया युक्ताः ऋषीणां स्वश्रियमाह तपसेति विद्या उपासना योगो ब्रासनादिः सुसमाधिः वैराग्येण यो ईद्युक्तः
समाधिः तेन युक्तः हृषीकेशः स्ववशेंद्रियः सन् ऋषिश्च स्या ऋषीन्प्रजाः ससर्ज ५३ किंतद्देहं यस्यांशं

तेभ्यः सोऽसृजत्स्वीयं पुरं पुरुषमात्मनः । तान्दृष्ट्वा ये पुरा सृष्टाः प्रशशंसुः प्रजापतिं ५१ अहो एत
ज्जगत्स्रष्टः सुकृतं बत ते कृतं प्रतिष्ठिताः क्रिया यस्मिन्साकमन्नमदाम हे ५२ तपसा विद्य
या युक्तो योगेन सुसमाधिना ऋषीनृषिर्हृषीकेशः ससर्जाभिमताः प्रजा ५३ तेभ्यश्चैकै
कशः स्वस्य देहस्यांशमदादजः यत्तत्समाधियोगर्द्धितपोविद्याविरक्तिमत् ५४ ॥ इति श्रीभाग
वते महापुराणे तृतीयस्कंधे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ विदुर उवाच ॥ स्वायंभुवस्य च मनोर्वंशः परमसंमतः कथ्यतां
भगवन्यत्र मैथुनेनैधिरे प्रजाः १ प्रियव्रतोत्तानपादौ सुतौ स्वायंभुवस्य हि
यथाधर्मं जुगुपतुः सप्तद्वीपवतीं महीं २ तस्य वै दुहिता ब्रह्मन्देवहू
तीति विश्रुता पत्नी प्रजापतेरुक्ता कर्दमस्य त्वया
नघ ३ ॥

मदादि तत्र आह यदिति समाधिश्च योगर्द्धिश्च तपश्च विद्या च विरक्तिश्च विद्यंते यस्मिन् तत् ५४ ॥ इति श्रीभागवते भावा
र्थदीपिकायां तृतीयस्कंधे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ एकविंशे तपो विद्यानोषितेन तु विष्णुना कर्दमस्य तु नोपख्याति
वाहयटतो वाने पथि रेप यों च वदे १ यथर्मं महीं च यथा जुगुपतः रक्षतः
रक्षतन्तत्वेवदेतित्तृतीयेनान्वयः
२ ३ ॥

श्री॰
भा॰त्रि॰
टी॰
११

योगलक्षणैर्यमादिभिर्युक्तायां कतिधा वीर्यं ससर्ज कति पुत्रानुत्पादयामासेत्यर्थः ४ मनोः कन्यामाहूतिं प्र
तिं च भार्यां लब्ध्वा यथा भूतानि ससर्ज तच्च वदेति चकारस्यार्थः सहस्राणां समा दश सहस्राणि संवत्सराणीत्यर्थः
६ ततः तस्मिन् तपसि क्रियायोगेन पूजाप्रकारेण प्रपन्नेभ्यो भक्तेभ्यो वरदाशुषं वरदातारं ७ शाब्दैकवेद्यं य
द्ब्रह्म तन्मयं वपुर्दधत् तेनात्मानं दर्शयामास ८ स कर्दमः तं खेऽवस्थितं दृष्ट्वा हृष्टश्शुभ्रादिनावयतन् गीर्भि

तस्यां स वै महायोगी युक्तायां योगलक्षणैः ससर्ज कतिधा वीर्यं तन्मे शुश्रूषवे वद ४ रुचिर्यो
भगवान्ब्रह्मन्दक्षो वा ब्रह्मणः सुतः यथा ससर्ज भूतानि लब्ध्वा भार्यां च मानवीं ५ ॥मैत्रेय उवाच॥ प्र
जाः सृजेति भगवान्कर्दमो ब्रह्मणोदितः सरस्वत्यां तपस्तेपे सहस्राणां समा दश ६ ततः समा
धियुक्तेन क्रियायोगेन कर्दमः संप्रपेदे हरिं भक्त्या प्रपन्नवरदाशुषं ७ तावत्प्रसन्नो भगवान्पु
ष्कराक्षः कृते युगे दर्शयामास तं क्षत्तः शाब्दं ब्रह्म दधद्वपुः ८ स तं विरजमर्काभं सितपद्मोत्पल
स्रजं स्निग्धनीलालकव्रातवक्त्राब्जं विरजोऽम्बरं ९ किरीटिनं कुण्डलिनं शङ्खचक्रगदाधरं श्वे
तोत्पलक्रीडनकं मनःस्पर्शस्मितेक्षणं १० विन्यस्तचरणाम्भोजमंसदेशे गरुत्मतः दृष्ट्वा खेऽव
स्थितं वक्षःश्रियं कौस्तुभकंधरम् ११ ॥

स्तुवन् गृणन्निति चतुर्णामन्वयः पद्मोत्पले दिनरात्रिविकासे सितानां पद्मानामुत्पलानां च स्रक् यस्य तं
स्निग्धानीलाश्च ये अलकास्तेषां व्रातो वक्त्राब्जे यस्य ९ श्वेतोत्पलं क्रीडनं यस्य मनःस्पर्शं मनस्यानन्दजन
कं स्मितमीक्षणं च यस्य तं १० वक्षसि श्रीर्यस्य कौस्तुभः कंधरायां यस्य ११ राम॰
११

प्रीतिरेव स्वभावः स्वतःसिद्धो धर्मो यस्य तथाविधिरात्मा मनो यस्य १२ बतेति हर्षे हे ईड्य नोऽस्माभिः सम
ग्रसत्त्वनिधेस्तव दर्शनात् अक्ष्णोः सांसिद्ध्यं साफल्यं जुष्टं प्राप्तं त्वद्दर्शनमेव महाफलमित्यर्थः यस्य त
वदर्शनं सद्भिः कृतैर्जन्मभिः ... रूढः प्रथितो योगो येषां तेपि सकामभक्तान्विगर्हय
न्नाह १३ हे ईश ये काम्यान्निरयेपि स्युः तेषां कामानां लवाय ये त्वन्मायया नष्टबुद्धयः ते यत्त्वत्पादारविं
दमुपासते तेभ्यस्तेषां तान्कामानपि रासि ददासि यः स कामान् निंदामि मोहमपि नाहं प्रापवेत्याह तथेति १४
गृहमेधो गृहाश्रमः तत्र ये त्रिवर्गदोग्ध्री भार्या परिवोढुकामः परिणेतुमिच्छन् कामदुघोंघ्रिपस्य क

जातहर्षोपतन्मूर्ध्ना दोर्भ्यां प्रेमलब्धमनोरथः गीर्भिस्त्वभ्यगृणात्प्रीतिस्वभावात्मा कृतांजलिः
१२ ऋषिरुवाच जुष्टं बताद्याखिलसत्त्वराशेः सांसिद्ध्यमक्ष्णोस्तव दर्शनान्नः यद्दर्शनं जन्म
भिरीड्य सद्भिराशासते योगिनो रूढवेगाः १३ त्वां शून्ये परमानंददायिगन्यवरकामके अथा
पि कृपणामानुगृह्णानवरदोननः १४ ये मायया ते हतमेधसस्त्वत्पदारविंदं भवसिंधु
पोतं उपासते कामलवाय तेषां रासीश कामान्निरयेपि ये स्युः १५ तथा स चाहं परिवोढु
कामः समानशीलां गृहमेधधेनुं उपेयिवान्मूलमशेषमूलं दुराशयः कामदुघांघ्रिपस्य
१६ प्रजापतेस्ते वचसाधीश तंत्या लोकः किलायं कामहतोऽनुबद्धः अहं च लोकानुगतो

ल्पद्रुमस्य तव मूलमंघ्रिमुपेयिवान् उपागतोऽस्मि तत्र कामार्थमन्यात्किमर्थमुपास्यते न यतः अशेषस्य पु
रुषार्थस्य मूलमेतदेव १५ ननु तर्हि मुक्त्यर्थमेव किं न भजसि तत्राधिकारादित्याह हे अधीश यस्त्वं प्र
जापतिः तस्य तव वचसा तंत्या रज्ज्वायं कामहतो लोकः पशुवद्बद्धः हे शुक्लधर्म शुद्धे अहं च कलिलोकानु
गतः अतः तुभ्यं बलिं हरामि वहामि च मम धीत्वदाज्ञामनुवर्तेऽनिमिषाय कालात्मने तद्यथा भार्या चेत्का
मीति वाकारस्यान्वयः न केवलं लोकानुगतो वहामि किं तु आज्ञापालनार्थं इति किं ले त्तु ते अनिमिषा

श्री॰
भा॰टी॰
तृ॰
७३

पतनभयंभयंतद्भक्तानास्तीत्याहद्वाभ्यांलोकान्कामाभिभूतान् नानंतस्तेनान्यशूंश्चविवेकस्तथापिपुनःकर्म
जडान् मादृशान् ‥‥ नादृत्यतेनत्वच्चरणातपत्रंश्रिताः नानेवाहृत्वद्गुणानांवादःकथातदेवशी
धुसंसारविस्मारकत्वात् पीयूषंरुचिकरत्वात् तेननिर्यापिताविलापितादेहधर्माःक्षुत्पिपासादयोयैः
सुखाभिसरेणान्वयः १७ नवयत्रनाभिकालचक्रेणजगदाच्छिद्याहरत्यादावदपिएषांत्वद्भक्तानांआयुरा
कियथावन्नभवतिकथंभूतेअजरइत्यस्यनस्मिन् अजराइत्येषभ्रमिः भ्रमणंभ्रमदितिवक्तव्येभ्रमणशी
लत्वात् उपचारेणाभ्रमिरित्यभेदनिर्देशः अधिकमासेनसहत्रयोदशमासः आरायस्त्रिशतंषष्टिस्याहो

लोकांश्चलोकानुगतान्पशूंश्चहित्वाश्रिताःतेचरणातपत्रं परस्परंत्वद्गुणवादसीधुपीयू
षनिर्यापितदेहधर्माः १७ नतेजराक्षभ्रमिरायुरेषांत्रयोदशारंत्रिशतंषष्टिपर्व षण्णेम्यनं
तच्छदियत्त्रिणाभि करालस्रोतोजगदाच्छिद्यधावत् १८ एकःस्वयंसन्जगतःसिसृक्षया
द्वितीययात्मन्नधियोगमायया सृजस्यदःपासिपुनर्ग्रसिष्यसे यथोर्णनाभिर्भगवान्स्वश
क्तिभिः १९

रात्रः पर्वाणियस्यशतंशतद्वेविभक्तेराशीनामर्थः षट्ऋतवोनेमयोयस्यानंताःक्षणलवादयःछदाःपत्राणि
यत्राकारस्थानःसंतियस्य त्रीणिचातुर्मास्यानिनाभयः आदायभूतानिवयलयानियस्यकरालस्रोतःतीव्रवे
गः एतैर्विशेषणैर्नेवसंवत्सरात्मकंचक्रमुक्तमितिद्रष्टव्यं १८ नत्वनिरूपाधिरुदासीनेमाकियाचसेनया
धिमाययाविषयस्य द्वैतादिकर्तृत्वात् त्वमेवसाक्षात्सृष्ट्यादिकर्ताइत्याह स्वयमेकएवसन्नपिआत्मन्य
धिकृतयायोगमाययाहेतुनायाःस्वीकृताःशक्तयःसत्वाद्याःनाभिरदः
विश्वंस्वव्यतिरिक्तसाधनानपेक्षत्वदृष्टांतःयथेति १९ ॥ ॥

राम॰
७३

यद्यपि मायाविकल्पात्तनेर्मोक्षो विषयसंवेदात्तेनेच्छसि तथापि सद्भिशायात्तसारेण तत्वं पादयोर्मा हृ हे
श्रुधीशाल्पेष्पाके भजतां भूतस्मृत्वरूपं पदं शक्त्यादि विषयसुखं मायया तन्तुषे विस्तारयसीति न तयव
धीषितेन भवति तथापि समनुग्रहाया स्त्व ऋणत्रयाणकारणं तेन रमेवापवर्गो भवतीत्यर्थः श्राद्धो
विषयसुखं विस्तार्य पश्चादपवर्ग तथा चोक्तं जायमानो ह वै ब्राह्मणः त्रिभिर्ऋणैः ऋणवान्जाय
ते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यः यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति यर्हि यतः मायया परिछिन्न इव लसत्यात
लसत्याद्युक्तः त्वं विलासितोसि एवंभूतस्य तव दर्शनं यन्नोपत्नीं शक्तिं शब्दमित्यर्थः २० तत्वां भक्तिं शक्ति

नैतद्बताधीश पदं तवेप्सितं यन्मायया नस्तनुषे भूतसूक्ष्मं अनुग्रहायास्त्वपि यर्हि मायया
लसत्तुलस्या तनुवा विलक्षितः २० तं त्वानुभूत्योपरतक्रियार्थं स्वमायया वर्तितलोकतन्त्रं
नमाम्यभीक्ष्णं नमनीयपादसरोजमल्पीयसि कामवर्षं २१ ॥ऋषिरुवाच॥ इत्यव्यलीकं प्रण
तोऽब्जनाभस्तमाबभाषे वचसामृतेन सुपर्णपक्षोपरि रोचमानः प्रेमस्मितोद्वीक्षणविभ्रम
द्भ्रूः २२ ॥श्रीभगवानुवाच॥ विदित्वा तव चैत्यं मे पुरैव समयोजि तत् यदर्थमात्मनियमैस्त्वयैवा
हं समर्चितः २३ न वै जातु मृषैव स्यात्प्रजाध्यक्ष मदर्हणं भवद्विधेष्वतितरां मयि संगृभि

प्रदं नमामि शक्तिशब्दत्वे हेतुः अनुभूत्यात्मज्ञानेनोपरताः क्रियार्थाः कर्मफलभोगा यस्मिन् भोगादत्वे हेतुः
स्वमायया आवर्तितं लोकतन्त्रं विश्वोपकरणं येन अतः सकामे निष्कामे च नमनीयं पादसरोजयुगं यस्य
तं तेऽल्पीयसि सकामे पुंसि भजने कामान्वर्षसीति तथा तं २१ अब्जनाभः करणे स्वविकरणे अस्मिन्
भामीक्षणेन विभ्रमन्ती भ्रूर्यस्य २२ चैत्यं चित्तस्थं मम यास समयोजि संपादितं यदर्थं एवाहं समर्चितः २२
तत्र च गृभितः संगृहीत उपकाशीकृत आत्मा चित्तं येषां तेषां यन्मदर्हणं ~ नितरां सर्वथा शेषनिष्ठा
तात्मनाम २४ ॥

श्री॰ भा॰ तृ॰ टी॰ २१

विख्याते मंगलं शुभ्रं यस्य सदाचारादिलक्षणं यस्य २५ हे विप्र महिष्या सह २६ यत्र यस्यां भार्यायां समाहि-
तं त्वाभिसंधानेन स्थितं ते नृपवधू राजकन्या २८ ते वीर्यमात्मनि भृतं धृतं नवधा प्रसविष्यति सा भजिष्यति वीर्ये ऋ-
षयः स्वकन्यासु वंशेन साक्षात्मनः प्रजा आधास्यंति निदेशमाज्ञां उशत्तमः शुद्धसत्त्वः तीर्थीपात्रे तेन दानेन लब्ध

तः

प्रजापतिसुतः सम्राट् मनुर्विख्यातमंगलः ब्रह्मावर्तं योधिवसन् शास्ति सप्तार्णवां महीं २५
स चेह विप्र राजर्षिर्महिष्या शतरूपया आयास्यति दिदृक्षुस्त्वां परश्वो धर्मकोविदः २६ आ-
त्मजामसितापांगीं वयःशीलसमन्वितां मृगयंतीं पतिं दास्यत्यनुरूपाय ते प्रभो २७ समाहितं
ते हृदयं यत्रेमान्परिवत्सरान् सा त्वां ब्रह्मन्नृपवधूः काममाशु भजिष्यति २८ या त आत्मभृतं
वीर्यं नवधा प्रसविष्यति वीर्ये त्वदीये ऋषय आधास्यंत्यंजसात्मनः २९ त्वं च सम्यगनुष्ठाय निदे-
शं मे उशत्तमः मयि तीर्थीकृताशेषक्रियार्थो मां प्रपत्स्यसे ३० कृत्वा दयां च जीवेषु दत्त्वा चाभ-
यमात्मवान् मय्यात्मानं सह जगद्द्रक्ष्यस्यात्मनि चापि मां ३१ सहाहं स्वांशकलया त्वद्वीर्ये-
ण महामुने तव क्षेत्रे देवहूत्यां प्रणेष्ये तत्त्वसंहितां ३२ ॥मैत्रेय उवाच॥ एवं तमनुभाष्याथ भगवान्प्र-
त्यगक्षजः जगाम बिंदुसरसः सरस्वत्या परिश्रितान् ३३ ॥

ते मयि समर्पितसर्वकर्मफल इत्यर्थः ३० गार्हस्थ्योचितां दयां कृत्वा संन्यासेन अभयं दत्त्वा मयि आत्मानं जगच्च
सह एकीभूतं द्रक्ष्यसि ३१ प्रत्यग्भूतेषु अंतर्मुखेषु अक्षेषु इंद्रियेषु जायते आविर्भवतीति प्रत्यगक्षजः स-
रस्वत्या नद्या परिवेष्टितात् ३३ ॥

पृष्ठ॰ ७६

अशेषैः तपोमंत्रादिसिद्धैः सुरैः अभिष्टुतः सिद्धमार्गः वैकुंठमार्गो यस्य यदा अशेषसिद्धैः सुराभिष्टुतस्त्वा
सोऽसिद्धैर्मृग्यते इति सिद्धमार्गस्तस्य यो पवरर्थे ह्योगरूढः तस्य पदैरुदीर्णा अभिव्यक्तं सामाकर्णयन् ह्र
हृदये धनरे पद्माविति भ्रमेः उच्चारितं स्तोमं च सामाधारभूतानां ऋचां समुदायं स्तुवन् एवन् स्तोमस्तोत्रमिति
श्रुते समापाठे अध्वरिनः स्तोमः स्तोत्रीयः समुदायो यस्य साम्न इति ३३ तं कालं परस्य इत्यलंकृतीदा

निर्वीचित तस्य यथावदशेषसिद्धैः सुराभिष्टुतसिद्धमार्गः आकर्णयन्नश्वरयेंद्र पदैरुच्चारितं
स्तोममुदीर्णसाम ३४ अथ संप्रस्थिते शुक्ले कर्दमो भगवानृषिः आस्ते स्म बिंदुसरसि तं का
लं प्रतिपालयन् ३५ मनुः स्पंदनमास्थाय शातकौंभपरिच्छदं आरोप्य स्वां दुहितरं सभा
र्यः पर्यटन्महीं ३६ तस्मिन् सुधन्वन्नहनि भगवान्यत्समादिशत् उपायादाश्रमपदं मुनेः शा
न्तव्रतस्य तत् ३७ यस्मिन् भगवतो नेत्रान्न्यपतन्नश्रुबिंदवः कृपया संपरीतस्य प्रपन्नेऽर्पितया
भृशं ३८ तद्वै बिंदुसरो नाम सरस्वत्या परिप्लुतं पुण्यं शिवामृतजलं महर्षिगणसे
वितं ३९ पुण्यद्रुमलताजालैः कूजत्पुण्यमृगद्विजैः सर्वर्तुफलपुष्पाढ्यं वनराजिश्रि
यान्वितम् ४०

माणाः ३५ शातकौंभाः सौवर्णाः परिच्छदा यस्मिन् तं रथं आस्थाय दुहितरं चारोप्य वरान्वेषणार्थं म
हीं पर्यटन् ३६ हे सुधन्वन् विदुर यदहः तत्र वेशमाश्रमं पापरमाने दश्राम इति दर्शयितेत्र आश्रमं वर्ण
यति यस्मिन्नित्यादिसप्तभिः ३७ प्रपन्ने कर्दमे ३८ शिवमारोग्यम् अमृतवत्स्वादु जलं
यस्मिन् ३९ कूजंतः पुण्याः मृगाद्विजा यस्मिन् येषु तैः पुण्य
द्रुमलतानां जालैः समूहैः युक्तं ४० ॥

श्री॰
भा॰ तृ॰
टी॰
७५

घुष्टं नादितं मत्तभ्रमराणां विभ्रमो विलासो यस्मिन् मत्तबर्हिण एव नटाः तेषामाटोपोऽत्यन्तसंभ्रमो यस्मिन्
आह्वयन्तः मिथो मत्ताः कोकिला यस्मिन् ४० कदंबादिभिर्वृक्षैरलंकृते ४१ कारंडवादिभिः पक्षिभिर्वल्गु
यथा तथा कूजिते ४२ हरिणादिभिर्वृते तत्र क्रोडः `` `` श्वाविद् शल्लकः मर्को मर्कटः नदिशेर
घ्राणोपलक्षः हरिर्वानरः सिंहो वा नाभिभिः कस्तूरीमृगः ४३ हुतो हुताशनो वह्निसंतारियोग्यो येन ४४ उ

मत्तद्विजगणैर्घुष्टं मत्तभ्रमरविभ्रमं मत्तबर्हिनटाटोपमाह्वयन्मत्तकोकिलं ४० कदंबच
पकाशोककरंजबकुलासनैः कुंदमंदारकुटजैश्चूतपोतैरलंकृते ४१ कारंडवैः प्लवैः
हंसैः कुररैः जलकुक्कुटैः सारसैश्चक्रवाकैश्च चकोरैर्वल्गुकूजिते ४२ तथैव हरिणैः क्रो
डैः श्वाविद्गवयकुंजरैः गोपुच्छैर्हरिभिर्मर्कैर्नकुलैर्नाभिभिर्वृते ४३ प्रविश्य तत्तीर्थवर
मादिराजः सहात्मजः ददर्श मुनिमासीनं तस्मिन्हुतहुताशने ४४ विद्योतमानं वपुषा
तपस्युग्रयुजा चिरं नातिक्षामं भगवतः स्निग्धापांगावलोकनात् ४५ तद्व्याहृतामृतक
लापीयूषश्रवणेन च प्रांशुं पद्मपलाशाक्षं जटिलं चीरवाससम् ४६ उपसंसृत्य मलिनं
यथार्हणमसंस्कृतं अथोटजमुपायातं नृदेवं प्रणतं पुरः ४७ ॥

ग्रः युक् योगो यस्य तेन वपुषा विद्योतमानं ४५ तस्य भगवतो व्याहृतं भाषणमेवामृतकला यत्र श्रुत
तमयं चंद्रस्य कला तन्मयं पीयूषं तस्य श्रवणेन च नातिक्षामं तपसा कृशोऽसन्नप्यकृशोऽशोभन्निति ४६
उपसंसृत्य समीपं गत्वा मलिनं वद्ददर्श निर्धूतत्वं क्रियाश्रं हतेनेने निग्रहणं महार्हरत्नेन तद्वदसंस्कृतमनि
र्निर्मलं यथा मलिनं दर्शनेन हत्य उटजं पर्णशालां प्रणमेपुरः पादसमीपे प्रणते ४७ ॥ ॥ ७५

आग्नीध्रिंरभिनं घुसपर्ययाप्तजयाशयशत्रुहणान् सन्नाहवान् ५४ नेचेक्रमणोपर्यटनं हि यस्मान्मन
स्याविस्मरणमिति ५१ स्याने तत्कार्यावसरे सन्नाहस्यविस्मवे ५२ नयदेति पदानामयमर्थः यद्यपि धर्म
रक्षार्थं सर्वतः पर्यटनस्य वशसंगादप्यागमने संभवति तथापि विशेषकार्यं चेदस्ति तत्कथ्यतामिति
नेनं जयशंसमरणागणाभ्यर्पितायसाने रथमारुह्य त्वयदाभवोमंडलेन पर्यटितं तदा सेनवाभिर्धेयरक्षितेति

सपर्ययाप्तानि गृह्णाप्रतिनं घात्रुपयौ गृहीताईक्षणमासीनं संयतं नेत्रीणायन्त्रनिः ५१ नू
नेवचं मणोदेवसेनासंरक्षणायते वयायवासन्नोयत्वं हरेः शक्तिहिंयोलिमी ५१ योर्वैकदर्थी
डवाप्तनोयमर्थं मंशचेतसा तूणाणिस्यानत्राथत्वत सैसन्नाहायतेनमः ५२ नयद्रथमा
स्थाय जैत्रेमारिणगणार्पितं विस्फूर्जत्सुदंकोदंडो रथेनत्रासयत्रगात् ५३ स्वसैन्यवरा
त्तलंवेपयन्मंडलभवः विकर्षत्रद्दहंती सेना पर्यटस्याशुमानिव ५४ तद्देवसेनवस
वैवर्णाशुमनिर्विंधनाः भगवद्भवितरानेभिघेरन्वतदस्तुभिः ५५ प्रथमंस्तुसमेयेतलोल
पैवीं ऊर्ध्वशैरभिः प्रायानेत्वयिलोकायदसग्रस्तोविनेद्यति ५६ अथापिटछेकेनावीरयदर्थं
त्वमिहागतः तद्वयानिर्व्यलीकेन शंतिपद्यामहे रदा ५७ ॥
॥

अथाणमन्वयः विस्फूर्जिभागदंडर्वेसुदंडकोदंडयस्य ५३ स्वसैन्यस्यवरणोः त्तलेसंघाटिते ५४ वर्णा
श्रुमाएांतेनितवनयैः वनाहो ५५ निरंकुशोः निमित्रसूतैः प्रायानेनिश्चिंते ५६ निर्व्यलीकेनमा
हर्षेणशंतिपद्यामहेस्वीकुर्महे ५७ ॥

श्री
भा॰तृ॰
टी॰
७८

इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीयस्कन्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ द्वाविंशे कर्दमायादाय याचितां देवहूतिं स्वात्मना मनुरीहितां
देवहूतिं मिथुनपवर्णयते एवमाविष्कृताशेषगुणकर्मोदयो मुनिः १ देवहूतिं देहीत्युक्ते सिद्धत्वादुत्कर्षो यस्य स सव्रीड इव मनुः
सव्रीड इव तत्कीर्तिश्रवणात् । यत्स्व्याख्यानं कथयावान् भवनिगमवाच उपारतेनिहितत्रिनिरतेमदीयाकन्या
त्वयापरिणेयेति विज्ञापयिष्यन् । युष्मदस्मत्संबन्धः तावदीश्वरेण पूर्वमेव घटित इत्याह ब्रह्मेति सा

इति श्रीभागवते तृतीयस्कन्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ एवमाविष्कृताशेषगुणकर्मो
दयो मुनिं सव्रीड इव तं सम्राडुपारतमुवाच ह १ ॥ मनुरुवाच ॥ ब्रह्मासृजत्स्वमुखतो युष्मानात्म
परीप्सया छन्दोमयस्तपोविद्यायोगयुक्तानलंपटान् २ तत्त्राणायासृजच्चास्मान्दोःस
हस्रात्सहस्रपात् हृदयं तस्य हि ब्रह्म क्षत्रमङ्गं प्रचक्षते ३ अतो ह्यन्योन्यमात्मानं ब्रह्म
क्षत्रं च रक्षतः रक्षति स्माव्ययो देवः स यः सदसदात्मकः ४ तव संदर्शनादेव छिन्ना मे स
र्वसंशयाः यत्स्वयं भगवान्प्रीत्या धर्ममाह रिरक्षिषोः ५ दिष्ट्या मे भगवान्दृष्टो दुर्दर्शो योऽकृता
त्मनां दिष्ट्या पादरजः स्पृष्टं शीर्ष्णा मे भवतः शिवं ६ दिष्ट्या त्वयानुशिष्टोऽहं कृतश्चानुग्र
हो महान् अपावृतैः कर्णरन्ध्रैर्जुष्टा दिष्ट्योशतीर्गिरः ७ ॥ ॥

धर्मज्ञाभ्यां १ आत्मनः परीप्सया पर्याप्तमिच्छया छन्दोमयस्यात्मनः पर्याप्तिः पालनं वेदप्रवर्तनं तस्येच्छ
या युष्मानस्मानत् २ तत्त्राणाय ब्राह्मणपालनाय ब्रह्म ब्राह्मणजातिः क्षत्रं क्षत्रजातिः एवं सदेव
एव रक्षति स्म कोसौ यः सदसदात्मकः न चाप्यव्ययो निर्विकारः ४ नेवि ज्ञापयिष्यन्नमेव तत्संदर्शनादि कम
भिनंदति न वेति त्रिभिः ५ अनुग्रहः अनुशासनादिरूपः एव उशतीः उज्ज्वलाः ७ ॥ ॥ रामः
७८

विज्ञापयति सम्भवानिति सप्तभिः दुहितुः स्नेहेन परिक्लिष्टस्यात्मनः सम्भाविनं विज्ञापनं ८ शिव
व्रतेनोज्ज्वलयदोः स्वसेति प्रविकाकरणाशंकानिरस्ता ममस्तेनेति द्वत्रकन्यानां वयोग्यतिदर्शितं
९ तत्पतीकुरुस्वीकुरु ११ उद्यतस्य स्वतः प्राप्तस्य विषयस्य प्रतिवादः प्रत्याख्याने १२ कीनाशोऽह
पराभवत्रपयापावरायमानेन १३ यस्य सा वधि ब्रह्मचर्यं स उपकुर्वाणः प्रतो मयाऽदत्ता १४ अथ प्रज्ञावे

सम्भवान् दुहितुः स्नेहपरिक्लिष्टात्मनो मम श्रोतुमर्हसि दीनस्य भाविनं कृपयाऽधुने
८ शिवव्रतोज्ज्वलयदोः स्वसेयं दुहिता मम प्रविकृतिपतिं युक्तं वयःशीलगुणादिभिः
९ यदा न भवनः शीलश्रीतिरूपवयोगुणान् अस्तु गोत्रारदादेषात्त्वयासीत्तदा तिन
स्वया ११ तत्पतीकुरु हि जाग्राम्यां प्रद्युपाणाहतेऽमया सर्वात्मना तनूयोते गृहमेधि पुक
र्मस्तु ११ उद्यतस्याह्निवाम स्य प्रतिवादो न शस्यते यापि निर्गतासे गस्य कामरतस्य किं
पुनः १२ गृहे त्वाम्भृणवेविद न्विवाहार्थं समुद्यते अतस्त्वमुपकुर्वाणः प्रतो प्रतिगृ
हाण मे १३ ॥ऋषिरुवाच॥ बाढमुक्तो दुकामेऽहमश्नाच तनमात्मजा भावयोरन्तु रूपो साबा
ह्यो वैवाहिको विधिः १४ कामः स श्रूयात्रारेऽवतस्याः प्रत्याप्तमान्नायविधौ प्रतीतः क
एव न ननयोर्नादियेत स्वयैव कांत्यादिपतीमिविश्रयं १८ ॥ य उद्यतमनादृत्य कीनाश
मभियाचते क्षीयते तस्य यशः स्पीतं मनस्वावज्ञयाहतः १४ ॥

तिमयोर्वहनं निश्चियत्वात् स्मैवित्यतिक्रम्य त्वा च न भवतीत्यर्थः आद्यः प्रथमः ततः प्रथमः ततः
पूर्वं विवाहाभावात् मुख्यात् इति वा १५ भूयात् भवेत् प्रतीतः गृहमेधिने स्वप्रजस्त्वाय हस्तं मया
यत्नेत्यादि मित्रप्रसिद्धिः स्वयोग्यकांत्यादिवश्रीयं भूषणादिशोभा १८ ॥ ॥

श्री॰
भा॰ स्क॰
टी॰
११

यो विलोकयन्न्यपतत् संमोहेन विमूढचेता ऊलं वेनोऽयस्य चरणाद्यामं हिभ्यां शोभायस्याः १७ ललनानां ललामं भूषणं भजन्सेवितो श्रियः चरणौ यैः तैरेव दुर्लभमप्ययोग्यो ऽहं सुपदः उत्तानयादस्य शुभ
यानोऽस्य यं प्राप्तो १८ भजिष्ये स्वीकरिष्यामि यावदस्यांतोऽवाप्तिः नावज्ञाऽर्हस्यानतः परेसमासइति भा
षावेषः समयः तमेवाहं यावदात्मनो मम यावदेजोगर्भविसृजेत् यदा ममात्मनो देहात् जीवो यीव
भूयादिति भूतः परेपारमहंस्यज्ञानेन तस्मिन् सख्यात् श्लोकेन विस्मनासादान्तकेषणोत्क्रान् श्रव

सोऽहं प्यहो हेत्याशाः शिवलोपमां विक्रीडन्तीं कदुकविह्वलां दी विषावस्थं पतत्सादिमाना
द्विलोकयसंमोहविमूढचेताः १७ नोप्रार्थयती ललनाललाममसेवितश्रीचरणौरदृष्टां
वत्सामनोरूपपदः स्वसारं कोनानुमत्येनतद्यीयाप्ययानो १८ अतो भजिष्ये समयेव
साधीयावन्नजोविसृज्यादात्मनोमे अतोऽयमात्माऽरमहंस्यसख्योत् श्लोकपोकान्स्वकं
मन्यविहिंस्वान् १९ यतोऽभवद्विश्वमिदंविचित्रं संस्थास्यते यत्र च वावतिष्ठते प्रजाप
तीनां पतिरेषमह्यं परंप्रमाणं भगवाननंतः २० स उग्रधन्वन्नियदेवाबभाषे आसीच्च
तूष्णीमरविन्दनाभं धियोपगूह्य स्मितशोभितेन मुखेन चेतोल लभे देवहूताः २१
सोऽन्तर्ज्ञात्वा व्यवसितं महिष्या इहितः स्फुटं तस्मै गुणगणाढ्याय ददौ तुल्यां प्रहर्षि

हिंस्वान् हिंसान् रक्षितान् ग्रामादीन् वहून् यथा भवति एवमनुहेयात्मने १९ अनुः न च पितः
प्रजापतेराज्ञा स्वसाधवेन संन्यासेन त्वाहूयात इति संस्थास्यते विलयं यास्यति च वर्तते एवार्थे ऽस्मिन्
न्या एकरणं न तेतरं संन्यासमपवाम् सर्वानाभिभावतोऽत्र स्वयं २० हे उग्रधन्वन् मनोललभे अनेन मुखे
न चेतो भ्याने स्वयहोऽभवेन पतोऽभिनवान् २१ समन्वः सनेनतरे महिष्या स्वव्यवसिनेनिश्चयं ज्ञात्वा २२ राम॰
११

पारिबर्हान् विवाहकाले प्रदीयमानान् भूषाभूषणानि वस्त्राणि सिवपरिच्छदान् गृहोपकरणानि च २३ प्रत्नां ग्रद्दग्नौ सहस्रायसहस्रायसतावयाचिंत्तायस्त उत्तं क्षौमानोन्माथितः द्वाभिग्राशयोयस्व २४ तस्यावरिद्दहेमाङ्ग देनैववत्सेइनितृ्वत्सेथिरार्थः शिखाः केशानासिचन् २५ ऋषिकुलहिताय यः उभयोः संराधसोः शोभनतद्द्योः अभिप्रेमज्ञात्वाश्रमावनदेशात्प्रजापतिर्यत्जगमुःकासो

शान्तनूपामहाराज्ञीपारिबर्हान्महाधनान् दंपत्योः पर्यदन्प्रीत्या भूषावासः परिच्छदान् २३ प्रत्नोन्नदुहितरंसम्राट्सहस्रायगणवाचः उपगृह्य च बाहुभ्यामोत्केक्षौमामथिता प्रायः २४ अग्राङ्केवेन्नहिरहर्म्य वन्ताष्यकलोमञ्जः आसिंचन्नैववत्सेतिनेत्राद्देईहितः शिखाः २५ आमन्त्र्यतेमुनिवरं प्रवृत्तातःसहाशुगाः प्रतस्थे रथमारुह्य सभार्यः स्वपुरं प्रति २६ उभयोऋषिकुल्यायाः सम्बन्धाद्योथसौः ऋषीणामुपशान्तानामपश्यन्नाश्रमसंपदः २७ तमायान्तमभिप्रेत्यब्रह्मावर्तात्प्रजापतिं गीतसंस्तुतिवादित्रैः प्रत्युदीयुः प्रहर्षिताः २८ ऊर्णाः काशाः तपवाससूशष्पकुरितवर्चसः ऋषयोयैः पराभावायतज्ञान्यजमीजिरे २९ ऊर्णाकाशमयेबर्हिस्त्तीर्येभगवान्मनुः अयजद्यज्ञपुरुषं लब्धास्थानेयतोभुवम् ३० ॥ ॥

ब्रह्मावर्तइत्येवतामाह २७ पूर्वेत्रटीका २८ यत्रबर्हिष्मतीनामपुरीतिसापिकुत्रयत्रयज्ञस्य यज्ञेवराहस्यरोमाणिन्यपतन्निति यद्वेतिसर्वत्रसंबध्यते २८ बर्हिष्मतीनाममनिरुक्तेश्रुवन् प्रसंगादेशम्यश्रेष्टमाहद्वाभ्यां ऊर्णाः काशाश्चासन् शष्पन् नितम्हरितवर्चोवर्णायेषायज्ञश्चान् यज्ञपराभवेनीत्वायज्ञविद्नं २९ यत्रेतियत्राय जनभुवस्थानेलब्धान्तनूशत्यायात् लब्धवान्सम्बन्धः यतोलब्धवान्तयज्ञपुरुषमितिवास्वंगादपिभूमिः श्रेष्ठा तत्रापितत्स्थानं श्रेष्ठ

श्री० भा० स्कं० टी० ५८

योऽवर्हिष्मतीनाम पुरीं समावसत् पूर्वं यस्यामृषिनः तस्यां निर्विश्य भवनं प्रविष्टः सन् भोगान् बुभुजे तद्दुस्त
नयः ३१ सुरनरेषां धर्मादीनामविरोधेन ३२ प्रत्यूषेष्वनुबद्धेन संगीयमाना सत्कीर्तिर्यस्य तथापि स्वयं हरेरे
व कथाः शृण्वन् भोगान् बुभुजे ३३ योगमायास्वपैहिकभोगरचनासु योगोत्थितभोगरचनासु ३४
प्रयतः भ्रंशयितुं ईश्वरपिर्भ्रंशयितुं अभिभवितुं अतो यातो यामो यस्य यकस्यान्तस्य तद्गतसारं भवा

बर्हिष्मतीनाम विभोर्यां यां निर्विश्य समावसत् तस्यां प्रविष्टो भवनं तापत्रयविनाशनं ३१
सभार्यः सप्रजः कामान् बुभुजेऽन्याविरोधतः संगीयमानसत्कीर्तिः सस्त्रीभिः सुरगायकैः
३२ प्रत्यूषेष्वनुबद्धेन हृदा शृण्वन् हरेः कथाः ३२ निष्णातं योगमायासु मुनिं स्वायंभुवं म
नु ३३ यदा भ्रंशयितुं भोगा न शेकुर्भगवत्परं अयातयामाः तस्यासन् यामाः स्वान्तरयापनाः
३४ शृण्वतो ध्यायतो विष्णोः कुर्वतो ब्रुवतः कथाः स एवं स्वान्तरं निन्ये युगानामेकसप्ततिं
३५ वासुदेवप्रसंगेन परिभूतगतित्रयः ३६ शारीरा मानसा दिव्या वैयासे ये च मानुषा भौ
तिकाश्च कथं क्लेशा बाधन्ते हरिसंश्रयम् ३७

ति यतः अन्यदपि गतसारं यातयामस्तु च्यते अयातयामा अगतसारा आसन् स्वान्तरं तदीयं मन्वंतर
रं निन्ये अतिपेयामः कात्तावयवाः ३५ कुर्वतः स्ववाक्यैः रूपरिवर्धतः परिभूतं गतित्रयं जाग्रदादि
सात्त्विकादिवायेन ३७ दिव्याः त्वोत्तरि द्वामानुषाः शत्रुप्रभावो भौतिकाः प्रीतोस्मा
दिप्रभावाः वैयासे विदुर ३८ ग्रम० ५८

तस्यत्वाभानिशायमाह यद्दनिशृण्वंसाधारणधर्मान् ३८ तस्ययदपत्तेदेवहूतिः तस्याउदयेश्व
भावे ३९ ॥इतिश्रीभावार्थदीपिकायांतृतीयस्कंधेद्वाविंशः॥ २२ ॥त्रयोविंशेतपोयोगनिमित्तेसर्वसंप
दि विमानेकामगेवित्ततयोरतिरुदीर्यते प्रस्थितेरामनेहृनेसति १ दंभकपटंअग्रयंनिषिद्धाचर

णः हृष्टोमुनिभिःप्राहृष्टधर्मान्नानाविधान्शुभान् शृण्वंवर्णाश्रमाणांच सर्वभूतहितः
सदा एतत्तेआदिराजस्यमनोश्चरितमद्भुतं वर्णितंवर्णनीयस्यतदपत्योदयंशृणु ३९
॥इतिश्रीभागवतेतृतीयस्कंधेद्वाविंशोध्यायः॥ २२ ॥मैत्रेयउवाच॥ पितृभ्यांप्रस्थितेसाध्वीपतिमिं
गितकोविदा नित्यंपर्यचरत्प्रीत्याभवानीवभवंप्रभुं १ विस्रंभेणात्मशौचेनगौरवे
णदमेनच शुश्रूषयासौहृदेनवाचामधुरयाचभोः २ विसृज्यकामंदंभंचद्वेषंलोभम
घंमदं अप्रमत्तोद्यतानित्यंतेजीयांसमतोषयत् ३ सवैदेवर्षिवर्यस्तांमानवींसमनुव्रतां
दैवाद्गरीयसःपत्युराशासानांमहाशिषः ४ कालेनभूयसाक्षामांकर्शितांव्रतचर्यया
प्रेमगद्गदयावाचापीडितःकृपयाब्रवीत् ५ तुष्टोहमद्यतवमानविमानदायाःशुश्रूष
यापरमयापरयाचभक्त्या योदेहिनामयमतीवसुहृत्सदेहोनावेक्षितःसमुचितःक्षपि
तुंमदर्थे ६ राम ॥

णेतेजीयांसमतितेजस्विनं ३ दैवाद्गरीयसः दैवाद्गुरुतरात्देवमप्यन्यथाकर्तुंसमर्थादित्य
र्थः ४ व्रतचर्ययाकर्शितांतत्रापिभूयसाकालेनातिक्षामामित्यर्थः ५ सुहृत्प्रियः मदर्थंत
यापितंनावेक्षितः नगणितः समुचितः क्षोभयितुंयोग्योपितत्सेवासक्तयाउपेक्षितइत्यर्थः ६ ॥ ॥

श्री॰
भा॰ स्कं॰
टी॰
अ॰ ३३

तत्वश्चासमाधिस्त्वविद्याचक्रपासनानजास्तत्वात्मयोगः चित्तैकाग्र्यं तेन वर्जितास्ताः यामाभगवत्प्रसादाद्दिव्य
भोगाः तानेवनेवरूढान् त्वयापिवशीकृतवान् प्रपञ्चतेदिव्यादृष्टिं विनाशमियया ह्याइदासिद्ध
त्वेषुनर्भोगाः किं न किमपि पुनैनत्काइत्यर्थः तत्वहेतुः ग्रन्थेइति ७ भगवत्तरूक्रमस्यया भूतस्याउद्धि
तेभः विज्ञीभावः वेनविस्रंसिताविभ्रंशिताथरचनामनोरथायेषुनिजधर्मेणपातिव्रत्येनहृष्टुनेइतित
याता उपेथगमान् नृपाववयमितियाविक्रियास्तनद्रोयाविक्रियाविहृतयस्ताभिः ८ अखिलयोग
गमायाद्विविराज्ञनेतद्रूपासनास्तास्तविवदत्तणोतिप्रणामेवप्रुवाणापनिमवेदागतायिर्विस्त्रितानार
देहेस्यधर्मनिरत्नस्य तथा समाधिविद्यात्मयोगविज्ञितश्चभगवत्प्रसादः तानेवनेमद्रूतसे
वनयावरूढोदिहृंश्ररप्रपवितनरास्यभयानशोकान् ७ अन्येपुनर्भगवतोभ्रुवउद्विजृंभि
विस्रंसितार्थरचनाः किमुरुक्रमस्य सिद्धासिभ्रंतविभवान्निजधर्मदोहान्दिव्यान्नरैदेर
थिगाश्चपविक्रियाभिः ८ एवंब्रुवाणामवलोखिलयोगमाया विद्याविचक्षणमवेदा
गत्याथिरासीत् सेवश्रुपुपगणावविहृत्तलयागिरीपत्नीइवलोकविलसद्धसितानतान्तरुह ९
देवहूतरुवाच राज्ञेवं तं हि जवृषेतदमोनयोगमायाधिपेत्वयिविभोतदवैमिभर्तः यस्तेभ्य
भ्यथापिसमयः सह देगसंगेभूयाद्गरीयसिगुणः प्रसवः सतीनां १० ॥ ॥
नासंभाव्ययोविनयः प्रणयः प्रेमना भ्याविहृतलागभृतदानयागिरापत्नीप्रसहितोयोवलोकस्तेनविलस
द्धसितमाबनेयस्याः साभाहृजगाद ९ वत्तेतिहृषेंद्विजहृजदिजश्रेष्ठहेभर्तः त्वयिपतत्सर्वमहंसि
मेवतरहमवेमिजानामिकिं न्वयस्तन्वयासमयाभिहितः सनावत्प्रयात् सहृदितिगर्भसंभवमात्र
पर्यंतइत्यर्थः यस्माद्गरीयसिश्रेष्ठेभर्तरिहेतव्यतीसीलापसवोगुणाहमहान्लाभः समासपाठो
गरीयसिपत्योसतिसतीनांयतोगुणप्रसवः गुणविस्तारोभवति यतः प्रजोत्पत्त्यामममगुणविस्तारेणा
नेपचात्वउक्तं सर्वेभवतिनत्वर्थः १० ॥

एम॰
२१

ङ्गेनासंगमार्थं च त्वत्प्रसमामिति वर्णयन्त्यात्मनः संपादयेत्याह द्वेईशानत्र ङ्गेनासंगे इति हृत्सं साधने प्रयोगोपदेशेका
मपत्रास्त्रानुसारेण उपदिष्टं तं संजानीहि उपवर्णयेत्यर्थः येन साधनेन प्रभ्यंगभोजनपानादिना श्र
मीवरं तन्मिक्रयावर्णितादीन प्रसमेमेयश्चात्मादेहः सिद्धेन रतिसमर्थो भवेत् कथंभूतया याः त्वये
वर्णितः शोभितो योमनोभवः तेन धर्षितया याः ततस्तोनुरूपे भवने च विविक्ते विनर्क्य विचारयेति
यावत् ११ तद्धि तन्त्रणमेवाग्राविरचीकरन् आविर्भावयांबभूव १२ तद्देवशिशिनस्त्रिसर्वकामदुः

तद्योनितत्रमुपशिक्षय योपदेशे येनैवमेवर्णितोनिरिरंसयात्मा सिद्धेन तेहत न
मनोभवधर्षितयादीन तद्दीशभवने सदृशे विविक्ते ११ प्रियायाः प्रियमन्विकन्दर्पसो
योगमास्थितः विमाने काममंत्रन्नस्त्रस्वाविरचीकरत् १२ दिव्योपस्कारणोपेते सर्वका
लसमावहे पट्टिकाभिः पताकाभिर्विचित्राभिरलंकृतम् १३ स्रग्भिर्विचित्रमाल्याभि
र्मनुष्यर्षिजनस्पृहाभिः दुकूलक्षौमकौशेयैर्नानावस्त्रैर्विराजिते १४ सर्वकामदुघे
दिव्ये सर्वरत्नसमन्वितम् सर्वर्तुपुष्पवर्तिसकीमणिस्तम्भेरुपस्कृतम् १५ उपर्युपरिवि
न्यस्तस्निग्धगुच्छपट्टस्पर्शक्तिशिखिपुस्तकशिखिभिःकान्तपर्यंकव्यजनासनैः १६ ॥ ॥

योमितिनवभिः सर्वैश्चरत्नादिभिः समन्वीतं सर्वर्तुशीलो सर्वसंपदोय उपचयः तस्य उद्भवः उत्तरोत्तराभि
वृद्धिः यस्मिन् उपस्कृते शोभिते १३ उपकरणपरिकरः पट्टिकाश्चल्पविस्तारविशेषः पताकावि
स्तृताभिः १४ विचित्राणि माल्यानि पुष्पाणि यासां मेजुयया भवति पर्वेशिजनैः स्पृहणीयाया स्रा
ताभिः स्रग्भिः १५ उपर्युपरिविरचितगृहे गुच्छशिखिभिः शय्याभिः कान्तक
मनीयपर्यंकादिभिश्चाकान्तम् १६ ॥

द्वाःसु द्वारेषु विद्रुमनिर्मिता देहली उदुम्बरस्तया भातं शोभितं वज्रवत् वज्रनिर्मितकपाटयुक्तं इन्द्रनीलमयेषु शिखरेषु
प्रासादाग्रभागेषु १८ चक्षुष्मन्नेत्रवद्यथा पद्मरागाग्र्यैः नेत्रतुल्याश्चक्षुरादिवर्णैः पद्मरागाग्र्यैः विचित्रैर्वितानैः
वितानसमूहैः १९ कृत्रिमानपि सिंहादीन् स्वान् सजातीयान् मन्यमानैः तत्र तत्राधिरुह्य निकूजिते २०
विहारस्थानं क्रीडाप्रदेशः विश्रामः शयनगृहं संवेशः उपभोगस्थानं प्राङ्गणं गृहाद्बहिः अजिरं प्राकाराद्बहिः

तत्र तत्र विनिक्षिप्तनानाशिल्पोपशोभितं । महामरकतस्थल्या जुष्टं विद्रुमवेदिभिः १७ द्वा
स्सु विद्रुमदेहल्या भातं वज्रकपाटवत् । शिखरेष्विन्द्रनीलेषु हेमकुम्भैरधिश्रितं १८ चक्षुष्म
त्पद्मरागाग्र्यैर्वज्रभित्तिषु निर्मितैः । जुष्टं विचित्रवैतानैर्महार्हैर्हेमतोरणैः १९ हंसपाराव
तव्रातैस्तत्र तत्र निकूजितं । कृत्रिमान्मन्यमानैः स्वानधिरुह्याधिरुह्य च २० विहारस्थाना
विश्रामसंवेशप्राङ्गणाजिरैः । यथोपजोषं रचितैर्विस्मापनमिवात्मनः २१ निमज्ज्यास्मिन्ह्र
दे भीरु विमानमिदमारुह । इदं शुक्लकृतं तीर्थमाशिषां यापकं नृणाम् २२ ॥ ॥

अजिरं प्राकाराद्बहिः यथोपजोषं यथोपजोषं यथासुखं आत्मनः स्वस्य मायाविनोऽपि विस्मयजनकमि
व २१ नातिप्रीतेन मलिनदेहत्वात् परिचारिकाभावाच्च २२ अस्मिन् ह्रदे बिन्दुसरसि आरुह अधिरोह
शुक्लेन विष्णुना कृतं नाम्ना नेत्राद्बिन्दुनिपातेनेन यापकं प्रापकं २३ ॥ ॥ २४ ८

समादायाद्दत्यसंरंजमलिनं २४ शावलोविवर्णाभ्यननोनस्मिन्सरस्यन्याः शिवानिजलानिग्राशेरनेयस्मिन्
शिवाजलाशयाजलवराइतिवा २५ सातत्रनिमग्नासीनीविस्मयेददर्शतमाह सोतःसरसीतिदश
भिः उत्पलेगंधयः २६ स्त्रियोःशोचुःनवकर्मकरीः परिवारिकाव्वयेत्रात्मनाजायर्यंति २७ ततः
वस्त्रानेयोग्यतेत्यादिना २८ पराध्यानिउत्तमानिवरीयोसितस्मियाणिदीप्तिमंतिच पानेपेयमसृने

सातद्वनैः समादायवचः उत्पलयोदृणा सरजंबिभ्रतीवासोवेणीभूतांश्चमूर्धजान् २४
श्रृंगंवमलपंकेनसंछन्नेशावलस्तनं आविवेशसरस्तन्याःसरःशिवजलाश्रयं २५ सोतः
सरसिवेशास्याःशतानिदशकन्यकाः सर्वाःकिशोरवयसोददर्शोत्पलगंधयः २६ नो
दृष्ट्वासहसोत्थायशोचुःप्रांजलयःस्त्रियः वयंकर्मकरीस्तुभ्यंप्राधिनःकरवामकिं २७
स्नानेननोमहाहेणस्नापयित्वामनस्विनी दुकूलेनिर्मलेसूत्तेददथुरस्यैवमानदाः २८
भूषणानिपराध्यानिवरीयांसिद्युमंतिच अन्नंसर्वगुणोपेतंपानंचैवामृतासवं २९
अथादर्शेस्वमात्मानंस्रग्विणंविरजोवरं स्निग्धःकृतस्वस्त्ययनैःकन्याभिर्बहुमानितं
३० स्नातंकृतशिरःस्नानंसर्वाभरणभूषितं निष्कग्रीवंवलयिनंकूजत्कांचननूपुरं ३१ ॥
श्रोण्योरध्यस्तयाकांच्याकांचन्याबहुरत्नया हारेणचमहार्हेणरुचकेनचभूषितम्

स्नाउग्नासर्वमोदकं २९ आदर्शेस्वमात्मानंददर्शेतिशेषः आत्मानंविशिनष्टिचतुर्भिः हृतेस्व
स्त्ययनेमंगलेयस्मैइत्यमात्मशाह सामानाधिकरण्यात् ३० विरजमित्यस्यप्रपंचः स्नानंउह
त्यस्मालिनेकृतशिरः स्नानेग्रंभंगोयेन भूषितत्वमेवाह निष्कपदकंग्रीवायांयस्य ३१ बहु
निरत्नानियस्यांतयोरुचकेनमंगलद्रव्येनकुंकुमादिना तदन्नंविशेषप्रकाशे रुचकेमंगलद्रव्ये

माहात्म्यशिवगीता ॥ ५४ ॥

श्री॰
भा॰नृ॰
टी॰
८२

सुदत्यास्तपुत्रावसुधावेतिज्ञानावेकवचनानिपनैर्लसत्कोभमानेमुखंयस्याः कथंभूतेनवदनुषासुदत्याः
मनोहरः स्निग्धीयोगेनवप्रेनीयस्यपद्मकोशेनमर्थनेइतिपद्मकोशस्तेन नेन ३३ दृष्ट्वावपदापतिं
मुखारतदायत्रासीतत्रैवस्वयमप्यारते ३४ आत्मानंनिशाम्यदृष्ट्वातावनस्ययोगगतिंयोगप्रभावंदृष्ट्वा
संशयंकिमिदामितिविस्मयं ३५ सर्वविधिविवाहातप्राक् यदात्मनारूपे तदेवपुनर्विभ्रती संवीतो
प्रावृतोरुविरोस्तनोयस्याः पाठांतरेतद्रूपविशेषणं ३६ शोभनेवाससीयस्याः जानाभावोप्रेमयस्य

सुदत्याः सप्तुत्रावास्त्रस्त्रास्निग्धयोगेनवदनुषा पद्मकोशस्थानीलैरलकैस्तुलसंशलं
३३ यदासंस्मारऋषभंऋषीणांदयितंपतिं तत्रैवास्तेसहस्त्रीभिः यत्रैवास्तेप्रजापतिः
३४ भर्तुः पुरस्तादात्मानंस्त्रीसहस्रवृतंतदा निशाम्यतद्योगगतिंसंशयंप्रत्यपद्यत
३५ सस्नातंकृतकल्याणविभ्राजंतीमपूर्ववत् आत्मनोविभ्रतीरूपंसंवीतरुचिरस्तनी
३६ विद्याधरीसहस्रेणसेव्यमानोसुवाससं जातभावोविमानेतदारोहयदरिंदम ३७
तस्मिन्नलुप्तमहिमाप्रिययानुरक्तोविद्याधरीभिरुपचीर्णवपुर्विमाने बभ्राजउत्कचकुमु
दगणवानपीव्यस्ताराभिरावृतइवोडुपतिर्नभस्थः ३८ तेनाष्टलोकपविहारकुलाचलेंद्रद्रो
णीष्वनंगसखमारुतसौभगासु सिद्धैर्नुतोद्युधुनिपातशिवस्वनासुरेमेचिरंधनदवल्ल
लनावरूथी ३९
वैश्रमिवरहन् जितकाम ३० तस्मिन्विमानेमुनिर्विभ्राजेतत्लोभमहिमास्यातंस्रेयस्यउपचितंपुष्पमिवतंव
पुर्यस्यविकसितकुमुदगणवान् अपीव्यातिसुंदरः पूर्णचंद्रइवप्रभातेः नभइवविमानंतत्रइवताः स्त्रियः
कुमुदानीवसांनेत्राणीतिज्ञेयं ३८ तेननविमानेनाष्टलोकपालानांविहारोयस्मिन् कुलाचलेंद्रमेरो
तस्यद्रोणीषुदरीषु अनंगस्यसखावायोमारुतः शीतसुगंधमंदानिलः तेनसौभगसौभाग्यंसौंदर्ययासुद्रोणि
ष्वेतैः स्तुतः सन् द्युधुनिर्गंगातस्याः पातेनशिवः स्वनोयासुतासुरेमेललनाइववरूथीरत्नसमूहवान्

=
ष्ठ

राम॰
८१

वैश्रंभकादिषु देवोद्यानेषु मानसे सरसि विहरन् प्रीतः सन् ४० अत्यशेतातिक्रम्य स्थितः ४१ उद्दामचेतसां धीराणां व्यसनः संसारः तस्मादत्ययो यस्मात् ४२ प्रेक्षयित्वा दर्शयित्वा भूगोलं भूमंडलं स्वसंस्थया द्वीपवर्षादि रचनया आश्चर्यवान् तावंतं बहुलाश्चर्यं यस्मिंस्तत् ४३ विभज्य नवधा नवभेदेनात्मानं कृत्वा ४४ ४५ शरदः संवत्सराः मनाक् ईषदिव व्यतीयुः ४६ आत्मना स्वदेहात्मवद्रूपेण प्रीत्या भावयन् तथा आसीत् सद्यः पत्नी भवेदिति नेधा

वैश्रंभके सुरसने नंदने पुष्पभद्रके मानसे चैत्ररथ्ये च स रेमे रमया रतः ४० भ्राजिष्णुना विमानेन कामगेन महीयसा वैमानिकानत्यशेत चरँल्लोकान् यथानिलः ४१ किं दुरापादनं तेषां पुंसामुद्दामचेतसां यैराश्रितस्तीर्थपदश्चरणो व्यसनात्ययः ४२ प्रेक्षयित्वा भुवो गोलं पत्न्यै यावान्स्वसंस्थया बह्वाश्चर्यं महायोगी स्वाश्रमाय न्यवर्तत ४३ विभज्य नवधात्मानं मानवीं सुरतोत्सुकां रामां निरमयन्रेमे वर्षपूगान्मुहूर्तवत् ४४ तस्मिन्विमान उत्कृष्टां शय्यां रतिकरीं श्रिता न चाबुध्यत तं कालं पत्यापीच्येन संगता ४५ एवं योगानुभावेन दंपत्यो रममाणयोः शतं व्यतीयुः शरदः कामलालसयोर्मनाक् ४६ तस्यामाधत्त रेतस्तां भावयन्नात्मनात्मवित् नोधा विधाय रूपं स्वं सर्वसंकल्पविद्विभुः ४७ अतः सा सुषुवे सद्यो देवहूतिः स्त्रियः प्रजाः सर्वास्ताश्चारुसर्वांग्यो लोहितोत्पलगंधयः ४८ पतिं सा प्रव्रजिष्यंतं तदालक्ष्योशती सती स्म

नवधा सर्वसंकल्पवित् तस्याश्च बहुपत्यसंकल्पं स जानातीत्यर्थः विभुस्तथा कर्तुं समर्थः स्वयमात्मवित् इति च तस्यामनासक्तत्वात् स्त्रियो जाता इति भावः ४७ अपि चैकः स्त्रीभवत्यपि वेकः स्त्रिय इति स्मृते अतोनेन रमदमयः एकस्मिन्नेव अह्नि जाताः सर्वा एव गानियासा ४८ प्रव्रजिष्यंतमालक्ष्य उशती वपुस्मयमाना बहिः शांतमविक्लवेनेर्ष्याकुलेन विहसन्त्या सं तप्यमानेन हृदा अवाचेत्य नरेत्यान्वयः ४९

नत्वाएवमत्यत्येः श्रीः श्रीभगवत्स्पर्शनेनयदाभवंस्तित्वेनेति दुरंतचिंतातत्त्वाएां ५० उपोवाह संपादितवार
श्री० न अभयमिति भाविनोदैन्यात्संसारच्चभयंतनिहृत्तयेत्यर्थः ५१ तत्त्वदैन्यंनिवेदयतितभंतवक्रहितृभिः
भा० द० स्पयमेवात्मनः समायोग्याः एतयोविमृग्याइति दैन्यंप्राप्तंसंसारभयप्ररीहत्यात्याह कश्चिदिति विशोका
टी० यक्षानोपदेशायस्त्रीभिर्भिरीशोत्यायाकरएोन किंचित्कालंतदवस्थानेनत्रस्नविक्तचः कश्चित्किंस्यादि
८२ तार्थः ५३ विषयेभ्यस्त्वाकिंत्रस्नविषयेतिवतत्राह एतावतासैश्वर्यंतपरित्यक्तः परमात्मायस्यतस्याम्
सिरवंतापीस्वकेश्चिमंयदानत्वमस्मिन्प्रिया दुर्वावलत्तितोवाचेनिरुद्धास्त्वकत्तोश्चनेः ५० सर्वं
तद्गवान्महत्सुपोवाहप्रतिश्चतं सच्चायिमेश्ययत्नायाश्चभयंदातमर्हसि ५१ त्वसंमडहितृभि
त्सभ्यंविमृग्यायतयःसमः कश्चित्स्यात्तोविशोकायत्वयिश्चत्तज्ञतेवतं ५२ एतावतालंकार
लेतव्रातिक्रांतेनमेप्रभो इंद्रियार्थप्रसंगेनपरित्यक्तपरात्मनः ५३ इंद्रियार्थेषुसजंत्याःप्रसंग
स्त्वयिमेहृतः अज्ञानेत्यापरंभावेतयाप्यस्त्वभयायमे ५४ संयोगःसेसतेहेंत्तरसत्त्वविहितो
पिया सएवसाधुषुकृतोनिसंगत्वायकल्पते ५५ नह्येयवर्मधर्मीयतविरागायकल्पते नती
र्थपदसेवायेजीवन्नपिश्नतोहिसः ५६ ॥
म ५३ स्वहृतमत्रशोवंत्याह इंद्रियार्थेष्विति वतत्राभिः एतावतालंसैश्वर्यंतपरित्यक्तः परमात्मायस्यतस्याम्
म मेमयापरंभावंत्वंत्रस्नविदितिति ५४ प्रसंगःकथमभयायास्ततत्राह सेगइति साधियाप्रज्ञानेन ५५
स्वभावतापहृतोयस्यवर्मधर्मार्थेनकल्पतेधर्मीभिसर्वेनभवेत् तत्रापितिष्ठामर्धर्मद्वारमायकल्पते राम०
तहृत्तावतीर्थपदस्यहरे सेवार्थं तपर्यवसोद्दित्यर्थः ५६ ॥ ८२

नगममदेयमोनृमिकोनहृतवनमसि ५० ॥ इतिश्रीभागवते तृतीयस्कंधे त्रयोविंशोध्यायः ॥ २३ ॥ वचनं विशम्यस्व
नोजनकंकपिलस्याहृतनयिनः प्रवज्यंतमनुज्ञाप्य अरण्यं ययविमोहनजः शालिनीहृष्टायोशकेनाभि
षाहृतं सहाहंस्वांशावकलयेति १ इत्येमाविदः खिदंमाकार्षीः आत्मानंप्रति ग्रहंभागयहीनेनिश्च
हृणत पुनीहि २ दमेनेंद्रियसंयमेन स्वधर्मेणतपांसिहृदविणदानानिचवैतैः ३ हृदयंग्रंथिविच्छा

साहंभगवतोनूनंवंचितामाययादृढे यन्नांविमुक्तिदंप्राप्यवमुमुदेयवेथनात् १० ॥ इ
तिश्रीभागवतेतृतीयस्कंधेत्रिविंशोध्यायः ॥ २४ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ निर्वेदवादिनीमेवंमनोर्दुहि
तरंमुनिः दयालुःशालिनीमाह शुक्लाभिव्याहृतंस्मरन् १ ॥ ऋषिरुवाच ॥ माखिदोराजपु
त्रीत्थमात्मानंप्रत्यनिंदिते भगवांस्तेऽक्षरोगर्भमदूरात्संप्रपत्स्यते २ धृतव्रतासि भद्रंते
दमेननियमेनच तपोद्रविणदानैश्च श्रद्धयाचेश्वरंभज ३ सत्वयाराधितःशुक्लोवितन्व
न्मामकंयशः छेत्ताते हृदयग्रंथिमौदर्योब्रह्मभावनः ४ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ देवहूत्यपि
संदेशंगौरवेणप्रजापते सम्यक्श्रद्धायपुरुषंकूटस्थमभजद्गुरुं ५ तस्यांबहुति
थेकालेभगवान्मधुसूदनः कार्दमंवीर्यमापन्नोजज्ञेऽग्निरिवदारुणि ६ अवादयंस्तदा
व्योम्निवादित्राणिघनाघनाः गायंतितंस्मगंधर्वानृत्यंत्यप्सरसोमुदा ७ पेतुःसुमनसो
दिव्याःखेचरैरपवर्जिताः प्रसेदुश्चदिशःसर्वाअंभांसिचमनांसिच ८ ॥ ॥

शल्मवं चरंकारलक्षणं वंधंकृतान्तेऽत्यानि औदर्यः पुत्रःसन् ब्रह्मभावयति उपदिशतीतितन्वया
च श्रद्धायविश्वस ५ बहुतिथे बहुतरेकालेतिक्रांते ६ घनाघनाः इत्येकेपदं वर्षतोमेघाः गा
यतिस्मशृंसंतिस्म ७ अपवर्जिताःमुक्ताः ८ ॥ ॥

श्री॰ भा॰ स्कं॰ टी॰ ८३

परिश्रितं परिवेष्टितं १८ आगत्य किं कृतवान् तदाह भगवन्तमिति द्वाभ्यां तत्त्वानां संख्यानं यस्मिन्
तस्य सांख्यस्य विज्ञप्त्यै विशेषेण ज्ञापनाय भगवन्तं जातं विद्वान् अजः ब्रह्मा स्वराट् स्वतः सिद्धज्ञानः
१९ तस्य चिकीर्षितं सभाजयन् प्रहृष्यमाणैरसुभिरिन्द्रियैरुपलक्षितः कर्दमं चेदमभ्यधादिति द्वयो
रन्वयः चकारादेव बहुमानं च २० त्वयेति पञ्चभिः कर्दमं प्रत्याह अपचितिः पूजा कृता यद्यस्मात् निष्क

तं कर्दमाश्रमपदं सरस्वत्या परिश्रितं स्वयंभूः साकमृषिभिर्मरीच्यादिभिरभ्ययात् स
भगवन्तं परं ब्रह्म सत्त्वेनांशेन शत्रुहन् तत्त्वसंख्यानविज्ञप्त्यै जातं विद्वानजः स्वराट् २० स
भाजयन्विशुद्धेन चेतसा तच्चिकीर्षितं प्रहृष्यमाणैरसुभिः कर्दमं चेदमभ्यधात् २१ ॥ब्रह्मो
वाच॥ त्वया मेऽपचितिस्तात कल्पिता निर्व्यलीकतः यन्मे संजगृहे वाक्यं भवान्मानद मानयन्
२२ एतावत्येव शुश्रूषा कार्या पितरि पुत्रकैः बाढमित्यनुमन्येत गौरवेण गुरोर्वचः २३ इमा
दुहितरः सत्यस्तव वत्स सुमध्यमाः सर्गमेतं प्रभावैः स्वैर्बृंहयिष्यन्त्यनेकधा २४ अतस्त्वमृ
षिमुख्येभ्यो यथाशीलं यथारुचि आत्मजाः परिदेह्यद्य विस्तृणीहि यशो भुवि २५ वे
दाहमाद्यं पुरुषमवतीर्णं स्वमायया भूतानां शेवधिं देहं बिभ्राणं कपिलं मुने २६ ज्ञान
विज्ञानयोगेन कर्मणामुद्धरन् जटाः हिरण्यकेशः पद्माक्षः पद्ममुद्रापदाम्बुजः २७ ॥ ॥

पटं सम्यक् गृहीतवान् अनुमन्येतेति यत् एतावत्येव २३ अनेकधा प्रभावैर्वंशैर्बृंहयिष्यन्ति वर्धयि
ष्यन्ति २४ ऋषिमुख्येभ्यो मरीच्यादिभ्यः २५ पुत्रस्तु साक्षादीश्वर इत्याह वेदाहमिति शेवधिं निधिं
सर्वाभीष्टदं देवहूतिप्रत्याहादिभिः २६ ज्ञानं शास्त्रोक्तं विज्ञानमपरोक्षं च तयोर्योग उपायः तेन कर्म
णां जटाः कृत्वा विवासनाः उद्धरन् उत्पाटयिष्यन् पद्ममुद्रायुक्ते पदाम्बुजे यस्य २७ ॥ ॥

राम॰ ८३

सुसंमतः सुपूजितः सन् गंतासि प्राप्स्यसि १९ कुमारैः सहितेशो ब्रह्मा सहनारदेनारदसहितस्तु मरीच्यादीन्

वा ह्यार्थमस्यापि पानेशिवैकैरेतैः पंचभिः सहितो हंसोब्रह्मा यायोत्रिधामन्तरीयेधामस्वर्गः तस्यपरंकाष्ठा

सत्यलोकं २० शानपूर्णतोवस्पणि २१ पुत्रैकायोगमयकर्मणायान् २२ वितन्यनेसम्भुद्धः क्रियतेशीर

यथिह्यादेवनामित्यर्थः समलालयन् सेनोषितवान् २४ निमंत्र्यब्रह्मानेदिहृर्षभोसेनः २५ सचा

एवमान विनेगर्भे प्रविष्टः कैटभार्दनः प्रविधास्यंशयग्रेषिंकिल्यागोविचारयिष्यति १९ वयसि

द्वगणाधीशः सांख्याचार्यः सुसंमतः लोकेकपिल इत्याख्यांगतास्तेकीर्तिवर्धनः २० मैत्रेयउ

वाच तावत्प्रासृजमत्सृष्टाकुमारैः सहनारदः हंसोहंसेनयानेनत्रिधामपरमंययौ २१ गतेशत

नथुमोत्ताः कर्दमस्तेनचोदितः यथोदितं स्वदुहितः प्रादाद्विश्वसृजांततः २२ मरीचयेकलां

प्रादामनसूयामथात्रये श्रद्धामंगिरसेयच्छत्पुलस्त्याय हविर्भुवं २३ पुलहायगतिंयुक्तां क्रत

वेचक्रियांसतीं ख्यातिं च भृगवेयच्छद्वसिष्ठायाप्यरुंधतीं २४ अथर्वणेददाच्छांतिंययायज्ञो

वितन्यते विप्रर्षभान्कृतोद्वाहान्सदारान्समलालयत् ततस्त ऋषयः क्षत्तः कृतदारानिमंत्र्यत

तं विविक्त उपसंगम्य प्रणम्य समभाषत २५ सवाअवतीर्णं त्रियुगमाज्ञाय विबुधर्षभं वि

विक्त उपसंगम्य प्रणम्य समभाषत २९ अहो पापच्यमानानां निरयेस्वैरमंगलैः कालेनभूय

सानूनं प्रसीदंतिहदेवताः ३० बहुजन्मविपक्वेन सम्यग्योगसमाधिना द्रष्टुं यतंते यतयः

शून्ये त्रियुगं विस्पष्टं विविक्ते रहसि २९ पापच्यमानानां निरये संसारे स्वीयैरमंगलैः पापैः २२ बहुजन्मवि

पक्वेन सम्यग्योगसमाधिनाइति कुतः सर्वदेवताः प्रसन्नाइति तानत्कुलभ्यलाभादित्याह द्वाभ्यां बहुज

न्मपक्वेन स्वरसिद्धेन सम्यग्योगो भक्तियोगः तस्मिन्समाधिरैकाग्र्यं तेनशून्यागारेषु विविक्तस्थानेषु

बस्यनवपटे ३८ ॥ ॥

श्री॰
भा॰ त्व॰
टी॰
८४

यस्त्वं स्वानां भक्तानां उत्स्यामीति तत्र ग्रामः
हेतुत्वमवलंब्य त्वयैवं नगमाय्य अवतीर्यत्वा उदितमेव तवैव तदित्याह यस्त्वं स्वानां भक्तानां त्वेतं स्वानं स्वानं साधने
१७ एतत्स्वरूपं च यथा विहाभ्यो स्वयमेवावतीर्णोसि स्ववाक्यं नवधृतो भविष्यामीति यतः तत्स्वेक त्वं स्वानं स्वानं साथने
माद्यैवं केवी सुमन् ३९ यानि त्वया लौकिकानि च तत्र भंजादि रूपाणि तान्येव नेभिरूपाणि योग्यानि याविच
स्वजनानां रोचंते मदूपाणि तान्यपि तेरोचंते इत्यर्थः शहतं तद्रूपरहितस्य ३१ अभिवादाह्र्हं पादपीठं यस्यये
सर्वादिभिः पूर्णेश्वर्यो ३२ येश्वर्यादिकं विहृत एवमाह यस्मिनि परं परमेश्वरं नवहे तैः स्वच्छंदाः स्वाधीनाः श

श्य स्वीयं वाक्य
सत्यवभगवन्नयहत्व तेनगणयन् गृहेषु जातो ग्राम्याणां यः स्वानो पदत्वपो षणः ३३ तान्येव नेभिरूपाणि
गृहे कार्त्वं मवतीर्णोसि मे गृहे विवक्षु भगवन् त्वां भक्तानां मानवर्धनः ३१ तेस्वारेभिरत्नमतु अस्त याह्न
रूपाणि भववे रत्नव यानि यानि चरो चेते स्वजनानामरूपिणः ३१ तेस्वारेभिस्त्वमत्र अस्त याहा
सदाभिवादार्हं पादपीठं येश्वर्यवैराग्ययशो व बोधवीर्यश्रियां पूर्णमहं प्रपद्ये ३२ परं प्रधानं पुरु
षं महांतं कालं कविं त्रिवृतं लोकपालं आत्मानुभूत्यानुगत प्रपंचं स्वच्छंदशक्तिं कपिलं प्रपद्ये ३३
प्रयाभिशक्केयपतिश्रानो त्वयावतीर्णस्याग्रामकामः चारि
घोरोत्पादिजनन्ति श्रोकः ३४ ॥

त्वेतेषां त्वोभकं विद्वन्महं
तयोपस्वत्यवाह प्रधानं प्रकृतिरूपं पुरुषं तदधिष्ठातारं महांतं महत्तत्त्वरूपं कालं तेषां क्षोभकं विद्वन्
कारूपं लोकात्मकं च तदेवं मायया प्रधानादिरूपेणान्तर्मां विकारत्वानि प्रपंचनामाह आत्मानुभूत्या विक्
ज्ञया अनुमतः स्वस्मिन् लीनः प्रपंचो यस्य तं केवलं सर्वशं प्रधानाद्याविर्भाव लक्षण साक्षिणामित्यर्थः ३३ सं
त्यासमुत्तोमा प्राप्यते ग्रयाभि श्रुके किंविद भिज्ञामीत्यर्थः त्वयाप्स्वरूपेणावतीर्णेन निष्टतोनिर्गत्वानि
देवादिरूपानि कामः ग्रामकामः त्वहं परित्यजता संन्यासिनां पदवीमार्गमाश्रितः सन् त्वां पुंजन् वि
चरिष्यामि ३४ ॥ राम ॥

राम॰
८४

ग्रहं नाव्यासोपदेशायैवत्स्कंदहेवतीर्णः अतस्त्वगृहेवसतोपिश्रुतिः सुलभैव यद्यवश्यंगंतव्यमेवेत्या
ग्रहः तथापिमामेवानुस्मरन गच्छेत्याशयेनाह मयेतिषड्भिः सत्यलौकिकेवैदिकेलौकिकेवैदिकेलौ
किकेचकृतेस्वीकृतंस्वशापत्यमभिदर्शयति यद्यस्मान्नभ्यं नैवश्रेभविष्यामीत्येवोचे अथानयवत
न् कृतेयथाभवतितथामयानिजंतत्स्वीकृतं २५ उत्तराशयात् लिंगात् मुमुक्षूणांमुनीनोयात्म
दर्शनेसमतायनत्वानोपसंख्यानायविद्वीत्सत्वरम्यान्नुषंगः २६ नत्वयमात्मज्ञानमात्मज्ञानमार्गः पु

श्रीभगवानुवाच मयाप्रोक्तं हि लोकेस्मिन्प्रमाणं सत्यलौकिके अथाजानिमयात्वभ्यंयदवो
चश्रुतेमुने २५ पतन्मेमन्यसेलोकेस्मिन्मुमुक्षूणांतदाशयात् प्रसंख्यानायतत्त्वानोसंपत
यातनमदर्शने २६ पद्यात्मयद्याद्याज्ञोनष्टः कालेनभूयसा तेप्रवर्तयितंदेहंइमंविद्धिमया
भृतं २७ गच्छकामंयथाहृष्टोमयिसंन्यस्तकर्मणा जित्वासुदुर्जयेमृत्युममृतत्वायमोभज
२८ मामात्मानंस्वयंज्योतिःसर्वभूतगुहाशयं आत्मन्येवात्मनावीक्ष्यविशोकोभयश्वसि
२९ मात्वेआध्यात्मिकीविद्याप्रमनीसर्वकर्मणां वितरिष्येयथावासोभयंवानितरिष्याति
यं॰ ॥ शर ॥

वैसिद्धपवनेदानीमपूर्ववत्प्रवर्तनीयस्तत्राह यथेति यथाकृः स्वदमः कामयथेच्छं २ ग्राहष्टःप्रहृष्टे
जातः यद्वायथात्वगंतुंमांहृष्टवान् तथात्वमवस्थानं मथापितमाहृष्टइत्यर्थः मयिसंन्यस्तेनसं
मर्पितेनकर्मणा अविद्यामृत्युंतीत्वाविद्ययाअमृतमश्नुतेइतिश्रुतेः २८ ततश्चमांपरमात्मानेआत्म
नि स्वस्मिन् आत्मनामनसा अन्वीयमाणायभगं मोक्षंप्राप्स्यसि २९ मात्वेदेवकृतेप्रमनीमुमु
त्वनीभयं तरिष्यति परमानंदंप्राप्स्यतीतिचकारार्थः यं॰ ॥
॥

श्री॰
भा॰टी॰
तृ॰
८५

सवृदितः सम्यक् उक्तः सन् मेप्रदक्षिणीकृत्य ४१ मुनीनांव्रतंमौनं अहिंसादिलक्षणं ४२ सदसतः
पैरेयब्रस्मिन् ब्रह्मणिगुणावभासके निर्गुणे एकभक्त्या अव्यभिचारिण्याभक्त्या -- -- भाविते अप
रोक्षीकृते ४३ मुक्तेर्देहादिषुअहंकाररहितः अतएवनिर्द्वन्द्वः प्रतीलोमाद्यनाकुलः समदृक् भेदाग्राहकः
-- -- दृक् स्वमेवपश्यन् प्रत्यक् ब्रह्मणि प्रवणा प्रशान्ताविक्षेपरहिताधीर्यस्य ४४ तद्देवेविषिकर

मैत्रेय उवाच ॥ एवंसमुदितस्तेनकपिलेनप्रजापतिः दक्षिणीकृत्यतंप्रीतोवनमेवजगामह ४१
व्रतंसआस्थितोमौनमात्मैकशरणोमुनिः निःसंगोव्यचरत्क्षोणीमनग्निरनिकेतनः ४२ म
नोब्रह्मणियुंजानोयत्तत्सदसतःपरं गुणावभासेविगुणएकभक्त्यानुभाविते ४३ निरहंकृति
र्निर्ममश्चानिर्द्वन्द्वःसमदृक्स्वदृक् प्रत्यक्प्रशान्तधीर्धीरःप्रशान्तोर्मिरिवोदधिः ४४ वासुदेवे
भगवतिसर्वज्ञेप्रत्यगात्मनि परेणभक्तिभावेनलब्धात्मामुक्तबंधनः ४५ आत्मानंसर्वभूते
षुभगवंतमवस्थितं अपश्यत्सर्वभूतानिभगवत्यपिचात्मनि ४६ इच्छाद्वेषविहीनेनसर्वत्रस
मचेतसा भगवद्भक्तियुक्तेनप्राप्ताभागवतीगतिः ४७ ॥ इतिश्रीभागवतेतृतीयस्कंधेचतुर्विंशो
ऽध्यायः ॥ २४ ॥

स्थितात्म -- -- भक्तापरमेश्वरेपदंप्राप्तिमाह वासुदेवइतित्रिभिः -- -- प्रतीचोजीवस्यात्मनिवलब्ध
आत्मावितेयेन यतोमुक्तबंधनमज्ञानंयस्य लब्धात्मत्वमेवाह आत्मानमिति ४६ तद्देवेनेनभागवती
गति प्राप्ता सएवत्वंगतिंप्राप्त इति ४७ ॥ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांतृतीयस्कंधे
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

राम॰
८५

पंचविंशे जनन्यात्मस्पृष्टो बंधविमोचनं आदावाहस्वरूपं भक्तिलेक्षणं कपिलः स्वतः कपिलेनार्पितानामत्रेगु
णभावनियंत्रितायोगमार्गाः समंततृषा स्फुटमुत्पादितेऽपना उक्तावदत्पूर्वकं कापिलंयोगं सकृति
कपिलइतित्रिभिः तत्त्वानां संख्याता गणकः सांख्यप्रवर्तक इत्यर्थः अत एव स्वयं जातः आत्मप्रज्ञ
प्तये आत्मतत्त्वज्ञापनाय १ पुंसां मध्ये वर्ष्मणः वृद्धस्य उत्तमस्येत्यर्थः सर्वयोगिनां मध्ये वरिम्णः वरा
स्यभावो वरिमा भवति प्रथानो येति निर्देशः वरिष्ठस्येत्यर्थः यद्वा वरीयस्त्वादित्यर्थः विश्रुतौ कीर्तौ असव

शौनक उवाच॥ कपिलस्तत्त्वसंख्याता भगवानात्ममायया जातः स्वयमजः साक्षादात्मप्रज्ञ
प्तये नृणां १ न ह्यस्य वर्ष्मणः पुंसां वरिम्णः सर्वयोगिनां विश्रुतौ श्रुतदेवस्य भूरि तृप्यंति मे
सवः २ यद्यद्विधत्ते भगवान् स्वच्छंदात्मात्ममायया तानि मे श्रद्दधानस्य कीर्तन्यान्यनुकीर्तय
३॥ सूत उवाच॥ द्वैपायनसखस्त्वेवं मैत्रेयो भगवांस्तथा प्राहेदं विदुरं प्रीत आन्वीक्षिक्या प्र
चोदितः ४॥ मैत्रेय उवाच॥ पितरि प्रस्थितेऽरण्यं मातुः प्रियचिकीर्षया तस्मिन् बिंदुसरेऽवात्सी
द्भगवान् कपिलः किल ५ तमासीनमकर्माणं तत्त्वमार्गाग्रदर्शिनं स्वसुतं देवहूत्याह धा
तुः संस्मरती वचः ६ ॥

इंद्रियाणि भूरि अलं न तृप्यंति अ॰ तेन श्रवणेन देवा इति यो ततेऽइति तथा तस्य यद्वा भूरिबलम्भषः श्रुतो देवो
येन तस्यापि मे असवः इति संबंधः २ स्वच्छंदेन कायात्मा देहो यस्य सः यद्यत्कर्म विधत्ते तानि ता
कर्माणि कीर्तितान्यनुकीर्तय ३ यथा त्वं मां प्रश्नोदयसि एवं प्रचोदितः सन् तथा तत् प्रश्ना
नुसारेण आन्वीक्षिक्या आत्मविद्यायां ४ बिंदुसरे बिंदुसरसि ५ बिंदुसरसि तत्त्वमार्गस्याग्रं परं द
र्शयतीति तथा पश्यमाना विनेगर्भं प्रविष्ट इत्यादि धातुर्वेदः ६ ॥
५

असतामिंद्रियाणां तर्षणात् विषयाभिलाषान्निर्विण्णास्मि येन संभाव्यमानेन तर्ष्यमाणेन ७ पारं
गमयतीति पारगं तमेव चक्षुः सच्चक्षुस्त्वं मया लब्धं त्वदनुग्रहात् जन्मनामंते भावे सति ८ तत्स्वरूपं वदति यइति
सभगवान्पुंसामीश्वर उदितः यथा सूर्यः ९ अपाकृष्टुमपनेतुं कोसौ संमोहः तमाह एतस्मिन्देहादौ त्वया
देवयोजितोहं ममेत्यवग्रहः आग्रहोहंकृतीयइति ग्राह्यः तत्कार्यरागादिग्रहणार्थः १० प्रकृतेः पुरुषस्य

निर्विण्णा नितरां भूमन्नसदिंद्रियतर्षणात् येन संभाव्यमानेन प्रपन्नांधं तमः प्रभो ७ तस्य त्वं त
मसोंधस्य दुष्पारस्याद्य पारगं सच्चक्षुर्जन्मनामंते लब्धं मे त्वदनुग्रहात् ८ य आद्यो भगवान्पुंसा
मीश्वरो वै भवान्किल लोकस्य तमसांधस्य चक्षुः सूर्य इवोदितः ९ अथ मे देव संमोहमपाकृ
ष्टुं त्वमर्हसि योवग्रहो हं ममेतीत्येतस्मिन्योजितस्त्वया १० तं त्वा गताहं शरणं शरण्यं स्वभृत्यसं
सारतरोः कुठारं जिज्ञासयाहं प्रकृतेः पूरुषस्य नमामि सद्धर्मविदां वरिष्ठं ११ ॥मैत्रेय उवाच॥ इ
ति स्वमातुर्निरवद्यमीप्सितं निशम्य पुंसामपवर्गवर्धनं धियाभिनंद्यात्मवतां सतां गतिर्बभा
ष ईषत्स्मितशोभिताननः १२ ॥श्रीभगवानुवाच॥ योग आध्यात्मिकः पुंसां मतो निःश्रेयसा
य मे अत्यंतोपरतिर्यत्र दुःखस्य च सुखस्य च १३ तमिमं ते प्रवक्ष्यामि यमवोचं पुरानघे ऋ
षीणां श्रोतुकामानां योगं सर्वांगनैपुणं १४ ॥

जिज्ञासया त्वामहं शरणं गतास्मि सतीं नमामीत्यन्वयः कुठारं छेत्तारं ११ अपवर्गवर्धनं मोक्षदमिति जननीं ईष
त्स्मितेन शोभितमाननं यस्य अध्यात्मिक आत्मनिष्ठः यत्र यस्मिन् १३ सर्वांगणानैपुण्यं चित्तसंयमादि
तत्सर्वांगनैपुण्यं चित्तसंयमाधीनमिति दर्शयन्नाह येनेति १४ ॥ ॥

अस्यात्मनो जीवस्य गुणेषु विषयेषु पुंसि परमेश्वरे वा शक्तमासक्तं बंधाय मोक्षार्थं १५ यथा च विरक्तं स्यात्तथैवरूपार्थसिद्धिं
स्तद्दर्शयति अहंममेति त्रिभिः मलैर्वीतं विरहितं यदा शुद्धं मनो भवति मनःशुद्धेः स्वरूपमाह अदुःखमिति
१६ निरंतरं निर्भेदं अणिमानं सूक्ष्मम् अखंडितं अपरिच्छिन्नं १७ हतौजसं दीनबलं १८ मनःशुद्धौ च भक्ति

चेतः खल्वस्य बंधाय मुक्तये चात्मनो मतं गुणेषु सक्तं बंधाय रतं वा पुंसि मुक्तये १५ अहंममाभिमानोत्थैः कामलोभादिभिर्मलैः वीतं यदा मनः शुद्धमदुःखमसुखं समं १६ तदा पुरुष आत्मानं केवलं प्रकृतेः परं निरंतरं स्वयंज्योतिरणिमानमखंडितं १७ ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियुक्तेन चात्मना परिपश्यत्युदासीनं प्रकृतिं च हतौजसं १८ न युज्यमानया भक्त्या भगवत्यखिलात्मनि सदृशोऽस्ति शिवः पंथा योगिनां ब्रह्मसिद्धये १९ प्रसंगमजरं पाशमात्मनः कवयो विदुः स एव साधुषु कृतो मोक्षद्वारमपावृतं २० तितिक्षवः कारुणिकाः सुहृदः सर्वदेहिनां अजातशत्रवः शांताः साधवः साधुभूषणाः २१ मदाश्रयकथा मृष्टाः शृण्वंति कथयंति च तपंति विविधास्तापा नैतान्मद्गतचेतसः २२ मय्यनन्येन भावेन भक्तिं कुर्वंति ये दृढां मत्कृते त्यक्तकर्माणः त्यक्तस्वजनबांधवाः २३ त एते साधवः साध्वि सर्वसंगविवर्जिताः संगस्तेष्वथ ते प्रार्थ्यः संगदोषहरा हि ते २४ ॥ ॥

रेवांतरंगं साधनमित्याह नेति अस्य सर्वस्यापि तत्संगो मूलमित्याह प्रसंगमिति अपावृतं निरावरणं १९
२० साधूनां लक्षणमाह तितिक्षव इति चतुर्भिः साधवः शास्त्रानुवर्तिनः साधु सुशीलं भूषणं येषां
२१ एनांस्तापा आध्यात्मिकादयो न तपंति न व्यथयंति कुतो मद्गतचेतसो येषां तान् ये
नापि नाभिभूयंते ते साधव इत्यर्थः २२ ॥

श्री०
भा० तृ०
टी०
८०

वीर्यस्य सम्यग्विदंत्यास्ताः वीर्यसंविदः हृत्कर्णयो रसायनाः तासां जोषणात्सेवनात् अपवर्गोऽविद्यानिवृत्तिर्व
र्त्म यस्मिंस्तस्मिन् हरौ प्रथमं श्रद्धा ततो रतिः ततो भक्तिः अनुक्रमिष्यति क्रमेण भविष्यतीत्यर्थः २५ ततः किम
त्याह भक्त्येति मम रचनायाः सृष्ट्यादिलीलायास्तस्या अनुचिंतया या भक्तिस्तया ऐंद्रियात्सुखाज्जातविरागः सन्
दृष्टश्रुतादैहिकामुष्मिकात् ततो यत्तः इत्यत्नः सन् चित्तस्य ग्रहणे यतिष्यति ऋजुभिर्भक्तिप्रधानत्वादनाया

सतां प्रसंगान्मम वीर्यसंविदो भवंति हृत्कर्णरसायनाः कथाः तज्जोषणादाश्वपवर्गवर्त्मनि श्रद्धा
रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति २५ भक्त्या पुमान् जातविराग ऐंद्रियात् दृष्टश्रुतान्मद्रचनानुचिंतया चित्त
स्य यत्तो ग्रहणे योगयुक्तो यतिष्यते ऋजुभिर्योगमार्गैः २६ असेवयायं प्रकृतेर्गुणानां ज्ञानेन वै
राग्यविजृंभितेन योगेन मय्यर्पितया च भक्त्या मां प्रत्यगात्मानमिहावरुंधे २७ श्रीदेवहूतिरुवाच
काचित्त्वय्युचिता भक्तिः कीदृशी मम गोचरा ययापदं ते निर्वाणमंजसान्वाश्नवा अहं २८ यो यो
गो भगवद्बाणो निर्वाणात्मंस्त्वयोदितः कीदृशः कति चांगानि यतस्तत्त्वावबोधनं २९ तदेतन्मे
विजानीहि यथाहं मंदधीर्हरे सुखं बुद्ध्येय दुर्बोधं योषा भवदनुग्रहात् ३० ॥ ॥

मः तदेवं प्रकृतेर्गुणानामसेवया ज्ञानादिभिश्च अयं जीव इहैव देहे मामीमेव रूपे प्राप्नोति २७ काचिदिति का
चिदित्यर्थः उचिता योग्या तत्रापि मम स्त्रियः कीदृशी गोचरा योग्या निर्वाणं मोक्षात्मकं तव पदं स्वरूपं अन्वा
श्नवै अन्वश्नवा इत्यपि पाठः अनु अनंतरमेव सर्वात्मना प्राप्नुयामित्यर्थः अंजसान्विति पाठे अहं त्विति संधेयः २८ भ
गवद्बाणो यो यो भगवंतं लक्षीकरोतीत्यर्थः यतो यस्माद्योगात् २९ विजानीहि विशेषेण ज्ञापय सुखं अनायासेन

सुमं०
८०

इत्थं मातुरर्थं प्रयोजनं विदित्वा जातस्नेहस्तत्र हेतुः यत्र यस्यां तन्वा देहेनाविर्भूतः तत्त्वान्याम्नायन्ते प्रक
र्षेण यस्मिन् किं तद्यत्सांख्यं प्रवदन्ति तत्प्रोवाच भक्तिवितानं योगं च ३१ कांचित्स्वरूपविलक्षणां भक्तिं रीतिः श्र
वणश्रमो भक्तिं लक्षयति गुणाः विषयाः लिंग्यन्ते ज्ञायन्ते यैः तेषां देवानां द्योतनात्मकानामिन्द्रियाणां
तथा वानुश्रविकाणां सत्त्वे सत्त्वमूर्तौ हरौ एवं या वृत्तिः सा भक्तिः सिद्धेर्मुक्तेरपि गरीयसी अन्वयः कथंभूता
अनिमित्ता निष्कामा स्वाभाविकी प्रयत्नसिद्धा तेषामेव विधिः तत्राहेत्याह एकैकस्यात्तस्य सूच्यते इत्यत्र

मैत्रेय उवाच॥ विदित्वार्थं कपिलो मातुरित्थं जातस्नेहो यत्र तन्वाभिजातः तत्त्वाम्नायं यत्प्रवदन्ति सांख्यं प्रोवाच वै भक्तिवितानयोगं ३१॥ श्रीभगवानुवाच॥ देवानां गुणलिंगानामानुश्रविककर्मणां सत्त्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या ३२ अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी जरयत्याशु या कोशं निगीर्णमनलो यथा ३३ नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचिन्मत्पादसेवाभिरता मदीहाः येऽन्योन्यतो भागवताः प्रसज्य सभाजयन्ते मम पौरुषाणि ३४ ॥ ॥

श्रवो वेदः तद्विहितं कर्म येषामत एवैकं एकरूपमविकृतं मनो यस्य पुंसः शुद्धसत्त्व
स्वभावः भक्तिश्चाप्यासंगिकी भवत्येवेत्याह या भक्तिः कोशं लिंगशरीरं जरयति नाशयति स
प्रयत्नं विनैव सिद्धा दृष्टान्तः निगीर्णं भुक्तमात्रं अनलो जाठरो यथा जरयति ३३ भ
क्तेर्गरिष्ठत्वमेवोपपादयति नैकात्मतामिति पंचभिः एकात्मतां सायुज्यं मात्सं
मत्सेवा मदीहाः क्रिया येषां प्रसज्य आसक्तिं कृत्वा पौरुषाणि वीर्याणि ३४ ॥

प्रसन्नानि वक्त्राणि अरुणानि लोचनानि येषु तैर्मम रूपैः सार्कं सह नित्यं परमेश्वरात्र भवस्त्वं भक्त्यावधिकमिति भावः
३५ आत्मानेदस्त्वव अस्पेभावीत्याह तैरिति दर्शनीया मनोहरा अवयवा यस्य नेत्रादयो येषु तैः हृतआत्मा चित्तं येषां
हृताथाकृष्टाः प्राणा इन्द्रियाणि येषां तान् भजतः अनिच्छतः इच्छाहीनानपि अण्वीं गतिं मुक्तिं प्रयुंक्ते प्रापय
ति वेः साधनैर्हृतात्मानः उदारैर्विलासादिभिः नवविलासो लीला वामं मनोहरं सूक्तं मधुरभाषणं ३६ विभू
स्मादिकं केवलं आधि[illegible]मित्याह अथो अथ विद्यानि हृत अनंतरं विभूतिं सत्यलोकादिगतां भोगसंपत्तिं अणिमाद्यष्टा
गमे सर्वं अत्र प्र[illegible]वैमुक्तस्तत एव प्राप्तमपि भागवतीं च श्रियं वैकुंठस्थां संपत्तिं मस्पृहयंतीत्यर्थः तथापि न

पश्यंति ते मे रुचिराण्यंब संतः प्रसन्नवक्त्रारुणलोचनानि रूपाणि दिव्यानि वरप्रदानि साकं वाचं
स्पृहणीयां वदंति ३५ तैर्दर्शनीयावयवैरुदारविलासहासेक्षितवामसूक्तैः हृतात्मनो हृतप्र
प्राणांश्च भक्तिरनिच्छतो मे गतिमण्वीं प्रयुंक्ते ३६ अथो विभूतिं मम मायाविनस्तामैश्वर्यमष्टां
गमनुप्रवृत्तं श्रियं भागवतीं वास्पृहयंति भद्रां परस्य मे तेश्नुवते तु लोके ३७ न कर्हिचिन्मत्
पराः शांतरूपे नंक्ष्यंति नो मेनिमिषो लेढि हेतिः येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा गुरुः सुहृदो दै
वमिष्टं ३८ ॥

मे लोके वैकुंठे अश्नुवते भुंजत एव ३७ नन्वेवं तर्हि लोकत्वाविशेषात्स्वर्गादिवद्भोगक्षयाद्भाग्यानां कदाचिद्विर
नाशः स्यात्तत्राह देशांतररूपेण यत्स्वर्गादि सदं रूपे स तेन रूपे वैकुंठे मत्पराः कदाचिदपि न नंक्ष्यंति भोग्यही
ना न भवंति अनिमिषो मद्धेतिर्मदीयं कालचक्रं च नो लेढि नाग्रसति न ग्रहेतः येषामिति सुत इव स्नेहवि
षयः सखिवद्विश्वासास्पदं गुरुरिवोपदेष्टा सुहृदिव हितकारी इष्टं दैवमिव पूज्यः एवं सर्वभावेन मां ये भ
जंति तान्मदीयं कालचक्रं न ग्रसतीत्यर्थः ३८ ॥ सम॰ ८८

उभयाप्यिनं लोकद्वयगामिनं आत्मानं सोपाधिकमात्मानमनुयेऽभ्रकल्लमादयः येषस्मादयोनयः यनाति ३४ अन्यां
श्च परिग्रहां शून्यो संसारात् अतिपारये अतितारयामि ३५ अभक्तानां नकथंचिदपि नमोक्ष इत्याह ३६ यद्भगा
वतोन्यत्र भगवतो मत्तो विनासर्वभूतानामात्मनाः भगवदादिविशेषणत्रयेण सामर्थ्यं निरूपितं हितकारित्वंचो
क्तं ३७ ऐश्वर्यं स्फुरयति अतिश्च भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषस्मादग्निश्चेंद्रश्च मृत्युर्धावति पंचम
इति ३८ मद्भजनादेव मोक्ष इति अशेषसदाचारप्रमाणयति ज्ञानेति उपसंहरति एतावानिति ३९ मय्यर्पितं

इमं लोकं तथैवामुं आत्मानमुभयायिनं आत्मानमनु ये चेह ये रायः पशवो गृहाः ३४ विसृज्य स
र्वानन्यांश्च मामेवं विश्वतोमुखं भजंत्यनन्यया भक्त्या तान्मृत्योरतिपारये ३५ नान्यत्र मद्भगवतः प्रधा
नपुरुषेश्वरात् आत्मनः सर्वभूतानां भयं तीव्रं निवर्तते ३६ मद्भयाद्वाति वातोयं सूर्यस्तपति मद्भ
यात् ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियोगेन योगिनः ३८ क्षेमाय पादमूलं मे प्रविशन्त्यकुतोभयं ३९ ए
तावानेव लोकेस्मिन् पुंसां निःश्रेयसोदयः तीव्रेण भक्तियोगेन मनो मय्यर्पितं स्थिरं ४४ ||इति श्रीभा
गवते तृतीयस्कंधे पंचविंशोध्यायः ||२५|| श्रीभगवानुवाच|| अथ ते संप्रवक्ष्यामि तत्त्वानां लक्षणं पृ
थक् यद्विदित्वा विमुच्येत पुरुषः प्रकृतेर्गुणैः १ ॥ वर्षतींद्रो दहत्यग्निर्मृत्युश्चरति मद्भयात् ३७

मनः स्थिरं भवतीति यत् एतावानेव ४४ ||इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीयस्कंधे पंचविंशः ||२५|| षड्विंशे
तु प्रकृतेस्तत्त्वविवेकाय प्रवर्ण्यते सांख्येन सर्वभावानां जन्मदत्तलक्षणभेदतः याप्यध्यायपंचयोक्तदशकं मिश्रसते
नघत् मार्कंसांख्येन दाध्यात्मप्राधान्येनाह तत्त्वविन् तत्त्वानां स्वरूपं वदति साधनानि यत्र सांख्यभक्तियोगस्यो
ति अथेति त्रिभिः तत्र भक्तिपरता इदानीं सांख्यमाह अथेति १ ॥
॥

श्री॰
भा॰ तृ॰
टी॰
८९

नत्वप्रकृतिरात्मज्ञानादेव ननु तत्त्वलक्षणज्ञानात् तमेव विदित्वातिमृत्युमेतीति श्रुतेः अत आह ज्ञानमिति आत्मदर्शनरूपं ज्ञानं अत एव हृदयग्रंथिभेदेन अहंकारनिवर्तकं प्रकृतिवियोगो निःश्रेयसमिति सांख्याः निःश्रेयसप्रयोजनाय यदाहुः तन्वैवमोशाशितत्त्वलक्षणज्ञानादेव विविक्तात्मज्ञानं भवतीति भावः २ तत्र पुरुषं लक्षयति अनादिरिति आत्मैव पुरुषः परिशेषितमेनेति वसिसावात्मप्रत्यक् प्रतिलोमं धाम तेजः स्फूर्तिर्यस्य तदाएकपदं व्यावर्तयति अनादिरिति सप्तप्रकृतिस्वरूपमिति तथा चोक्तं सांख्ये सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिर्नाभावात्कार्यतस्तदुपलब्धेः महदादि तच्च कार्यं प्रकृतिविरूपं सरूपं चेति त्रिगुणत्वादित्वात् सारूप्यं च आदिर्हि तत्मत् प्रकृतिरहेतुमतोरिति वैरूप्यं ... देवाव्यावर्तयति प्रकृतेः परः अन्योऽसंगः ज्ञानादिगुणाश्रयत्वं वारयति निर्गुणं ज्ञानेन ततस्य स्वरूपमेव मीमांसकाद्यभिमतज्ञानविषयत्वं वारयति स्वयंज्योतिरनेनैव प्रभाकराभिमतं ज्ञानाद्यारंभते

ज्ञानं निःश्रेयसार्थाय पुरुषस्यात्मदर्शनं यदाहुर्वर्णये तत्ते हृदयग्रंथिभेदनं २ अनादिरात्मा पुरु-
षो निर्गुणः प्रकृतेः परः प्रत्यग्धामा स्वयंज्योतिर्विश्वं येन समन्वितः ३ स एष प्रकृतिं सूक्ष्मां दैवीं गु-
णमयीं विभुः यदृच्छयैवोपगतामभ्यपद्यत लीलया ४ ॥

तस्कारणामपि निरस्तं स्वयंज्योतिष्ट्वहेतुः विश्वं येन समन्वितं प्रकाशितं इति शेषः एतैरेव हेतुभिः पुरुषस्य प्रकृतेः परत्वमपि सिद्धं ३ अत्रावरणविक्षेपशक्तिभेदेन प्रकृतिर्द्विविधा तत्रावरणशक्त्या सोऽवजीवोपाधिरविद्या विक्षेपशक्त्या सैव माया परमेश्वरोपाधिः एवं जीवेश्वररूपेणाद्विविधः तत्र प्रकृत्याविवेकेन संसरति स जीवः यस्तु प्रकृतिं वशीकृत्य विश्वसृष्ट्यादि करोति स परमेश्वरः शरीरादिकार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः स ईशो यद्वशीमायासजीवोयस्तूपादितः तत्र प्रकृत्याविवेकेन जीवस्य संसारप्रकारमाह स एष इति पंचभिः सूक्ष्मामव्यक्तां दैवीं देवस्य विष्णोः शक्तिं लीलयोपगतां यदृच्छयैवा-
भ्यपद्यतेत्यन्वयः ४ ॥ ॥

राम॰
८९

तस्या लीलामाह गुणैरिति ज्ञानं गूहति आवृणोतीति ज्ञानगूहा तया तयावृतः सन् अज्ञानमेवात्मनो हितत्व
मपुल्लोकावरुद्धोप्यज्ञानतयं तेनोसनूयो अन्नो ह्यविवेको नष्ठमाणेन शोनेन महात्मनेन भक्तभोगाममज्ञोन्यः इतिप्रमुहेश्वा
त्मानं कर्तवान् ५ एवं पराभिध्यानेन प्रकृत्यध्यासः अन्यस्मिन्नन्यधर्मावभासोध्यासः अतत्धर्मोध्यासः तेन प्रकृते
र्गुणैः कर्मसु क्रियमाणेषु कर्तृत्वमात्मन्यभिमन्यते ६ तदिति कर्तृत्वमननमेवास्य पुरुषस्य सादत्तमाज्ञत्वा
दकर्तरीश्वेमनः कर्मभिर्बन्धः ईशस्य स्वतन्त्रस्यैव कर्मबन्धकृतं भागोपारतंत्र्यं निर्वृतात्मनः सुखात्मकस्यैव सं
सृतिर्जन्ममृत्युप्रवाहः प्रकृत्यविवेककृतमेतत्सर्वं भवतीत्यर्थः ७ ननु चैतन्यसमानाधिकरण्येन एवं क
र्तृत्वादिप्रतीतेः तस्यैव तद्धर्मीक्रियतां चेत्याह कार्यं शरीरं कारणानि इन्द्रियाणि कर्तारो देवतावर्गः तद्भावापन्नो

गुणैर्विचित्राः सृजतीं सरूपाः प्रकृतिं प्रजाः । विलोक्य मुमुहे सद्यः स इह ज्ञानगूहया ५ एवं परा
भिध्यानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः पुमान् । कर्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते ६ तदस्य संसृतिर्बन्धः
पारतंत्र्यं च तत्कृतम् । भवत्यकर्तुरीशस्य साक्षिणो निर्वृतात्मनः ७ कार्यकारणकर्तृत्वे कार
णं प्रकृतिं विदुः । भोक्तृत्वे सुखदुःखानां पुरुषं प्रकृतेः परः ८ ॥देवहूतिरुवाच॥ प्रकृतेः पु
रुषस्यापि लक्षणं पुरुषोत्तम । ब्रूहि कारणयोरस्य सदसच्च यदात्मकं ९ ॥ ॥

पुरुषस्य प्रकृतिकार्यविदः कूटस्थस्य तत्त्वतो विकाराभावात् प्रकृतिपरिणामभूतदेहाद्यहंकारकृतमेव
कर्तृत्वादिकमित्यर्थः भोक्तृत्वेन पुरुषं कारणं विदुरित्यस्यायं भावः यद्यप्यहंकारगतमेव कर्तृत्वादि
कं भोक्तृत्वं च तथापि विकारस्य जडत्वमानत्वादुपाधिप्राधान्येनेति ८ तदेवं संसारिणं तद्धेतुं पुरुषं तद्धे
तुं प्रकृतिं च ज्ञात्वेदानीं जगत्कारणमीश्वरं तत्प्रकृतिं च पृच्छति प्रकृतेरिति प्र
सविशेषमस्य सर्वस्य स्थूलं सूक्ष्मं च कार्यं यदात्मकं तयोः प्रकृतिपुरुषयोः ९ ॥ ॥

किंतत्प्रधानंस्वतोविशेषंसत्वरजस्तमसांसाम्यावस्थाइतिवचा
नत्रप्रकृतिंलक्षयति यत्तत्प्रधानंतदेवप्रकृतिंप्राहुः अविशेषंसत्वादिगुणोत्सवदुःखमोहाः त्रयोगुणा
नानाविशेषवत् विशेषाणामहंकार्यकारिकार्याणामाश्रयः नहिकिंविशिष्टमनत्वगुणोत्सवदुःखमोहाः किंकालादिना
अनेनसत्वादीनामात्मगुणत्वंनिरस्तं किमहंतत्वादिना अव्यक्तंअकार्यमहत्तत्वंकार्यमितिभावः किंकालादिना
सदसदात्मकंकार्यकारणरूपे किंजीवप्रकृतिर्निनित्यप्रधानमित्यर्थः ११ अन्येषांतत्वानांलक्षणेवक्तुंलक्षणा
निगणयतिपंचभि[illegible]त्यादि संख्याभेदेनएतच्चतुर्विंशतिकंएतानिचतुर्विंशतियस्मिन्गणेतेगणेशाथानि
वैप्रधानकार्याणि [illegible] ११ एतद्विगुणेतिमहाभूतानीतिविभिः तावंतिपंचैव १२ संकल्पविकल्पा
श्रीभगवानुवाच यत्तत्त्रिगुणमव्यक्तंनित्यंसदसदात्मकं प्रधानंप्रकृतिंप्राहुरविशेषंविशेषवत् ११ महाभू
तैः पंचभिःपंचभिर्ब्रह्मचतुर्भिर्दशभिस्तथा एतच्चतुर्विंशतिकंगणंप्राधानिकंविदुः १२ इंद्रियाणिदशश्रो
तानिपंचैवंशृणाघाग्निर्मरुन्नभः तन्मात्राणिचतावंतिगंधादीनिमतानिमे १३ इंद्रियाणिदशश्रो
त्रंत्वग्दृग्रसननासिकाः वाक्करौचरणौमेढ्रंपायुर्दशमउच्यते १३ मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तमि
त्यंतरात्मकं चतुर्धालक्षणेभेदोवृत्त्यालक्षणरूपया १४ एतावानेवसंख्यातःब्रह्मणःसगुण
स्यह सन्निवेशोमयाप्रोक्तोयःकालःपंचविंशकः १५ प्रभावंपौरुषंप्राहुःकालमेकेयतोभयं
१६ अहंकारविमूढस्यकर्तुःप्रकृतिमीयुषः १७ प्रकृतेर्गुणसाम्यस्यनिर्विशेषस्यमानवि चे
ष्टा यतःसभगवान्कालइत्युपलक्षितः १८ मनसाहृदिःसंकल्प
त्मकंमनः निश्चयात्मिकाबुद्धिः अंतरात्मकंमेतः करणलक्षणास्यरूपयाविवक्तेदिकया मनसाहृदिःसंका
ल्पः बुद्धेर्हिनिश्चयः अहंकारस्याभिमानं १४ यावान्मयाप्रोक्तः एतावानेवसंख्यातःगणितःतत्वसः कालेन
सहद्वयमाहुः यःकालःसचविंशकः प्रकृतेरेवावस्थाविशेषइत्यर्थः यद्वायःपुरुषइतिप्रसिद्धःकालपंचविं
शकः १५ एकेतयोःपौरुषंपुरुषस्यईश्वरस्यप्रभावंप्रभाकलक्षणेविक्रमेकालमाहुः तमेवकालदेषालक्षयति
यतोभयंभवति कस्यप्रकृतिमीयुषःप्रामग्रतएवदेहेष्वात्माभिमानिनः अहमेवमतइति अहंकारेणविमूढ
स्यकर्तृत्वंजीवस्यअनेनसंहारकत्वेन ‒‒ ‒‒‒ हेतुत्वेनलक्षयति प्रकृतेरिति १८ कस्मैभगवानस्तमाह २०

अंतः सर्वप्राणिनां यः पुरुषरूपेण नियंतृत्वेन समन्वेति सम्यक् तद्विकाररहिततया चानुस्यूतो वर्तते बहिश्च
देवेष भगवान् यद्वा यः पुरुष इति प्रसिद्धः स काल एव विंशकः एतेन पुरुषस्य प्रभावं कालमाहुः प्रभाव
स्यैव लक्षणं एतदिति पुरुषस्यैव कालत्वे हेतुः प्रकृतिरिति उभयथा विवक्षयोर्हेतुः अंतरिति उभयथा
विवक्षायां हेतुः अंतरिति प्रोक्तसमाने तदेव प्रकृतेः चतुर्विंशतिर्विंशतिभेदाः जीवेश्वरयोरैक्यविवक्षा

अंतःपुरुषरूपेणकालरूपेणयोवहि समन्वेत्येषसत्वानांभगवानात्ममायया १८ दैवात्क्षु
भितधर्मिण्यांस्वस्यांयोनौपरःपुमान् आधत्तवीर्यंसासूतमहत्तत्वंहिरण्मयं १९ विश्वमात्म
गतंव्यंजन्कूटस्थोजगदंकुरः स्वतेजसापिबत्तीव्रमात्मप्रस्वापनंतमः २० ॥ ॥

याषड्विंशति [illegible] ने इदानीं तत्त्वानामुत्पत्तिपूर्वकं लक्षणान्याह १८ एतान्यसंहृत्येत्यतः प्राक्तनेन ग्रंथे
न विज्ञस्योत्पत्तिपूर्वकं लक्षणमाह चतुर्भिः दैवाज्जीवादृष्टात् क्षुभिता धर्मिणो गुणाः तस्यां योनौ ग्रभिव्य
क्तिस्थाने प्रकृतौ वीर्यं चिच्छक्तिं सा प्रकृतिर्महत्तत्त्वमसूत महतः स्वरूपमाह हिरण्मयं प्रकाशबहुले १९
विश्वमहंकारादिप्रपंचमात्मगतं स्वस्मिन् सूक्ष्मरूपेण स्थितं व्यंजन्प्रकाशयन् तमोपि यत् कूटस्थो लयवि
क्षेपशून्यः आत्मानं प्रस्वापयतीति तथा यत्सर्वं प्रलयसमये महत्तत्त्वं प्रकृतौ विलापयामास तत्सर्वं प्रसंगा
च्चतत्कृहापानमाह २० ॥ ॥

श्री॰
भा॰ तृ॰
टी॰
भा

सर्वात्मप्रसिद्धत्वमाह स्वच्छं शांतं रागादिरहितं भगवतः पदमुपलब्धिस्थानमत एव वासुदेवाख्यं यदाहुः अयं ग्रंथः
अधिभूतरूपेणास्यैव महानिति संज्ञा अध्यात्मरूपेण चित्तमिति उपास्यरूपेण वासुदेव इति अधिष्ठाता तस्य
क्षेत्रज्ञः एवमहंकारे संकर्षण उपास्यः रुद्राधिष्ठाता मनस्यनिरुद्ध उपास्यः चंद्राधिष्ठाता बुद्धौ प्रद्युम्न उपास्यो ब्रह्मा
धिष्ठातेति ज्ञातव्यो २१ स्वच्छत्वं भगवद्बिंबग्राहित्वं अविकारित्वं लयविक्षेपराहित्यं अपां प्रकृतिः फेनतरंगा

यत्तत्सत्वगुणं स्वच्छं शांतं भगवतः पदं यदाहुर्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकं २१ स्वच्छत्वमविका
रित्वं शांतत्वमिति चेतसः वृत्तिभिर्लक्षणं प्रोक्तं यथापां प्रकृतिः परा २२ महत्तत्वाद्विकुर्वाणाद्भगव
द्वीर्यसंभवात् क्रियाशक्तिरहंकारस्त्रिविधः समपद्यत २३ वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्च यतो
भवः मनसश्चेंद्रियाणां च भूतानां महतामपि २४ सहस्रशिरसं साक्षाद्यमनंतं प्रचक्षते संकर्ष
णाख्यं पुरुषं भूतेंद्रियमनोमयं २५ कर्तृत्वं करणत्वं च कार्यत्वं चेति लक्षणं शांतघोरविमूढत्व
मिति वा स्यादहंकृतेः २६

दिरहितावस्था परा भूतसर्गात् प्राक्तनी सा यथा स्वच्छा शांता च तद्वदित्यर्थः अहंकारस्योत्पत्तिं सलक्ष
णमाह चतुर्भिः २२ क्रिया एव शक्तिर्यस्य स क्रियाशक्तिः त्रैविध्यमाह २३ तस्य कार्यमाह यतो य
स्मात् मनआदीनां भव उत्पत्तिः तस्मिन्——स्यैवेदमाह २४ कर्तृत्वं देवतारूपेण करणत्वमिंद्रियरू
पेण कार्यत्वं भूतरूपेण शांतत्वादिकं तत्कारणत्रयगुणत्रयरूपेण मनस उत्पत्तिं सलक्षणमाह द्वाभ्यां

५५
भा

संकल्पः चिंतनं विकल्पो विशेषचिंतनं यस्य मनसः संकल्पविकल्पाभ्यां कामसंभवो वर्तते इति विकारस्याहृतिः
संकल्पः चिंतनं विकल्पो विशेषचिंतनं यस्य मनसः संकल्पादिकार्यत्वाभावात् उपास्यमूर्हस्यानिरुद्धस्योक्तिः २७
लक्षणान्तेनोक्तानन्तरश्रुत्यप्रहृत्यत्रिः तस्य संकल्पादिकार्यत्वाभावात् बुद्धेरुत्पत्तिं स्वलक्षणमाह
शरत्कालीननीलोत्पलवच्छ्याम शनैः संराध्यं वशीकर्तुं योग्यं दुर्ग्रहत्वात्

वैकारिकाद्विकुर्वाणान्मनस्तत्त्वमजायत यत्संकल्पविकल्पा
भ्यां वर्तते कामसंभवः २७ यद्विदुर्ह्यनिरुद्धाख्यं हृषी
काणामधीश्वरं शारदेन्दीवरश्यामं संराध्यं योगि
भिः शनैः २८ तैजसात्तु विकुर्वाणाद्बु
द्धितत्त्वमभूत्सति द्रव्यस्फुरणविज्ञा
नमिंद्रियाणामनुग्रहः २९ संश
यो थ विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरे
व च स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्ल
क्षणं वृत्तितः पृथक् ३०

ध्याभ्यां २८ हे सति द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिति विज्ञस्याहत्यर्थसञ्जे इंद्रियाणामनुग्रह इति सविकल्पस्य
नेहृषीकाणामधीश्वर इति तदुक्तं निर्विकल्पकज्ञाने द्रव्यस्फुरणस्यैव शेषश्च २९ संशयादिर्विपर्यो
सो मिथ्याज्ञाने निश्चयः प्रमाणज्ञाने स्वापो निद्रा प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतय इति पातंजलोक्तेः
इंद्रियाणामुत्पत्तिमाह ३० ॥

श्री॰ भा॰स्कं॰ टी॰ ३१

तैजसामितैजसाहंकारज्जातानि ज्ञानेंद्रियाणां वैकारिकत्वं शंकानिवृत्त्यर्थमेवकारः द्विविधान्यपींद्रियाणि तैजसा
न्येवेत्यन्वयः तत्र हेतुः प्राणस्यापि क्रियस्मात् प्राणस्य क्रियाशक्तिः बुद्धेश्च विज्ञानशक्तिरित्यतः प्राणस्य तैजसा
त्वात् तत्क्रियाशक्तिमतामिंद्रियाणां तैजसत्वं तथा बुद्धेस्तैजसत्वात् तदीयज्ञानशक्तिमतामपींद्रियाणां तैजस
त्वमित्यर्थः तन्मात्रोत्पत्तिपूर्वकमाकाशादि महाभूतोत्पत्तिं लक्षणं चाह दशभिः ३१ श्रोत्रेणशब्दग्राहि

तैजसानींद्रियाण्येव क्रियाज्ञानविभागशः प्राणस्य हि क्रियाशक्तिर्बुद्धेर्विज्ञानशक्तिता ३१
तामसाच्च विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यचोदितात् शब्दमात्रमभूत्तस्मान्नभः श्रोत्रेच शब्दगं ३२ अ
र्थाश्रयत्वं शब्दस्य द्रष्टुर्लिंगत्वमेव च तन्मात्रत्वं च नभसो लक्षणं कवयो विदुः ३३ ॥ ॥

त्वादिभिर्विषयोत्पत्त्यनंतरं तत्संबंधमात्रं कथ्यते नतत्सत्तिः श्रोत्रेचोत्पन्नत्वात् शब्दं गच्छति प्राप्नोतीति
शब्दगं शब्दस्य लक्षणमाह ३३ अर्थाश्रयत्वमर्थवाचकत्वं द्रष्टृलिंगत्वं ऊर्ध्वान्तरितस्यैव वक्तुः ज्ञापकत्वेन
उक्तं लिंगं यद्दृष्टद्रष्ट्रयोरिति नभसस्तन्मात्रत्वं शब्दस्य लक्षणमित्यन्वयः ३३ ॥ राम॰ ९९

छिद्रदातृत्वमवकाशदातृत्वं बहिरंतर व्यवहारास्पदत्वं श्रोत्रमनःप्राणादीनां धिष्ण्यत्वमाश्रयत्वेनाधारादि
छिद्ररूपेण इति कार्यमेवलक्षणं इति लक्षणमेव भूतस्यापि एकेन श्लोकेन तन्मात्रमहाभूतयोरुक्तानि
द्वितीयेन तन्मात्रलक्षणं तृतीयेन महाभूतलक्षणमित्यत्र संधेयं। २४ कारणत्वं सर्वांससंग्रहः
समस्त्व ग्रहणं शुक्लनियतलिंगत्वात् यद्वा स्पर्शस्य संग्रह्योयतो भवतीति शेषः शब्दतन्मात्रादित्यादि

भूतानां छिद्रयोदातृत्वं वाह्यांतरमेव च प्राणेंद्रियात्मधिष्ण्यत्वं नभसो वृत्तिलक्षणं २४ नभसः
शब्दतन्मात्रात्कालगत्या विकुर्वतः स्पर्शोऽभवत्ततो वायुस्त्वक्स्पर्शस्य च संग्रहः २५ मृदुत्वं
कठिनत्वं च शैत्यमुष्णत्वमेव च एतत्स्पर्शस्य स्पर्शत्वं तन्मात्रत्वं नभस्वतः २६ चालनं व्यूहनं
प्राप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वं वायोः कर्माभिलक्षणं २७ ॥ ॥

तन्मात्राणामुत्तरोत्तरयार्थभूतं २५ स्पर्शत्वं स्वरूपलक्षणमित्यर्थः नभस्वतो वायोस्तन्मात्रत्वं २६
चालनं वृक्षशाखादेः व्यूहनं मेलनं तृणादेः प्राप्तिः संयोगः द्रव्यस्य गंधवतो घ्राणं प्रति तथा शब्दस्यादि
मतः स्पर्शनं प्रति शब्दस्य श्रोत्रं प्रति नेतृत्वं सर्वेंद्रियाणामात्मत्वमुपादकत्वं तावत्कर्मणा कार्येणाभिल
क्षणमिति भावे ल्युट् विग्रहेन करणे २७ ॥

श्री॰
भा॰ तु॰
टी॰
५२

समर्थकत्वं गुणत्वादद्व्यस्योपसर्जनत्वप्रतीतिः शब्दस्य स्पर्शस्य चास्यातेजसोणोवश्रतीतिः अप्रत्यक्षद्र
द्रव्यग्राहकत्वेन द्रव्यस्यावरसमर्थकत्वं गुणत्वाद्द्रव्यस्योपसर्जनत्वप्रतीतिः वात्रि संस्यात्वे द्रव्यस्य यासंस्था
व्यस्य स्पर्शादेरपि स्यात्तेजसोणोवश्रतीतिः रूपसंस्थानेनैवमितित्वस्यायं विशेष उक्तः व्याप्तिः संस्यात्वे द्रव्यस्य यासंस्था
संनिवेशः सेवसंस्थानस्य द्रव्यपरिणामतया प्रतीतिरित्यर्थः तेजसस्तेजस्त्वमसाधारणत्वं रूप द्योतकं
काशनं पाचनं तेजुलादेः द्रव्यद्रव्यस्य शनाचपिपासा च तद्द्वारेण पानमर्दनं च ४१ जिह्वारसनेन्द्रियेरसा

कायोच्चस्पर्शतन्मात्राद्रूपं दैवेरितादध्व समन्वितं ततस्तेजवत्त्रूपोपलम्भने रूप द्रव्याह
तित्वं गुणत्वाद्व्याप्तिः संस्यात्वमेव च तेजसस्त्वं तेजसासाधित्रूपमात्रस्य हेतवः रूप द्योतनं पचनं पा
नमर्दनं हिमदर्शनं तेजसो हेतवस्तेनाः प्राणघ्राणस्तद्रूपं देवच ४० रूपमात्रादिकुर्वाणात्तेजसो
दैवचोदितात् रसमात्रमभूत्तस्मादम्भो जिह्वारसग्रहः ४१ कषायो मधुरस्तिक्तः कट्वम्ल इति नैक
कदाचित् भौतिकानां विकारेण रस एको विभिद्यते ४२ ॥

शृणु ते तेषु येतिरसग्रहाय ह्यास्संग्रहः ततो भवतीति शेषः ४१ कषायादिषु लवणोपिद्रष्टव्यः भौतिकानां ॥
संसर्गिद्रव्याणां यथप्येको मधुर एव सन्नेवमनेकधाभिद्यते सर रस इत्यर्थः ४२ ॥ राम॰
५२

ल्लेदमानीदीकरणंपिंडनंमृदादेः पिंडनंमृदादेः पिंडीकरणंमृत्स्निः तन्मिश्रानृतंप्राणनंजीवनं प्राणमयः
प्राणाइतिश्रुतेः आप्यायनंनतुल्लेदव्यानिवर्तनं उदनंशुष्ककरणंमदनमितिपाठे सपवार्थः भूयस्त्वंकूपादा
वुद्धृतस्यापिपुनः पुनरुद्धतसः ४२ गंधंप्राप्नोतिगंधगः श्वथाचंजनादीनांहिंग्वादिसंस्कारेणप्रतिगंधः
दुर्गंधिः सौरभंकर्पूरादेः पूतिः पूतमाजादेः उग्रोलशुनादेः संसर्गिणांद्रव्यावयववैषम्याद्यथेविभिद्य

ल्लेदनंपिंडनंतन्मिः प्राणनाप्यायनोदनं तापापनोदोभूयस्त्वमेभसोहात्रियस्त्विमाः ४३ रसमा
त्रादिउर्वीणांदंभमोदैवचोदितानां गंधमात्रमभूत्तस्मात्सृष्टीघ्राणस्तगंधगः ४४ कस्मै
इतिसौगंध्यशीतोष्णाम्लादिभिः स्पर्शः द्रव्यावयववैषम्याद्ध्यथपकोविभिद्यते ४५ भा
वनंवसरणः स्थानेधारणंसद्विशेषणं सर्वसत्त्वगुणोद्भेदः पृथिवीवृत्तिलक्षणं ४६ ॥

ते सगंधस्पर्शः ४७ वसत्तोभावनंप्रतिमादिरूपेणसाकारतापादानंजलादिविलक्षणतयानेर्पा
द्रोणस्थितिः धारणंजलाद्याधारत्वं सन्तामाकाशादीनांविशेषेण परिच्छेदकत्वं सर्वेषांसत्त्वानांश
रीरिणां तद्रूपाणांच पुंस्त्वादीनांउद्भेदः परिणामविशेषैः प्रकटीकरणं श्रोत्रादी
नामघ्राणादिग्राहकत्वमुक्तं नेषांचलक्षणं तदेवेत्याह पंच
भिः ४८ ॥

श्री॰ भा॰स्कं॰ टी॰ २६

नभसो गुणविशेषः शब्दोऽस्यार्थो विषयः गुणविशेषस्य व्याहृत्यर्थं दर्शयति परस्येति ४७ ४८ परस्य
कारणस्य धर्मः परस्मिन्कार्ये वाय्वादौ कारणान्वयात् दृश्यते अतो भावानामाकाशादीनां विशेषो गुणः स
र्वोपि शब्दादिः भूमावेवोपलभ्यते न तु गुणान्तरेण तत्त्वयात् जलादिष्वप्यन्वयमेव न सर्वः आकाशत्वन्यान्वया

नभोगुणविशेषोर्थोयस्यतच्छ्रोत्रमुच्यते वायोर्गुणविशेषोर्थोयस्यतत्स्पर्शनंविदुः ४७ तेजसो
गुणविशेषोर्थोयस्यतच्चक्षुरुच्यते अम्भोगुणविशेषोर्थोयस्यतद्रसनंविदुः ४८ भूमेर्गुणवि
शेषोर्थोयस्यसघ्राणउच्यते परस्यदृश्यतेधर्मोह्यपरस्मिन्समन्वयात् ४९ अतोविशेषो
भावानांभूमावेवोपलक्ष्यते एतान्यसंहत्ययदामहदादीनिसप्तवै कालकर्मगुणोपेतोजगदा
दिरुपाविशत् ततस्तेनानुविद्धेभ्योयुक्तेभ्योऽण्डमचेतनं उत्थितंपुरुषोयस्मादुदतिष्ठदसौ
विराट् ५१

भावादेकैकवेति एवंकारणोत्पत्तिमुक्त्वाकार्योत्पत्तिमाह सार्धैः ५० एतान्यसंहत्यामिलित्वा यदास्थि
तानितदादिरीश्वरः प्राविशत् समेतिचेति प्रधान्याभिप्रायेणोक्तं प्रवेशश्चसर्वेष्वपिविवक्षितंय
व ५१ अनुविद्धेभ्यः व्याभिन्नेभ्यः यस्मादण्डादसौविराट् पुरुष उदतिष्ठत् ५१ ॥ ॥ १७५॰ २४

भगवतो तूर्णमितिश्रुतषाभिदाभिप्रायेण तस्मिन्नध्यात्मादिविभागमाह नवभिः ५२ उत्थाप्य त्यौदासीन्यं
विहाय तमाविश्याधितिष्ठाय महाप्रासीद्देवस्त्वयं तविकिं इदं ५२ वाण्यासहृदभवत् शाविन् नासेतिरभिधेया

यदर्दंडं विशेषाख्यं कमहत्तत्त्वैः सप्तभिरावरणैः तोयादिभिः परिहतं प्रधानेनावृतैर्बहिः ५२ यत्र लो
कवितानीयेद्रूपं भगवतो हरेः हिरण्मयादण्डकोशादुत्थाय सलिलेशयात् ५३ तमाविश्य
महादेवो बहुधा निर्बिभेद खं निरभिद्यतास्य प्रथमं मुखं वाणी ततोऽभवत् ५४ वाण्या वह्नि
रथो नासे प्राणोतो घ्राण एतयोः घ्राणाद्वायुरभिद्येतामक्षिणी चक्षुरेतयोः तस्मात्सूर्यो
न्यभिद्येतां कर्णौ श्रोत्रं ततो दिशः ५५ ॥

तोयादीन डीनः स्वतः स्वतः घ्राणतस्तयोर्नासिकयोरभवंदित्यन्वयः ५४ घ्राणाद्धनेनरंवावश्च प्राणे
तद्गानविशेषणं सर्वेन्द्रियेष्वपि द्रष्टव्यं नाभिद्येतां श्रोत्रमभिद्येतामिति पाठद्वयेप्येक एवार्थः
ततो दिशः प्राविशत् ५५

आदिग्रहणेनकोशाः ५६ ५७ स्वराडूर्द्ध्वः हरिर्विलसः ५८ आश्रुतंजातं ५९ उड्डआदिषुहृदयमेषाधिष्ठानेनि

श्री॰ भा॰ टी॰ ५४

निर्विभेदविराजस्त्वग्रोमश्मश्रुसादयस्ततः ततओषधयश्चासंश्नीश्नेविर्विभिदेततः ६० रितस्त्र
सादापश्चासन्निरभिद्यतवैगुदं गुदादपानोपानाच्च मृत्युर्लोकभयंकरः हस्तौचनिरभिद्येतांबलंता
भ्यांततः स्वराट् पादौचनिरभिद्येतांगतिस्ताभ्यांततोहरिः ६१ नाड्योस्यनिरभिद्यंततनाभ्योलो
हितमा[illegible]नद्यस्ततःसमभवन्नुदरंनिरभिद्यत ६२ क्षुत्पिपासेततःस्यातांसमुद्रस्ततत्तोयाद
भूत अथास्यहृदयंभिन्नंहृदयान्मनउत्थितं। मनसश्चंद्रमाजातोबुद्धिर्बुद्धेर्गिरांपतिः अहंका
रस्ततोरुद्रश्चित्तंचैत्यस्ततोभवत् एतेह्यभ्युत्थितादेवानैवास्योत्थापनेऽशकन् पुनराविविशुः
खानितमुत्थापयितुंक्रमात् वह्निर्वाचामुखंभेजेनोदतिष्ठत्तदाविराट् घ्राणेननासिकेवायुर्नोदतिष्ठत्तः अक्षिणीचक्षुरादि
त्योनोदतिष्ठत्तदाविराट् श्रोत्रेणकर्णौचदिशोनोदतिष्ठत्तदा विराट् त्वचंरोमभिरोषध्यो नोदति विल्लिगंरेतसावरुणो नोदतिष्ठत् ६६ नाड्योनद्योलोहितेन नोद
तिष्ठत्तदा। क्षुत्तृड्भ्यामुदरंसिंधु नोदतिष्ठत् हृदयंमनसाचंद्रो नोदतिष्ठत् ६७
उड्डआबस्यापिहृदयं नोदतिष्ठत् तदाविराट् क्षेत्रज्ञोभिमत्वाहृदयं नोदतिष्ठत्तदाविराट्

६८ राम ॥

संयतिबुद्ध्या ६० चेतः चैत्यः ग्रन्वयव्यतिरेकाभ्यां क्षेत्रज्ञंविविक्तं सर्वेषांप्रवेशमाह तत्र

राम॰

मिः ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ॥ राम ॥

६५

विराड्देहस्याधिदेहं दृष्टांतेनेन दर्शयन् सांख्यांतरकथनस्य प्रयोजनमाह यथेति द्वाभ्यां प्रथमं श्रीपारमे
श्वर्याभक्तिः ततोन्यत्र विरक्तिः ततो योगप्रवृत्तया धीः एकाग्रे चित्ते ततो यत् ज्ञानं तेन प्रत्यगात्मानं देहत्रयसंश्लि
ष्टात्मनि। कार्यकारणसंघाते विविच्य चिंतयेत् ७२॥इति श्रीभावार्थे तृतीयस्कंधे षड्विंशः॥२६॥ सप्तविंशे

चित्तेन हृदयं चैत्यः क्षेत्रज्ञः प्राविशद्यदा विराट् तदैव पुरुषः सलिलादुदतिष्ठत ७० यथा प्रसु
प्तं पुरुषं प्राणेंद्रियमनोधियः प्रभवंति विना येन नोत्थापयितुमोजसा ७१ तमस्मिन्प्रत्यगात्मा
नं धिया योगप्रवृत्तया भक्त्या विरक्त्या ज्ञानेन विविच्यात्मनि चिंतयेत् ७२॥इति श्रीभागवते तृ
तीयस्कंधे षड्विंशः॥२६॥श्रीभगवानुवाच॥ प्रकृतिस्थोपि पुरुषो नाज्यते प्राकृतैर्गुणैः अविका
रादकर्तृत्वान्निर्गुणत्वाज्जलार्कवत् १ स एष यर्हि प्रकृतेर्गुणेष्वभिविषज्जते अहंक्रिया
विमूढात्मा कर्तास्मीत्यभिमन्यते २ ॥

ततः सम्यक्कृत्वैव साधनयोगतः पुंप्रकृत्योर्विवेकेन मोक्षं दर्शयिष्यन् विवेकज्ञानेन मोक्षमुपपादयि
तुं प्रथमं सत्यपि पुरुषस्य प्रकृतावविवेकतः संसारमनुस्मारयति प्रकृतिस्थोपीति त्रिभिः प्रकृतिस्थोपि
नाज्यते न लिप्यते गुणैस्तत्कृतैः सुखदुःखादिभिर्गुणत्वादकर्तृत्वे ततो विकारित्वं तस्मात् १ ॥ ॥

श्री॰
भाग॰
टी॰
५८

अविद्वान्‌ सन्‌ प्रकृतिसंगकृतैः सदसन्मिश्रयोनिषु देवतिर्यङ्नरादिषु संसारपदवीमाप्नोति ३ नन्वतर्हि अवा
स्तवत्वात्‌ संसृतेः किमनेनविग्रहप्रयासेनेत्यतआह यतोविषयध्यानमनर्थहेतुः अतोमनोनियच्छत्वमित्याह
असतामिन्द्रियाणांपथिविषयमार्गे तीव्रेणदृढेनविरक्त्याचतीव्रया ५ भक्तिविरक्त्योस्तीव्रत्वेकारणानिवर्णा

तेनसंसारपदवीमवशोभ्येत्यनिर्वृतः प्रासंगिकैः कर्मदोषैः सदसन्मिश्रयोनिषु ३ अर्थेह्यविद्यमा
नेपिसंसृतिर्ननिवर्तते ध्यायतोविषयानस्यस्वप्नेनर्थागमोयथा ४ अतएवशनैश्चित्तंप्रसक्त
मसतांपथि भक्तियोगेनतीव्रेणविरक्त्याचनयेद्वशं ५ यमादिभिर्योगपथैरभ्यसन्‌श्रद्धया
न्वितः मयिभावेनसत्येनमत्कथाश्रवणेनवा ६ सर्वभूतसमत्वेननिर्वैरेणाप्रसंगतः ब्रह्म
चर्येणमौनेनस्वधर्मेणबलीयसा ७ यदृच्छयोपलब्धेनसंतुष्टोमितभुङ्मुनिः विविक्तशरणः
शान्तोमैत्रःकरुणआत्मवान्‌ ८ ॥

यन्‌ ज्ञानेनमोक्षप्रकारमाह षड्भिः यमादिभिर्योगमार्गैश्चित्तमभ्यसन्‌ पुनःपुनःएकाग्रीकुर्वन्‌ आत्मा
नमुपलभ्य सर्वावस्थासुतमद्वयंपरमात्मानंप्रतिपद्यत इतिषष्ठेनान्वयः सत्येननिष्कपटेनभावेनप्रेम्णा ६
अप्रसंगतः प्रसंगत्यागेनबलीयसाईश्वरेर्पितेन ७ विविक्तशरणः एकान्तवासी ८ ॥ ॥ ॥

सम॰
५८

अस्य सदाऽहं अहं ममेत्यन्तः प्रस्फुरतः पुरुषस्य दृष्टान्तत्वेनानेन ज्ञानेन । निद्राणनिद्राऽवस्थानानिजा
ग्रहादीनिंद्रियस्य सः अत एव बहुरीभूत्तममन्यदर्शनेऽयस्य आत्मनाऽहंकारावच्छिन्नेनात्मानं शुद्धमुपलभ्य
एव सैवावच्छेदानवच्छेदाभ्यां कारणकार्यत्वे दृष्टान्तमाह यद्वा च द्वारवीक्षितेनार्केणागगनस्य मा
कामिव एवमार्कं दृष्टुं शुद्धमात्मानं पश्यन् । भक्तिलिंगेनिरुपाधिके अस्मिन्मिथ्याभूतेऽहंकारे

नाद्ययुक्तेनैदेहेस्मिन्नुर्वन्नसदाऽहं ज्ञानेन दृष्टान्तत्वेन प्रस्फुरतः पुरुषस्य च । निद्रा
शुद्धावस्थानां हृदीभूतान्यदर्शनः उपलभ्यात्मनात्मानं यद्वद्येकार्कमात्मदृक् । आत्मा
लिंगसदाभासत्वसतिशक्तिप्रद्यते मनोबुधमभूद्वद्भः सर्वाशुस्फुरमहयं ॥ ॥

सदाभासं सद्रूपेणाभासमानं ब्रह्मप्रकाशनाश्यानि शुद्धजीवस्वरूपाद्विशेषमाह सतः कारणस्य प्रधानस्य
बुधधिष्ठानं अस्ततः कार्यस्य यद्वार्विश्वकाशके सर्वेषु कार्यकारणेषु अनुस्यूते अहये परिक्षि
तीमपि अहंकारोपहितेनशुद्धब्रह्मप्रतिपत्तिं सदृष्टान्तमाह ॥ ॥ ॥

जलेस्थितस्याभासः सूर्यप्रतिबिंबो यदा शत्रुहांतर्वर्तिभिन्नोस्यारति यदा शत्रुकोणस्थितेः अरुषैर्भिन्नादो
श्री॰ स्थलेस्थितेन स्वाभासेन सूर्यप्रतिबिंबेन यथा श्वेतमेजलस्याभासो वदृश्यते लक्ष्यते गगनस्थस्यारु
भा॰ नं॰ हमथोप्रतिबिंबायोगात् वार्थे तथापि शङ्खः यथावेत्यर्थः यथाव जलस्थेन दिविस्थः सूर्योलक्ष्यते १२
टी॰ एवं स्थूलेंद्रियमनोभिरवच्छिन्नैः स्वाभासैरात्मप्रतिबिंबैः निर्गुणोहंकारः मनोबुद्ध्याणाभासोयस्मिन्
४० तेनतृषेणालक्षितः अहंकारस्याभासंविना विषयाभासा न स्यात् अनेन चाहंकारेण सदाभासवत्तास सत्ता

यथा जलस्य आभासः स्थलस्थेनावदृश्यते स्वभासेन यथा सूर्यो नभस्थेन दिविस्थितः
१२ एवं विहरद्दंकारोभूतेंद्रियमनोमयैः स्वभासैर्लक्षितो नेनसदाभासेन सत्तदृक् १३ भूत
स्थैर्येंद्रियमनोबुद्ध्यादिष्विहनिद्रया लीनेषु सतियस्तत्र विनिद्रोनिरहंक्रियः १४ ॥ ॥

दृक् परमार्थज्ञानिरूपआत्मलक्ष्यत इत्यर्थः इदानीं सुषुप्तिसादित्वेन शुद्धाप्रतिपत्तिमनुभवतो दर्शय
तिविभिः भूतादिषु असति असतत्वे अव्याहृतेर्निद्रालीनेषु संत्स्यस्तत्र तदाविनिद्रोनिरहंक्रियः
नमात्मानेप्रतिपद्यते इतितृतीयेनान्वयः १४ ननु यदि तदा विनिद्रासावस्थितार्हि जाग्रत्स्वप्नयोरिव स्फु
दः किंनावभासते नेत्याह १५ ॥ राम ५२

सर्वधूतत्वेन सविकल्पतया स्फुरं इत्यतः सत्वभोगेन भूतादेरहंकारविषयस्य लीनत्वात् न हि विषये स्वयं घयं अहंका
रेण ष्टे सति स्वयमनष्टोपि मृषैवात्मानं नष्टवन्मन्यतेयः अन्यस्य नाशे अन्यस्यानष्टत्वं नत्यन्तं दृष्टान्तः नष्टचित्ते
यथा भ्रान्तरो विशेषो नष्टवद्भवतीत्यर्थः ननु सत्वभोगेन किंचिदनुभूयते नैवं सुखमहमस्वाप्सं न किंचिदवे
दिषमिति विशेषज्ञानं विना केवलस्यात्मनः प्रतिसंधानादित्याह एवमिति १५ ननु सत्वसंधाने साहं
कारस्य शक्तीतिः कथं निरहंक्रियत्वं तत्राह साहंकारस्य शक्तीतिः कथं निरहंक्रियत्वं तत्राह साहंकारस्यइ

मन्यमानस्तदात्मानमनष्टो नष्टवन्मृषा नष्टेहंकरणे द्रष्टा नष्टवित्त इवातुरः एवं प्रत्यवमृश्या
सावात्मानं प्रतिपद्यते साहंकारस्य द्रव्यस्य यो वस्थानमनुग्रहः १६ ॥ देवहूतिरुवाच ॥ पुरुषं
प्रकृतिर्ब्रह्मन्न विमुञ्चति कर्हिचित् अन्योन्यापाश्रयत्वाच्च नित्यत्वादनयोः प्रभो १७ यथा गं
धस्य भूमेश्च न भावो व्यतिरेकतः अपां रसस्य च यथा तथा बुद्धेः परस्य च १८ ॥ ॥

यस्य कार्यकारणसंघातस्यानुग्रहः प्रकाशनकमवस्थानं च द्रव्यविशेषणतया अहंकारोपि द्रव्यत्वाच्च
न दृष्टात्मानं व्यतिरिक्ताः न मात्मानमित्यन्वयः भक्तिविरक्तिभ्यां सत्यपि विवेके प्रकृतिपुरुषयोः परस्पर
स्यागाभावात्कथं मुक्तिरिति पृच्छति पुरुषमिति चतुर्भिः १८ व्यतिरेकाभावमात्रे दृष्टान्तः १७ यथा व्यति
रेकतो भावः सत्तानास्ति गंधस्य कदाचिदपि तदपदर्शनात् दृष्टान्तांतरं आपामिति बुद्धेः प्रकृतेः पुरुष
स्य च परस्य च ततः किमत आह १८ ॥

श्री॰
भा॰स्कं॰
टी॰
४८

येन गुणाश्रयो यस्य सः तेषु प्रकृतेर्गुणेषु सत्सु पुरुषस्य कैवल्यं कथं मत एवं क्वचिन्निवृत्तप्रायस्यापि संसारभय
स्य पुनरुद्भवो दर्शनेऽस्त्याह क्वचिदिति १८ न प्रकृतेः संबंधमात्रं बंधहेतुः किं तु गुणानुध्यानदासक्तिः नत्रि
हृत्रोसतोमोदोस्थाने क्वचिदुत्पन्नसाधनवैकल्यादित्यभिप्रेत्य साधनातिशयं कथयन्परिहरति त्रिभिः

प्रकृतेर्नवकर्मबंधीयेपुरुषस्य यदाश्रयः गुणेषु सत्सु प्रकृतेः कैवल्यं तेषु ततः कथं १९ क्वचिन्नत्वाव
सर्वेभ्योविनिवृत्तेभ्यपुरुषत्वगुणे अनिवृत्तनिमित्तत्वात्पुनः प्रत्यवतिष्ठते २० श्रीभगवानुवाच अनिमि
त्तनिमित्तेन स्वधर्मेणामलात्मना तीव्रया मयि भक्त्या च श्रुतसंभृतया चिरं २१ ॥ ॥

निमित्तं फलं तेन न निमित्तं प्रवर्तकं यस्मिन् निष्कामेण धर्मेण अमलात्मना निर्मलेन मनसा श्रुतेन
कथाश्रवणेन संभृतया पुष्टया २१ ॥

राम॰
४८

दृश्यमानाभिभूयमानानिरोद्धिनाभवति एवंवसतिपुनरुद्भवोनास्तीत्याह २२ भुक्तोभोगोयस्यानित्यश
सदादृशोदोषोयस्याः अतएवपरित्यक्ता सतीईश्वरस्यापरनेशस्यस्वेमहिम्निस्थितस्यस्थानंदेशाअस्याविः
वेकावस्थायामनर्थहेतुरपिविवेकानिरंतरंनभवतीतिदृष्टांतमाहहाभ्या २४ यस्यापःस्वप्नोवहुवर्था

ज्ञानेनदृष्टतत्त्वेनवैराग्येणवलीयसा तपोयुक्तेनयोगेनतीव्रेणात्मसमाधिना २२ प्रकृतिः
पुरुषस्येहदह्यमानात्वहर्निशं तिरोभवित्रीशनकैरग्नेर्योनिरिवारणिः २३ भुक्तभोगापरि
त्यक्तादृष्टदोषाचनित्यशः नेश्वरस्याशुभंदत्तेस्वेमहिम्निस्थितस्यच २४
यथाह्यप्रतिवुद्धस्यप्रस्वापोवह्वनर्थभृत् सएवप्रतिवुद्धस्यन
वैमोहायकल्पते २५ एवंविदिततत्त्वस्यप्रकृतिर्म
यिमानसं युंजतोनापकुरुतआत्मारामस्यक
र्हिचित् २६ यदैवमध्यात्मरतःकालेनव
हुजन्मना सर्वत्रजातवैराग्यआव्रह्म
भुवनोमुनिः २७ मद्भक्तःप्रतिवुद्धा
र्थोमत्प्रसादेनभूयसा निःश्रेयसं
स्वसंस्थानंकैवल्याख्यंमदाश्रये २८

नविभर्त्तिप्रस्वापनिवृद्धस्यसंस्कारवशेनस्फुरत्यपि २५ उपसंहरतित्रिभिः २६ वहूनिजन्मानियस्मि
न्कावे ३० प्रतिवुद्धार्थोविदितात्मतत्त्वः कैवल्याख्यंस्वस्थानं देहादिव्यतिरिक्तंस्वस्वरूपंमदाश्रयं निः
श्रेयसंनिरतिशयानंदं २८ ॥

यस्यलिंगाद्विनिर्गमेलिंगशरीरनाशेमनिरित्यर्थः २८

श्री॰ स्वदृष्ट्यात्मज्ञानेनछिन्नाः संशयामिथ्याज्ञानानि तथायोगादन्याहेतयो(

भा॰ स्कं॰ तदानुभूतिरणिमादिसिद्धयः अनेनरूपाभवेति नास्यायोगेनोपचितास्तस्मुद्भवास्तनयो

टी॰ संतोसत्वयदासिद्धस्यचेतानविघ्नते अवहेमानः अथतदाअंतमतिक्रांतायेहंसास्तत् सेवेथनीयचयर(

५५ स्यागतो मृत्योहासोनभवति विषक्तोवसिद्धोपिमायावशाद्भूतइतिमृत्योहासो गर्वोभवतीत्यर्थः ३०

प्राप्नोतिस्वंजसाधीरः स्वदृष्ट्याछिन्नसंशयः यदृच्छयानिवर्तेनेयोगीलिंगविनिर्गमे २९

यदानुयोगोपचितास्त्वेतो मायास्वसिद्धस्यविषज्जतेव अनन्यहेत्वथयमेगतिःस्याद

त्यतिकीयत्रनमृत्युहासः ३० इतिश्रीभागवतेतृतीयस्कंधेसप्तविंशोध्यायः २७ ॥ ॥

इतिश्रीभावार्थदीपिकायांतृतीयस्कंधेसप्तविंशोध्यायः २७ अष्टाविंशेततोष्टांगयोगेनध्यानशोभि(

ना सर्वोपाधिविनिर्मुक्तस्वरूपज्ञानमीर्यते भक्तिसंक्षेपतःप्रोच्यसांख्यमाख्याविस्तरेने

अथाष्टवैस्तवेयोगमष्टांगेकपिलोमुनिः ३१ ॥ राम॰ ९९

सबीजस्य सालंबनस्य प्रसन्नं मन तत्र यमनियमानाह त्रिभिरद्धा द्वयाधिकैः १ २ ग्राम्यः त्रैवर्गिक
धर्मः तस्मान्निवृत्तिः मितं च तन्मेध्यं शुद्धं च तस्मादनं तत्र मितेनाम द्वौ भागौ पूरयेदन्नैस्तोयेनैकं प्रपूरये
त् मारुतस्य प्रचारार्थं चतुर्थमवशेषयेदिति स्मृति प्रसिद्धं विविक्तं विजने देशे मेनिबोधं तस्यास्या

श्रीभगवानुवाच योगस्य लक्षणं वक्ष्ये सबीजस्य नृपात्मज मनो येनैव विधिना प्रसन्नं या
ति सत्पथं १ स्वधर्माचरणं शक्त्या विधर्माच्च निवर्तनं दैवाल्लब्धेन संतोष आत्मविच्चरणा
र्चनं २ ग्राम्यधर्मनिवृत्तिश्च मोक्षधर्मरतिस्तथा मितमेध्यादनं शश्वद्विविक्तक्षेमसेवनं
अहिंसा सत्यमस्तेयं यावदर्थपरिग्रहः ब्रह्मचर्यं तपः शौचं स्वाध्यायः पुरुषार्चनं ४
मौनं सदासनजयः स्थैर्यं प्राणजयः शनैः प्रत्याहारश्चेंद्रियाणां विषयान्मनसा हृदि ५
स्वधिष्ण्यानामेकदेशे मनसा प्राणधारणं वैकुण्ठलीलाभिध्यानं समाधानं तथात्मनः ६

तस्य सेवनं ३ यावतार्थः प्रयोजनं तावन्मात्रस्य परिग्रहः आसनादीन्यंगान्याह त्रिभिः सदासन
जयेन स्थैर्यं स्वधिष्ण्यानां प्राणस्थानानां मूलाधारादीनामध्ये एकस्मिन् देशे मनसा सह प्राणधारणं
आत्मनो मनसः समाधानमात्माकारता ६ ॥ ॥

अन्यैश्चश्रवणदानादिभिः पथिभिरुपायैरासनादीनिप्रपंचयति शुचाविति यावत्समाप्ति ७ आसनं ऊर्णाजिनचे
लोत्तरं प्रतिष्ठाप्य स्वस्तिकासनेनवासनेनवासमभ्यसेत् प्राणमिति श्लोकः ऊरुजंघे समादाय पादाग्रे जानु
मध्यगे योगिनोयदवस्थानंस्वस्तिकंतद्विदुर्बुधाः बाह्यवायोरंतः प्रवेशनेपूरकः प्रवेशितस्यधारणंकुंभ

यतैरन्यैश्चोपायैर्मनोदुष्टमसत्पथं बुद्ध्यायुंजीतशनकैःजितप्राणोह्यतंद्रितः ७ शुचौ
देशेप्रतिष्ठाप्यविजितासनआसने तस्मिन्स्वस्तिसमासीनऋजुकायः समभ्यसेत् ८ प्रा
णस्यशोधयेन्मार्गंपूरकुंभकरेचकैः प्रतिकूलेनवाचित्तंयथास्थिरमचंचलं ९ ॥ ॥

भकः धृतस्यबहिः निस्सारणंरेचकः प्रतिकूलेनरेचकुंभकरेचकैः यद्वाइडयापूर्यपिंगलयोरेचनं
पिंगलयापूर्यइडयारेचनमित्येवंप्रतिकूलेन वाशब्दश्चार्थे स्थिरंमनश्चरमपिचंचलेय
ध्यानंभवति तथाशोधयेत् ९ ॥

ध्मातं संतप्तमित्यर्थः लोहं स्वर्णं च यथा मलं त्यजति तथा मनो विरजं स्यात् मनः चंचलेन स्यादिति भावः प्राणायामा-
दीनां समाधौ हारत्वमाह १० दोषान् वातपित्तश्लेष्मादीन् संसर्गान् विषयसंगान् अनीश्वरान् रागादीन् वायुना
सह मनसः स्थिरीकरणं धारणा स्थिरस्य तत्र सहजत्वं ध्यानं दृढनिरोधः समाधिरिति भेदः ११ समाहितं स्थि-
रं ज्ञातं काष्ठां कलां मूर्तिमित्यर्थः स्वनासाग्रे वलोकनं यस्य एतच्च विद्वेषयोः परिहाराय ध्येयं हरिमाह सप्तभिः
१२ प्रसन्नं वदनांभोजं यस्य तं ध्यायेदिति विशेषणानामन्वयः पद्मगर्भवदरुणे ईक्षणे यस्य नीलोत्पलश्यामं १३ लस-
त्पंकजकिंजल्कवत् पीतं कौशेयं वासो यस्य भ्राजत्कौस्तुभेन संश्लिष्टा कंधरा यस्य १४ मत्तद्विरेफाणां

मनोऽचिरात्स्याद्विरजं जितश्वासस्य योगिनः वाय्वग्निभ्यां यथा लोहं ध्मातं त्यजति वै मलं ९ प्रा-
णायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषान् प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान्
११ यदा मनः स्वं विरजं योगेन सुसमाहितं काष्ठां भगवतो ध्यायेत् स्वनासाग्रावलोकनः १२
प्रसन्नवदनांभोजं पद्मगर्भारुणेक्षणं नीलोत्पलदलश्यामं शंखचक्रगदाधरं १३ लसत्पंकजकिंज-
ल्कपीतकौशेयवाससं श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभामुक्तकंधरं १४ मत्तद्विरेफकलया परी-
तं वनमालया परार्ध्यहारवलयकिरीटांगदनूपुरं १५ कांचीगुणोल्लसच्छ्रोणिं हृदयांभोज-
विष्टरं दर्शनीयतमं शांतं मनोनयनवर्धनं १६ अपीच्यदर्शनं शश्वत्सर्वलोकनमस्कृतं स्थितं
वयसि कैशोरे भृत्यानुग्रहकातरं १७ कीर्तन्यतीर्थयशसं पुण्यश्लोकयशस्करं ध्यायेद्देवं समग्रांगं

कलां मधुरो ध्वनिर्यस्याः तया परार्ध्यानि महामूल्यानि हारादीनि यस्य कांचीगुणेनोल्लसंती श्रोणिर्यस्य भक्तानां हृद-
यांभोजं विष्टरमासनं यस्य भक्तानां मनो नयनानि च वर्धयति हर्षयति १६ अपीच्यमतिसुंदरं भक्तेर्विषये दर्शनं यस्य कैशो-
रे तारुण्ये वयसि संस्थितं भृत्यानामनुग्रहे कातरं सत्वरं १७ कीर्तन्यं कीर्तनार्हं तीर्थं यशो यस्य पुण्यश्लोकानां बलिप्रभृ-
तीनां तेषां यशस्करं समग्राणि अंगानि यस्मिन् च्यवते नापयाति न पर्येति १८ प्रेक्षणीयमीहितं लीला यस्य तं देवं
समग्रध्यानमुक्त्वा एकैकावयवध्यानमाह १९ तस्मिन् लब्धपदं स्थितिं येन तद्धीरिति विशेषणात्तल्लब्धौ हृत्पय
कं चैकस्मिन्नंगे इत्यर्थः तद्देव पदादिक्रमेणाह त्रयोदशभिः २० ॥ ॥

श्री॰
भा॰ तृ॰
टी॰
१०१

सम्यक् चिंतयेत् पादतले रेखात्मकानि वज्रादीनि लांछनानि तैराढ्यं युक्तं उत्तुंगाश्च रक्ताश्च विलसंतो नखाः
तेषां चक्रवाले मंडले यस्य तस्य ज्योत्स्नाभिराहतो महतो ध्यातॄणां हृदयांधकारो येन पदेन च सर्वमुपादेयविशेषणं
ध्यायतैवेत्यवोचनेति च २१ यस्य शौचेन क्षालनेन निस्सृतायाः सरित्प्रवराया गंगाया उदकेन तीर्थेन संसारतारके
ण मूर्ध्न्यधिकृतेन धृतेन शिवोपि शिवोभूत् अत्यधिकं स्वस्वरूपेणेत्यर्थः ध्यातुर्मनसि यः शमलशैलः पापपर्व
तः तस्मिन्निसृष्टं क्षिप्तं वज्रमिव यत् यद्वा शमलशैले निसृष्टं स्वलांछनरूपं वज्रं येन तत् २२ विभोर्जानुद्वय
तदधीनं जंघात् ऊर्ध्वं अखिलस्य विधातुर्ब्रह्मणो जनन्या लक्ष्म्या संलालितं सा श्री चानुरूपेणासंसेविता संसारित्वमिव

संचिंतयेद्भगवतश्चरणारविंदं वज्रांकुशध्वजसरोरुहलांछनाढ्यं उत्तुंगरक्तविलसन्नखचक्रवाल
ज्योत्स्नाभिराहतमहद्धृदयांधकारं २१ यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्ध्न्यधिकृतेन शि
वः शिवोऽभूत् ध्यातुर्मनःशमलशैलनिसृष्टवज्रं ध्यायेच्चिरं भगवतश्चरणारविंदं २२ जानुद्वयं
जलजलोचनया जनन्या लक्ष्म्याखिलस्य सुरवंदितया विधातुः ऊर्वोर्निधाय करपल्लवरोचिषा य
त्संलालितं हृदि विभोरभवस्य कुर्यात् २३ ऊरू सुपर्णभुजयोरधि शोभमानावोजोनिधी अतसि
काकुसुमावभासौ व्यालंबिपीतवरवाससि वर्तमानकांचीकलापपरिरंभि नितंबबिंबं २४
नाभिह्रदं भुवनकोशगुहोदरस्थं यत्रात्मयोनिधिषणाखिललोकपद्मं व्यूढं हरिन्मणिवृषस्तन ॥
योरमुष्य ध्यायेद्द्वयं विशदहारमयूखगौरम् २५ ॥

पतीतं वारयति अभवस्याप्तिं हृदि कुर्यात् २३ सुपर्णस्य भुजयोः स्कंधयोः अधि उपरि ओजसो बलस्य निधी आ
धारौ अतसिकाकुसुमवन्नील्यावभासमानौ व्यालंबि आगुल्फं लंबमानं यत्पीतं वरं वासः तस्मिन्वर्तमानो यः कां
चीकलापः तेन परिरंभा संश्लेषो विद्यते यस्य तद्विभोः नितंबबिंबं हृदि कुर्यात् इति पूर्वेणैवान्वयः २४ भु
वनकोशः नाभिह्रदं ध्यायेत् येन कोशेन भुवनानां कोशस्य समूहस्य गुहायां स्थानं यदुदरं तत्र स्थिते यत्र नाभि
ह्रदे आत्मयोनिः ब्रह्मा तस्य धिषणां धिष्ण्यं अखिललोकात्मकं पद्मं व्यूढं अस्थितं तयोर्हरिन्मणिवृषामकर
कतमणिश्रेष्ठावित्र यो स्तनौ तयोर्द्वयं ध्यायेत् विशदहाराणां मयूखैः गौरं श्वेतम् २५ ॥ ॥

राम॰
११

ऋषभस्याग्रे हस्य महाविभूतेः महालब्ध्याः अधिवासं स्थानं बद्दाः कंठं च मनसि कुर्यात्तथं भूतं कंठं कौस्तुभमणि
यो भूषणार्थं धृतः तस्याधिवं भूषणमर्थाः प्रयोजनं यस्य कौस्तुभमणिमेव स्वयमलं कुर्वंतमित्यर्थः पुंसांस्मरा
णां दृष्टीनां च मनोनयनाभानिर्हतिमस्थानमित्सुभयोर्विशेषता २६ निर्गिन्नमाणिउज्ज्वलीहृतानि बाहुवलया
न्यंगदानि येषु अधिस्थितालोकपालाये अष्टदशशतारं वकेन सहोते जोयस्य करसरोरुहेराजहंसमिव २७ प्रशान
वो ये भद्रायोद्धारः तेषां शोभितमेव कर्दमस्तेन दिव्यां लिमां अस्य कंठमालां मणिव स्मरेत् मधुव्रतानां वरूथस्य गि
रोपलक्षिणानादितां चेतन्यस्य जीवस्य तत्त्वं तदुक्तं वेस्तवे आत्मानमस्य जगतो निर्लेपमगुणामलं बिभर्ति कौस्तु

वक्षोधिवासमृषभस्य महाविभूतेः पुंसां मनोनयननिर्वृतिमादधानं कंठं च कौस्तुभमणेरधिभू
षणार्थं कुर्यात्मनस्यखिललोकनमस्कृतस्य २६ बाहूंश्च मंदरगिरेः परिवर्तनेन निर्णिक्तबाहु
वलयानधिलोकपालान् संचिंतयेद्दशशतारमसह्यतेजः शंखं च तत्करसरोरुहराजहंसं २७
कौमोदकीं भगवतो दयितां स्मरेत दिग्धामरातिभटशोणितकर्दमेन मालां मधुव्रतवरूथगिरोपघु
ष्टां चैतन्यतत्त्वममलं मणिमस्य कंठे २८ भृत्यानुकंपितधियेह गृहीतमूर्तेः संचिंतयेद्भगवतो व
दनारविंदं यद्विस्फुरन्मकरकुंडलवल्गितेन विद्योतितामलकपोलमुदारनासं २९ यच्छ्रीः
निकेतमलिभिः परिसेव्यमानं भूत्या स्वया कुटिलकुंतलवृंदजुष्टं मीनद्वयाश्रयमधिक्षिपदब्ज
नेत्रं ध्यायेन्मनोमयमतंद्रित उल्लसद्भ्रु ३० तस्यावलोकमधिकं कृपयातिघोरतापत्रयोपशम
नाय निसृष्टमक्ष्णोः स्निग्धस्मितानुगुणितं विपुलप्रसादं ध्यायेच्चिरं विपुलभावनया गुहायां ३१
भमणिमस्य ईंभगवान् हरिरिति २८ भृत्येषु अनुकंपिता जनानुकंपया धीस्तया गृहीतामूर्तिर्येन तस्य स्फुरंती
ये मकरकुंडले तयोर्वल्गितेन चलनेन विद्योतितौ अमलौ यस्मिंस्तत् २९ यच्छ्रीस्तयाश्रयाशोभयालिभिः प
रिसेव्यमानं मीनद्वयाश्रयं मीनिकेतनेऽपरिअधिक्षिपदं नेत्रे तत ध्यायेत् उडेन्नलेरलीनामधिक्षेपः नेत्रद्वये
न मीनद्वयस्योति इद्धर्वं अब्जं वनेत्रयस्मिन् उल्लसंतौ भ्रुवौ यस्मिन् मनोमयं मनस्याविर्भवत् ३०
कृपयाधिकमित्यर्थः अक्षिभ्यां निसृष्टं अगुणिं स्निग्धस्मितेनानुगुणितं विपुलः प्रसादो यस्मिन् गुहायां हृदि

श्री॰ भा॰ स्कं॰ टी॰ १०२

भुवनतापोखिललोकाः तेषां तीव्रशोके नयानि स्वानि तेषां सागरं विशोषयतीति नयानं हरेर्हासं प्रस्यान्तदारं भूमंडलेव
ध्यायेत् कथंभूतं निजमायया मवतारस्य तस्यापि संमोहनाय रचितं भ्रूनिहितं तेषु मीनामुपकाराय मुनीनां संमोहने प्रहृन्ने
कामभेवमोहयन्तमित्यर्थः मंदहासध्यानमाह ३१ प्रहसितमुखे हसितं ध्यायेत्कीदृशं ध्यानायने श्रुतिसिंदूरनया
प्रयत्नेविवेकध्यानस्य विषयभूतं नेसोदये मेवाह बहुलयाधिकया ग्राधरोष्ठस्य भासा कांत्यारुणीभूतास्तनवः
हृदयाद्धिगापवर्णं दशकुन्दानि तेषां पंक्तिः स्फुरति यस्मिंस्तद्दयाकाशेव समनि तस्य ज्ञानस्य विलासः प्रेमरसार्द्रया
भक्त्यानस्मिन्नेवार्पितमनाः पृथक्कुर्यान्निरिक्षेदित्येकेन चित्तमर्पितं तं न विलालयेदित्यर्थः समाधिमाहहृदा
भा ३३ निर्वीज [illegible] तियोगादिविधः नत्वं निर्वीजयोगयतो यतो निःश्वस्ति मनश्चेवलमस्थिरं न
तरलतानि सम्य [illegible] दात्मन्येव वशेन ये दितिगीतोक्तमार्गेणाक्रियनाणाश्चित्तं धृतः समाधिसबीजेन सकरः

हासं हरेरवनताखिललोकतीव्रशोकाश्रुसागरविशोषणमत्युदारं संमोहनाय रचितं निजमा
ययास्य भ्रूमंडलं मुनिहृतं मकरध्वजस्य ३२ ध्यानायनं प्रहसितं बहुलाधरोष्ठभासारुणायिततनु
द्विजकुंदपंक्ति ध्यायेत्स्वदेहकुहरेवसितस्य विष्णोः भक्त्यार्द्रयार्पितमना न पृथग्दिदृक्षेत् ३३
एवं हरौ भगवति प्रतिलब्धभावो भक्त्या द्रवद्धृदय उत्पुलकः प्रमोदात् औत्कंठ्यबाष्पकलया मुहुर
द्यमानस्तच्चापि चित्तबडिशं शनकैर्वियुंक्ते ३४ मुक्ताश्रयं यर्हि निर्विषयं विरक्तं निर्वाणमृच्छति म
नः सहसा यथार्चिः आत्मानमत्र पुरुषोऽव्यवधानमेकमन्वीक्षते प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः ३५ ॥

तत्र हि परमानंदस्वरूपो ध्यायमाने यत्नेन प्रवचितो परमो भवति यदुक्तं हृतात्मनो हृतप्राणांश्च भक्तिरनिच्छतो
मे गतिमण्वीं प्रयुंक्ते इति स्मृतेः सप्रवीणप्रतिमः योगस्य फललक्षणं वदन् सबीजस्येति तदेवाह यत्र सिद्धत्वं दर्शयति यथैवा
ध्यानमात्रेण शतिलत्थोः भावः प्रणयितेन स तु स्वाभक्त्या द्रवत् हृदयस्य प्रमोदात् हृतानि पुलकानि यस्य औत्कंठ्य
प्रहृतोऽस्तु कालया च मुहुरर्द्यमानस्तद्ध्यानेन दर्शनमेवेति मज्जमानश्चैतद्ग्रहणस्य भगवतो ग्रहणे बडिशमत्स्यवेधनमिवोप
लयभूतं चित्तमपि धीयादिप्रयुक्तं तद्धारणाभिधिरितमप्रयत्नो भवतीत्यर्थः ३४ ३५ रामायनमोनमः ॥ राम

राम ॥ राम ॥ ॥

राम १०२

सोपिमयत्र पुरुषः तस्मिन्महिम्नि विश्वरूपेणवसितः अवसानेनंनिश्चेशामः वयामनसोनिरुह्याचरमयाविद्यारहितयेति
स्वपुमाहिशेषः तत्कृत्यविद्यारितिनात्विदानीं अप्रहेतवः येनयायोगाभासहलनयेत्यर्थः नन्वेवमपिस्वएवदुःखयो
गात्मधर्मत्वेनदुःखोच्छेदेकाननाहदुःखयोः सुखयोः हेतत्वेभोक्तृत्वेयत्स्वमासीत् नद्यपिसति शुद्धविद्याकृतेकर्त
रिश्वहंकारंविधत्रेनत्वविश्वमेवपश्यतीत्यर्थः यतउपलव्धपरात्मकाशः अपरोक्षीकृतात्मतत्त्वः तस्यजीवन्मुक्ति
माहलाभी ३८ चरामेउत्तालत्तमाः सिद्धोदेहस्यापनविपश्यतिकुतः सएवदुःखेनासनादुत्थितेउत्थायतत्रैव
स्थितेनतस्यानादयेनेनतोदैवतशान्तमरधायेतेवानविपश्यतियतः स्वरूपेशामः यतोदेहानवरूपमध्यगमनतं
देहमितिवासमोयानजुसंधानेदर्शनतः वासः परिहृतेकादितदोपरिवेष्टितेस्थितेगतेवामदिरामदेनाथोयथाना
पश्यतिनतदेहस्यशत्रुविनिवृत्तीजीवनेवाकर्मेनचाह ३० देवेष्टत्वसंस्काराः नदृशानगच्छन् यावत्स्वारंभका
सोपितयाचरमयामनसोनिरुह्यातस्मिन्महिम्न्यवसितः सएवदुःखवाहो हेतत्वमपिसतिकर्त्तरि
दुःखयोर्यत स्वात्मन्यिथनुपलव्धपरात्मकाशः ३८ देहंवनचरमवस्थितमुत्थितेवा सिद्धोविप
श्यतियतोध्यगमत्स्वरूपं देवादुपेतमथदैववशादुपेतं वासोयथापरिकृतंमदिरामदांधः ३० देहो
पिदैववशगाः खलुकर्मयावत्स्वारंभकंप्रतिसमीक्षितएवसासुः तंसप्रपंचमपिरूढसमाधियो
गः स्वाप्निंपुनर्नभजतेप्रतिबुद्धवस्तु ३७ यथाउत्तायविनाचप्रथक्मत्याःप्रतीयते अप्यात्म
त्वेनाभिमतादेहादेः पुरुषस्यच ३५ यथोल्मुकादिस्फुलिंगाद्रूमाद्यापिस्वसंभवात् अप्या
कर्माक्षितावंत्यतिश्वसितजीवत्येवसासुः सेंद्रियः ननतर्हितस्मिंस्तस्यसंगः स्यान्नत्याह तंदेहस्वाश्रदेहादिन
लसपंचपुत्रादिसहितंपुनर्नभजते अहंममेतिनाभिमन्यतेआरूढः प्राप्तः समाधिपर्यंतोयोगोयेन अतएव
प्रतिबुद्धंवस्तुआत्मतत्त्वंयेनसः प्रतिबोधप्रकारमाहद्वाभ्यां ३८ प्रतिसूक्ष्महवशादात्मत्वेनाभिमतादपि
पुत्रादेः मर्त्यः पित्रादिपुरुषोदेहादेर्दृष्टाप्रथगवस्थानाभावेपिभेदंस्पष्टमाह ३४ यथाल्मुकादिदा
नीरूपतः काष्ठात्स्वसंभवादग्नेः संभूतान् आत्मत्वेनाग्नेः स्वरूपत्वेनाभिमतादपिअन्यतावि
वक्षितेत्यर्थः तस्याप्यउपभिमानोस्तिउल्मुकाद्यस्तेवसिद्धोपितद्दाहकः
प्रकाशकश्चाग्निःप्रथगेव ३५ ॥

श्री॰
भा॰ त॰
टी॰
१०३

भूतादेः इन्द्रियेभ्यः पृथक् तस्मादपिजीवसंज्ञितात्पृथक् ब्रह्मसंज्ञितः तथाप्रधानादपितत्प्रवर्तकोभगवान्पृथग्गि
त्यर्थः उपाधितोविवेकमत्वातस्यैकमाह ४१ भूतेषुचतद्विधेषुतदात्मतोमहाभूतात्मनोधर्मभेदस्योपाधि
केतीसमदृष्टान्तमाह ४२ स्वयोनिषुकाष्ठेषुज्योतिरग्निः पृथगेवैषस्यात् दीर्घह्रस्वादिभेदान् ग्रहणतोदेहे ४३ स्वो
प्रास्यतीवस्ववद्धहन्ते दैवी देवस्यविस्रोपाधिप्रभावात तत्स्वरूपेणैवजित्वास्वरूपेणब्रह्मत्वेनावतिष्ठते ४४ इ
तिश्रीतृतीयेष्टाविंशोध्यायः २८ एकोनत्रिंशेभक्तियोगस्तत्वकथोच्यते कालस्यचबलेघोरासंसृतिनिवृत्तिभि

भूतेन्द्रियान्तःकरणात्प्रधानाज्जीवसंज्ञितात् आत्मा तथा पृथग्द्रष्टा भगवान्ब्रह्मसंज्ञितः ४१ सर्व
भूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ईक्षेतानन्यभावेन भूतेष्विव तदात्मता ४२ स्वयोनिषु यथा ज्यो
तिरेकः नानाप्रतीयते योनीनां गुणवैषम्यात्तथात्मा प्रकृतौ स्थितः ४३ तस्मादिमां स्वां प्रकृतिं दै
वीं सदसदात्मिकां दुर्विभाव्यां पराभाव्य स्वरूपेणावतिष्ठते ४४ इतिश्रीभागवते तृतीये कापिले
याष्टाविंशोऽध्यायः २८ देवहूतिरुवाच लक्षणं महदादीनां प्रकृतेः पुरु
षस्य च स्वरूपं लक्ष्यतेऽमीषां येन तत्पारमार्थिकं १ यथा सांख्येषु कथितं यन्मूलं तत्प्रचक्षते भक्ति
योगस्य मे मार्गं ब्रूहि विस्तरतः प्रभो २ विरागो येन पुरुषो भगवन्सर्वतो भवेत् आचक्ष्व जीवलोक
स्य विविधा मम संसृतीः ३ कालस्येश्वररूपस्य परेषां च परस्य ते स्वरूपं बत कुर्वन्ति यद्धेतोः कुशलं
जनाः ४ लोकस्य मिथ्याभिमतेरचक्षुषश्चिरं प्रसुप्तस्य तमस्यनाश्रये श्रान्तस्य कर्मस्वनुविद्ध
याधिया त्वमाविरासीः किल योगभास्करः ५

रक्षणाय उक्तानुवाद पूर्वं भक्तिमार्गभेदात्प्रकृतिदाह्यं लक्षणं महदादीनां यथा सांख्येषु कथितं तथा येन लक्ष
णेन तत्पारमार्थिकं परस्पर विभक्तमित्यर्थः १ येन संसृतीनां व्याख्यानेन विगतरागो भवेत् ईश्वररूपस्य महा
प्रभवस्य तेन तदात्मकस्य यद्धेतोः यद्भयात्कुशलं पुण्यं कुर्वन्ति ४ अचक्षुषः अज्ञस्यातो मिथ्याभूते देहादौ
अभिमानिरहंकारो यस्यातः कर्मस्वनुविद्धया सक्तया धिया श्रान्तस्यातएवानाश्रये पारे तमसि संसारे चिरं प्रसु
प्तस्य लोकस्य प्रबोधाय त्वं योगप्रकाशको भास्करः किलाविर्भूतोसि ५

गु॰
१०३

श्लक्ष्णं सुंदरं ६ मार्गैः प्रकारविशेषैः तानेवाह स्वभावश्च त्रयो गुणास्तेषां मार्गेण ह्यत्तिभेदेन भावोऽभिप्रायः फलसंकल्प
भेदाद्वृत्तिभेदइत्यर्थः ७ अभिसंधाय संकल्प्य संरंभी क्रुद्धः भिन्नदृक् भेददर्शी यो भावं भक्तिं कुर्यात् सत्रिविधोपि
तामसः ८ पृथग्भावो भेददर्शी ९ कर्मनिर्हारं पापक्षयं परस्मिन्परमेश्वरे तदर्पणं कर्मार्पणं भगवत्प्रीतिमुद्दिश्येत्यर्थः
वा यष्टव्यमिति विधिसिद्धमुद्दिश्येत्यर्थः भेददर्शित्वं त्वर्चादावर्चनेनविष्णुपिसमानेनदेवतामसाधिभक्तिः एवं त्रयस्त्रयो भे
दाः तासत्वयोनरेत्तैषामेवंश्रवणकीर्तनाद्यायोपिनवधास्येवंनवनवभेदाः नदेवमगुणभक्तिरेकोशीतिभेदानिर्गु
णानभक्तिरेवविधैवतामाह द्वाभ्यां ११ अविच्छिन्नसंतता १२ अहैतुकी फलाभिसंधानशून्या अव्यवहिता भेददर्शनर

मैत्रेय उवाच इति मातुर्वचः श्लक्ष्णं प्रतिनंद्य महामुनिः आबभाषे कुरुश्रेष्ठ प्रीतस्तां करुणार्दितः ६ श्री
भगवानुवाच भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भामिनि भाव्यते स्वभावगुणमार्गेण पुंसां भावो विभिद्यते ७
अभिसंधाय यो हिंसां दंभं मात्सर्यमेव वा संरंभी भिन्नदृग्भावं मयि कुर्यात्स तामसः ८ कर्मनिर्हारमुद्दिश्य
परस्मिन्वा तदर्पणं यजेद्यष्टव्यमिति वा पृथग्भावः स सात्विकः ९ विषयानभिसंधाय यश ऐश्वर्यमेव वा
अर्चादावर्चयेद्यो मां पृथग्भावः स राजसः मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाशये मनोगतिरवि
च्छिन्ना यथा गंगांभसोंबुधौ लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतं अहैतुक्यव्यवहिता या भ
क्तिः पुरुषोत्तमे १२ सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत दीयमानं न गृह्णंति विना मत्सेवनं
जनाः स एव भक्तियोगाख्य आत्यंतिक उदाहृतः येनातिव्रज्य त्रिगुणं मद्भावायोपपद्यते निषेवि
तेनानिमित्तेन स्वधर्मेण महीयसा क्रियायोगेन शस्तेन नातिहिंस्रेण नित्यशः १५ ॥ ॥

मेरहिता यमद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि पुरुषोत्तमे मनोगतिरिति भक्तिः सा निर्गुणस्य भक्तियोगस्य लक्षणमित्य
न्वयः लक्षणं स्वरूपं भक्ता नानिष्कामत्वेन तावे मुक्तमन्याये नाह १३ सालोक्यं मया सहैकस्मिन्लोके वासः सार्ष्टिः स
मानैश्वर्यं सामीप्यं निकटवर्तित्वं सारूप्यं समानरूपत्वं एकत्वं सायुज्यं उपास्ते अपि दीयमानमपि न गृह्णंति किं तत्कामनेत्यर्थः
किमितिन हिंस जनेन भक्तेरेव परमफलत्वादित्याह १४ ननु त्रैगुण्यं हित्वा ब्रह्मप्राप्तिः परमफलं प्रसिद्धं सत्येतत्
भक्तानुषंगिकमित्याह येन भक्तियोगेन मद्भावाय ब्रह्मत्वाय पर्यवेश्चता याभक्तेः साधनान्याह पंचभिः १५ निषेवितं
न सम्यगनुष्ठितेनानिमित्तेन स्वधर्मेणानितरेनेमित्तिकं च महीयसा श्रद्धादियुक्तेन क्रियायोगेन पंचरात्राद्युक्तेन जा एक्त

भागवतटीका ५८

श्री॰
भा॰ तृ॰
टी॰
१२४

महिंसत्वंमत्यादिमाहिंसस्यदर्शनादिभिः सत्वेनधैर्येणासंगमेनवैराग्येण १६ मद्धर्मणोभगवद्धर्मानुष्ठातुः पुरुषस्याश
यः चित्तंस्पवंचित्तेवशाश्रोदृष्टांतः १७ वातोरथःप्रापकोयस्यसः आशयात् स्थानात् आहेतेनैवात्मसात्कारोतीत्यविकारि
स्वमंयत्नतः चित्रमुडिदुसर्वभूतात्मदृष्ट्येवभातीतिवक्तुंकेवलेप्रतिमादिनिष्ठांनिंदत्याहसप्तभिः २० अर्चैवविडंवनंअ
नुकरणोमर्चायाहृदयायाविडंवनमितिवाअवज्ञायेलोडेषनिंदाक्रमेणचतत्र्भिर्निषिध्यते २१ हित्वाउपेक्ष्य २२ द्वि
षेहृन्नत्याक्रियया भूतग्रामावमानिनः नत्रिंदकस्यनहिंकिंअर्चादावर्चनमनर्थकमेवेत्याह २४ सर्वभूतेष्ववस्थितं
मांस्वहृदियावन्नवेदस्वहेतुकर्मकृत् कर्माविरोधनयथाक्काशयनेनकर्मनिष्ठायोअपिसपवावधिरित्युक्तंभवति २५

मद्धिष्ण्यदर्शनस्पर्शपूजास्तुत्यभिवंदनैः भूतेषुमद्भावनयासत्वेनासंगमेनच १६ महतांवहुमानेनदी
नानामनुकंपया मैत्र्याचैवात्मतुल्येषुयमेननियमेनच १७ आध्यात्मिकानुश्रवणान्नामसंकीर्तनाच्चमे
आर्जवेनार्यसंगेननिरहंक्रिययातथा १८ मद्धर्मणोगुणैरेतैः परिसंशुद्धआशयः पुरुषस्यांजसाभ्येति
श्रुतमात्रगुणंहिमां १९ यथावातरथोघ्राणमावृंक्तेगंधआशयात् एवंयोगरतंचेतआत्मानमवि
कारियत् २० अहंसर्वेषुभूतेषुभूतात्मावस्थितःसदा तमवज्ञायमांमर्त्यःकुरुतेर्चाविडंवनं २१ योमां
सर्वेषुभूतेषुसंतमात्मानमीश्वरं हित्वार्चांभजतेमौढ्याद्भस्मन्येवजुहोतिसः २२ द्विषतःपरकायेमां
मानिनोभिन्नदर्शिनः भूतेषुवद्धवैरस्यनमनःशांतिमृच्छति २३ अहमुच्चावचैर्द्रव्यैः क्रिययोत्पन्नयानघे
नैवतुष्येर्चितोर्चायांभूतग्रामावमानिनः २४ अर्चादावर्चयेत्तावदीश्वरंमांस्वकर्मकृत् यावन्नवेदस्वहृ
दिसर्वभूतेष्ववस्थितं २५ आत्मनश्चपरस्यापियःकरोत्यंतरोदरं तस्यभिन्नदृशोमृत्युर्विदधेभयमुल्बणं
२६ अथमांसर्वभूतेषुभूतात्मानंकृतालयं अर्हयेद्दानमानाभ्यांमैत्र्याभिन्नेनचक्षुषा २७ जीवाःश्रेष्ठा
ह्यजीवानांततःप्राणभृतःशुभे ततःसचित्ताःप्रवरास्ततश्चेंद्रियवृत्तयः २८ ॥

अंतरांतरंभेदंउदरमल्पमपिभेदंयः पश्यतीत्यर्थः यद्वाअंतरामध्येउदरंशरीरंअनुप्रविश्याहं तस्यभयंविदधेकरोमि २६
अथातःसर्वभूतेषुकृतवासंहेतः भूतानामात्मनसंतर्यामिणंअभिन्नेनचक्षुषासमदर्शनेनतत्रापियथोत्तरंमान्यादि
निशयः कर्तव्यइतिवक्तुंतारतम्यमाह सार्धैःषड्भिः २७ अजीवानामचेतनेभ्यः ततस्तेष्वपिप्राणभृतःप्राणादि
वृत्तिमंतः सचित्ताः ज्ञानवंतः इंद्रियाणांवृत्तयेयेषु २८ ॥ ॥

राम॰
१२४

इंद्रियवृत्तयोहरनाम्यमपिस्पृष्टः संन्येवनयाहिमहाभारते मोक्षधर्मेषु स्पर्शनेनस्वान्यश्यंतिपादपातिघ्रांतिपादपास्त
तइत्यादिप्रभृतास्पर्शनीद्रियहस्त्रिरेवानतेभ्यः स्पर्शवेदिभ्योरसवेदिनोमत्स्यादयः श्रेष्ठागंधविदोभ्रमरादयः श
ब्दविदः सर्पादयः २९ रूपभेदविदःकाकादयः उभयतोदंतायेषांतेश्वपदिभ्यस्ततोबहुपादाःतेभ्यश्चतुष्पादा
इत्यर्थः द्विपान्मनुष्यः ३० ततस्तेषुवर्णाः ३१ संशयछेत्तामीमांसकः ततोपिकेवलात्स्वधर्मकृत्तमुक्तसंगस
स्तस्यं फलं ब्रह्मणोधर्ममदोग्धानिष्कामइत्यर्थः ३२ अर्पिताअशेषाः क्रियाअर्थाः ततफलानियेनात्मादेहश्चयेनातप
वनिरंतरोव्यवहितः अकर्तुःकर्तृत्वाभिमानशून्यात् ३३ जीवानांकलयापरिकलनेनअंतर्यामितयाप्रविष्टइतिबु
द्धेत्यर्थः उक्तं भक्तियोगंद्वयोरंत्रेनाष्टांगयोगेनसहोपसंहरति ३४ हेमानविपुरुषंपरमेश्वरंयदन्यत्पुष्टंजीवस्यसे

ततोपिस्पर्शवेदिभ्यःप्रवरारसवेदिनः तेभ्योगंधविदःश्रेष्ठास्ततःशब्दविदोवराः २९ रूपभेदविदस्त
त्रततश्चोभयतोदतः तेभ्योबहुपदःश्रेष्ठाश्चतुष्पादस्ततोद्विपात् ३० ततोवर्णाश्चचत्वारस्तेषांब्राह्म
णउत्तमः ब्राह्मणेष्वपिवेदज्ञोह्यर्थज्ञोभ्यधिकस्ततः ३१ अर्थज्ञात्संशयाछेत्तांततःश्रेयान्स्वकर्मकृत्
मुक्तसंगस्ततोभूयानदोग्धाधर्ममात्मनः ३२ तस्मान्मय्यर्पिताशेषक्रियार्थात्मानिरंतरः मय्यर्पितात्म
नःपुंसोमयिसंन्यस्तकर्मणः ३३ नपश्यामिपरंभूतमकर्तुःसमदर्शनात् मनसैतानिभूतानिप्रणमेद्बहु
मानयन् ईश्वरोजीवकलयाप्रविष्टोभगवानिति ३४ भक्तियोगश्चयोगश्चप्रणमेद्बहुमानयन् ययोरेक
तरेणैवपुरुषःपुरुषंव्रजेत् ३५ एतद्भगवतोरूपंब्रह्मणःपरमात्मनः परंप्रधानंपुरुषंदैवंकर्मविचेष्टितं
रूपभेदास्पदंदिव्यंकालइत्यभिधीयते ३६ भूतानांमहदादीनांयतोभिन्नदृशांभयं योंतःप्रविश्यभू

स्तीकालस्यस्वरूपंवावदेतितदाहसार्धेनन ३५ एतत्सर्वोनियंतृत्वयद्भगवतोरूपंकीदृशंप्रधानपुरुषात्मकंपरंत
द्व्यतिरिक्तंचएतदेवदैवमित्यभिधीयते कीदृशंकर्मणाविचेष्टितंनानासंसृतिलक्षणंयस्मात्तद्देवप्रेरितकर्मकृतःसं
सृतयोविचित्राइत्यर्थः ३५ एतदेवश्रीभगवतोरूपंकालइतिवाभिधीयते कीदृशंरूपभेदास्पदं वस्तूनामन्य
थात्वस्यास्पदमाश्रयः कथंगुणोक्तेहि कालात्गुणव्यतिकरइत्युक्तिवद्यतिचगुणव्यतिकरः कालइतिदिव्यम
द्भुतप्रभावं तदेवाहसार्धत्रयस्मात्रिः ३६ महदादीनांतत्तदभिमानिनांजीवानां भयहेतुत्वमाह यइतिभूतैरेवभूतान्य

स्कं ३ टी॰

२८ २८ ॥

श्री॰
भा॰ स्क॰
टी॰
२५४

अधियज्ञोयज्ञफलदाता कलयतांवशीकुर्वतां ३८ यद्भयाद्भीताः ४२ इंधेदीप्यते गिरिभिः भूमुदोनभः यन्नियमा
द्दात्स्यामंहरति ४३ महानात्मतत्वं अहंकारात्मकं स्वदेहं लोकत्वेननतुतेविस्तारयति गुणाभिमानिनोगुणनियंता
रः देवाब्रह्मादयः अस्यविश्वस्यसर्गादिषुवर्तंते ४४ अनुयुगंवारंवारमित्यर्थः जनेनपित्रादिनाजनंपुत्रादिजना
नयन् आदिकृत् मृत्युनान्तकमपिमारयन् अंतकरः अनादिरनंतोव्ययश्च ४५ इतिश्रीभावार्थेतृतीयस्कंधेएकोना

सविष्ण्वाख्योधियज्ञोसौ कालः कलयतांप्रभुः नचास्यकश्चिद्दयितोनद्वेष्योनचबांधवः ३८ आवि
शत्यप्रमत्तोसौप्रमत्तंजनमंतकृत् यद्भयाद्वातिवातोयंसूर्यस्तपतियद्भयात् ३९ यद्भयाद्वर्षतेदेवो
भगणोभातियद्भयात् यद्वनस्पतयोभीता लताश्चौषधिभिः सह ४० स्वेस्वेकालेभिगृह्णंतिपुष्पा
णिचफलानिच स्रवंतिसरितोभीतानोत्सर्पत्युदधिर्यतः ४१ अग्निरिंधेसगिरिभिः भूर्नमज्जतिय
द्भयात् नभोददातिश्वसतांपदंयन्नियमाददः ४२ लोकंस्वदेहंतनुतेमहान्सप्तभिरावृतं गुणाभि
मानिनोदेवाः सर्गादिष्वस्ययद्भयात् ४३ वर्ततेनुयुगंयेषांवशएतच्चराचरं सोनंतोंतकरःकालो
नादिरादिकृदव्ययः जनंजनेनजनयन्मारयन्मृत्युनांतकं ४४ इतिश्रीभागवतेतृतीयस्कंधेएक
ोनत्रिंशोध्यायः २९ कपिलउवाच॥ तस्यैतस्यजनोनूनंनायंवेदोरुविक्रमं कात्यमानोपि
बलिनावायोरिवघनावलिः १ यंयमर्थमुपादत्तेदुःखेनसुखहेतवे तंतंधुनोतिभगवान्पुमा
न्शोचतियत्कृते २॥

त्रिंशः २९ त्रिंशेनकामुकानादिलालनाकुलचेतसां कामिनांनामसोपायादधोगतिरुदीर्यते कालप्रभाव
वर्णनपूर्वकं वैराग्यायविचित्रकर्महेतोः संसृतिं अध्यायत्रयेण प्रपंचयति तस्यैतस्य १ बलिनः कालस्य
बलिनेतिपाठः कात्यमानोविचाल्यमानोपिवायोर्विक्रमंयथामेघपंक्तिर्नवेद विक्रममेवाह २ यंयमर्थंदुःखेन
प्रयासेनउपादत्ते अर्जयति तंतंभगवान्कालोधुनोति विनाशयति यत्कृतेयन्निमित्तम् २॥ ॥ राम॰
२५४

योगकृतेन: यद्यस्मात्सानुबंधस्य कलत्रादिसहितस्य संबंधीनि वस्तु इत्यन्वयः तत्र सम्बन्धार्थः चकारः दुर्मतित्वं दर्शयन्
न्: विशेषयति जंतुर्द्वाभ्यां ३ नारक्यां नरकप्रायादिभिर्गतायां ४ निरूढमूलेषु स्वतमनोरथेषु हृदयं यस्य बहु
मन्यते कृतार्थं हमिति श्लाघ्यमाने ऽदहनं पोषणं च तया दुराशय इत्यमाह ६ आक्षिप्तान्याकृष्टानि आत्मा इंद्रियाणि च यस्य कया
सतीनां पुंश्चलीनां रहसि रचितया संभोगादिरूपया मधुरभाषिणां शिशूनां आलापैश्च सुखवन्मन्यते इत्युत्तरेणान्व
यः ८ कूटा वित्तशाठ्यादिबहुला धर्मा येषु दुःखवशत्वात्तेषु ९ येषां पोषणेनाथ येयानि तान्पुष्णाति शेषभुक् भोगो

परभवस्य देहस्य सानुबंधस्य दुर्मतिः ध्रुवाणि मन्यते मोहाद्गृहक्षेत्रवसूनि च ३ जंतुर्वै भव एतस्मि
न्यांयां योनिमनुव्रजेत् तस्यां तस्यां स लभते निर्वृतिं न विरज्यते ४ नरकस्थोपि देहे वै न पुमांस्त्यक्तुमि
च्छति नारक्यां निर्वृतौ सत्यां देवमायाविमोहितः ५ आत्मजायासुतागारपशुद्रविणबंधुषु निरूढ
मूलहृदय आत्मानं बहु मन्यते ६ संदह्यमानसर्वांग एषामुद्वहनादिना करोत्यविरतं मूढो दुरिता
नि दुराशयः ७ आक्षिप्तात्मेंद्रियः स्त्रीणामसतीनां च मायया रहोरचितयालापैः शिशूनां कलभाषि
णां ८ गृहेषु कूटधर्मेषु दुःखतंत्रेष्वतंद्रितः कुर्वन् दुःखप्रतीकारं सुखवन्मन्यते गृही ९ अर्थैरापा
दितैर्गुर्व्या हिंसयेतस्ततश्च तान् पुष्णाति येषां पोषेण शेषभुग्यात्यधः स्वयम् १० वार्तायां लुप्यमा
नायामारब्धायां पुनः पुनः लोभाभिभूतो निःसत्वः परार्थे कुरुते स्पृहां ११ कुटुंबभरणाकल्पो मंदभा
ग्यो वृथोद्यमः श्रिया विहीनः कृपणो ध्यायन् श्वसिति मूढधीः १२ ... कलत्राद
यस्तदा नाद्रियंते यथा पूर्वं कीनाशा इव गोजरं १३ तत्राप्यजातनिर्वेदो भ्रियमाणः स्वयंभृतैः
जरयोपात्तवैरूप्यो मरणाभिमुखो गृहे १४ आस्तेऽवमत्योपन्यस्तं गृहपाल इवाहरन् आमयाव्यप्र

पितस्य दुर्लभ इत्यर्थः १० वार्तायां जीविकायां निःसत्वः असमर्थः परार्थे परस्वे ११ अकल्पोऽसमर्थः १२
स्वैर्यथा द्रियंते तथादरं न कुर्वंति कीनाशाः कृपणाः कृषीवला गोजरं वृद्धबलीवर्दं १३ भ्रियमाणः पोष्यमा
णः १४ अवमन्यावज्ञया उपन्यस्तं समीपे प्रक्षिप्तं गृहपालः श्वा आहरन् भुंजानः आमयावी रोगी १५ उत्तारो
बहिर्निर्गतनेत्रः कफेन संरुद्धा नाड्यो यस्य कासश्वासाभ्यां कृत आयासो ... र इति शब्दं करोति १६ ॥ ॥

परिवीतः परिवेष्टितः वा वा मानानो वेयोना नेत्या हूयमानः १७ अस्तधीः नष्टमतिः भृत्यस्य उग्रपापाभ्यां देगतीतत्र यायाः
गतिमाह १८ सरभसं सक्रोधं यथा भवति तथा ईक्षणं ययोस्तौ दृष्ट्वा १९ आवृत्य विरुध्य २० तर्जनैः निर्भिन्नहृदयं यस्यासौ सन् चल
नीतिद्वितीयेनान्वयः २१ क्षुत्तृड्भ्यां परीतो व्याप्तः तप्ता वालुका यस्मिन् निर्गत आश्रयः विश्रामस्थानमुदकं च यत्र
स्मिन् २२ यमसादनं नीतो भवति तत्रैव विशेषमाह २३ अध्वनः पथिनो योजनानां नवतिं नव च सहस्राणि याधिको

आत्मानमपि न चक्षुते कालपाशवशंगतः १७ एवं कुटुंबभर
णे व्यापृतात्मा अजितेंद्रियः म्रियते रुदतां स्वानामुरुवेदनयास्तधीः १८ यमदूतौ तदा प्राप्तौ भीमौ सर
भसेक्षणौ स दृष्ट्वा त्रस्तहृदयः शकृन्मूत्रं विमुंचति १९ यातनादेह आवृत्य पाशैर्बद्ध्वा गले बलात् नय
तो दीर्घमध्वानं दंड्यं राजभटा यथा २० तयोर्निर्भिन्नहृदयस्तर्जनैर्जातवेपथुः पथि श्वभिर्भक्ष्यमाण आ
र्तोऽघं स्वमनुस्मरन् क्षुत्तृट्परीतोऽर्कदवानलानिलैः संतप्यमानः पथि तप्तवालुके कृच्छ्रेण पृष्ठे कश
या च ताडितश्चलत्यशक्तोऽपि निराश्रमोदके २२ तत्र तत्र पतन् श्रान्तो मूर्छितः पुनरुत्थितः यथा पापीयसा नी
तस्तमसा यमसादनं २३ योजनानां सहस्राणि नवतिं नवाध्वनः त्रिभिर्मुहूर्तैर्द्वाभ्यां वा नीतः प्राप्नो
ति यातनाः २४ आदीपनं स्वगात्राणां वेष्टयित्वोल्मुकादिभिः आत्ममांसादनं क्वापि स्वकृत्तं परतोऽपि वा
२५ जीवतश्चान्त्राभ्युद्धारः श्वगृध्रैर्यमसादने सर्पवृश्चिकदंशाद्यैर्दशद्भिश्चात्मवैशसं २६ कृन्तनं चाव
यवशो गजादिभ्यो भिदापनं पातनं गिरिशृंगेभ्यो रोधनं चाम्बुगर्तयोः २७ यास्तामिस्रान्धतामिस्रा रौर
वाद्याश्च यातनाः भुंक्ते नरो वा नारी वा मिथः संगेन निर्मिताः २८ अत्रैव नरकः स्वर्ग इति मातः प्रचक्षते
या यातना वै नारक्यस्ता इहाप्युपलक्षिताः २९ एवं कुटुंबं बिभ्राण उदरंभर एव वा विसृज्येहोभयं
प्रेत्य भुंक्ते तत्फलमीदृशम् ३०

द्वाभ्यां नीतः समस्यातनाः संदीपनादयो यातिवर्त्मभिः २४ आदीपने शज्वलनं प्राप्नोति स्वेन कृत्तमन्येन वा कृत्तं कि
श्चन स्वस्य मांसमत्तव्यमदनमित्यर्थः २५ आत्मनो वैशसं पीडा २६ भिदापणं भेदनं शावणानवैवत्स्वं संभावितम
आपिदृश्यमानत्वादित्याह २७ उभयं कुटुंबस्वदेहं जं यो पीर्जितं धनं भुंजते वहवः कर्ते च मरकायास्यातीत्याह

भूतद्रोहेणयद्धृतंतत् स्थूलंकलेवरमिहैवहित्वाकुशलादितरंपापंतदेवपाथेयंभोग्यंयस्य सः कुटुंबपोषणायमपि
विहायगच्छति ३० तस्यकुटुंबपोषणस्यशमलंपापं दैवेनेश्वरेणप्रापितंभुंक्ते ननुकुटुंबपोषणंविहितंस्वेतत्राह ३१
तमसोनरकस्यचरमंपदंस्थानंपुनः मनुष्यशरीरप्राप्तिकारणमाह ३२ मनुष्यदेहस्यप्राप्तेरर्वाक् यावत्योयातनाः
श्वादिशरीरेनस्तरकादियोनिपर्यंताः ताःसर्वाःक्रमेणसंप्राप्यभोगेनक्षीणपापःसन् अत्रपुनर्नरत्वंप्राप्नोतीत्यर्थः ३३ ॥ इ
ति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे त्रिंशः ॥ ३० ॥ एकत्रिंशे विमिश्रैस्तु पुण्यपापैरिहांतरा मनुष्ययोनिसंप्राप्तिर्वर्ण्यतेऽजसीगतिः

एकःप्रपद्यतेध्वांतंहित्वेदंस्वकलेवरं कुशलेतरपाथेयोभूतद्रोहेणयद्भृतं ३० दैवेनासादितंतस्यशम
लंनिरयेपुमान् भुंक्तेकुटुंबपोषस्यहृतवित्तइवातुरः ३१ केवलेनह्यधर्मेणकुटुंबभरणोत्सुकः याति
जीवोंधतामिस्रंचरमंतमसःपदं ३२ अधस्तान्नरलोकस्ययावतीर्यातनादयः क्रमशःसमनुक्रम्यपुनरत्राव्र
जेच्छुचिः ३३ इतिश्रीभागवतेतृतीयस्कंधेकापिलेयोपाख्यानेकर्मविपाकोत्रिंशः ॥ ३० ॥ श्रीभगवानुवाच कर्मणा
दैवनेत्रेणजंतुर्देहोपपत्तये स्त्रियाःप्रविष्टउदरंपुंसोरेतःकणाश्रयः १ कललंत्वेकरात्रेणपंचरात्रेण
बुद्बुदं दशाहेनतुकर्कंधूःपेश्यंडंवाततःपरं २ मासेनतुशिरोद्वाभ्यांबाह्वंघ्र्याद्यंगविग्रहः नखलोमा
स्थिचर्माणिलिंगच्छिद्रोद्भवस्त्रिभिः ३ चतुर्भिर्धातवःसप्तपंचभिःक्षुत्तृडुद्भवः षड्भिर्जरायुणावी
तःकुक्षौभ्राम्यतिदक्षिणे ४ मातुर्जग्धान्नपानाद्यैरेधद्धातुरसंमते शेतेविण्मूत्रयोर्गर्तेसजंतुर्जंतुसंभव
वे ५ ॥ ॥

पुनरत्राव्रजेदित्युक्तंतदेवविशेषेणोपदर्शयति कर्मणेति दैवेनेतेनदेवमीश्वरः तदेवनेत्रंनेतृप्रवर्तकंयस्यप्रविष्टोभवति
१ कललंशुक्रशोणितंमिश्रितंभवतिबुद्बुदंवर्तुलंभवतिकर्कंधुर्बदरीफलंतदाकारंकठिनंपेशीमांसपिंडाकारः अं
डंवायोन्यंतरे २ बाह्वंघ्र्याद्यंगानांविग्रहोविभागः लिंगंचछिद्राणिचतेषामुद्भवः ३ जरायुणागर्भवेष्टनेनवीतः
प्रावृतः ४ मातुर्जग्धेनभक्षितेनान्नेनपानाद्यैश्चप्रथमानधातुर्वीर्यस्यजंतुर्नोसंभवोयस्मिन् असंमतेगर्तेविषमेशेतेन
यातुमार्कोडुवराणांनाडीवाप्यायनीनामतास्यांनिबध्यतेस्त्रीणांतथातस्याःशिरेसानिबद्धोपजायतेतेनाक्रमेनीयतपीतानि
स्त्रीणांगर्भोदरेतथा नेत्राप्यायतिदेहमोजंतुर्वृद्धिमुपैतीति ५ ॥ ॥
॥

श्री०
भा०तृ०
टी०
१०१

नत्राद्यैः कृमिभिः खादद्भिः सौकुमार्यात्कोमलत्वेन नद्दतानि सर्वाङ्गानि यस्य ६ उल्बणाः उत्कटैः सर्वाङ्गेषूत्थिता वेदना य
स्यथास्ते इत्यत्र हेतुरन्त्रावृतः ७ उल्बेन जरायुणा भुग्नं कुटिलीभूतं पृष्ठं शिरोधरा ग्रीवा च यस्य ८ देहान्तरार्थं कर्मविधान ल
ब्धास्मृतिर्येन सः दीर्घं उच्छ्वासं यथा भवति तथा यातनामापन्नः सन् ९ सूतिर्हेतुभिर्वातैर्वेपितः सोदरः समानो
दरजन्मा विष्ठाविष्ठोत्थः कृमिरिव १० नाथमानो याचमानः ऽपत्यमान इति वा ऋषिः देहात्मदर्शी भीतः पुनर्गर्भ
वासात्सप्तवध्रयो येषां पञ्चभूता धातवो यस्य विक्लवया खिन्नया ११ उपसन्नं जगदिच्छयात्ते सेदृक्या गृहीतनानामूर्तेः भगव
तः चरणारविन्दं अकुतोभयं सोऽहं शरणं व्रजामि भुवि विचलदिति श्रीहरेः स्वावताराभिप्रायेण असतो मे तद्रूपा योग्या ये

कृमिभिः क्षतसर्वाङ्गः सौकुमार्यात्प्रतिक्षणं मूर्छां प्राप्नोत्युरुक्लेशस्तत्रत्यैः क्षुधितैर्मुहुः ६ कटुतीक्ष्णो
ष्णलवणरूक्षाम्लादिभिरुल्बणैः मातृभुक्तैरुपस्पृष्टः सर्वाङ्गोत्थितवेदनः ७ उल्बेन संवृतस्त
स्मिंस्तैश्च बहिरावृतः आस्ते कृत्वा शिरः कुक्षौ भुग्नपृष्ठशिरोधरः ८ अकल्पः स्वाङ्गचेष्टायां शकुन्त इव
पञ्जरे तत्र लब्धस्मृतिर्दैवात्कर्म जन्मशतोद्भवं ९ स्मरन्दीर्घमनुच्छ्वासं शर्म किं नाम विन्दति आरभ्य स
प्तमान्मासाल्लब्धबोधोऽपि वेपितः १० नैकत्रास्ते सूतिवातैर्विष्ठाभूरिव सोदरैः नाथमान ऋषिर्भीतः सप्त
वध्रिः कृताञ्जलिः स्तुवीत तं विक्लवया वाचा येनोदरेऽर्पितः ११ जीव उवाच तस्योपसन्नमवितुं जगदिच्छ
यात्तनानातनोर्भुवि चलच्चरणारविन्दं सोऽहं व्रजामि शरणं ह्यकुतोभयं मे येनेदृशी गतिरदर्श्यसतोऽनुरूपा
१२ यस्त्वत्र बद्ध इव कर्मभिरावृतात्मा भूतेन्द्रियाशयमयीमवलम्ब्य मायां आस्ते विशुद्धमविकारमखण्डबोध

वेदृशी गर्भवासलक्षणा गतिर्दर्शिता तस्य तवाऽसौ सोऽयं शरणं व्रजस्य कोवान स्वविशेषः येन सेव्यसेवकत्वमित्यपेक्षाया
माह यस्त्विति अत्र मां तदेहं भूतेन्द्रियाशयमयीं देहाकारपरिणतां मायामवलम्ब्याश्रित्य कर्मभिरावृतः स्वरूपश्च बद्ध
इवास्ते सोऽहं यस्तु देवस्तं नमामि कथंभूतमित्यपेक्षायां तत्त्वाशास्त्रविशेषदर्शयति आनन्दमाने हृदयमेवास्तिं प्रतीत
मेव मयाविकारं तच्छुद्धेनिरुपाधितत्वं ततः अखण्डबोधोऽयमनन्त न तत्त्वमपि वस्तुतः शुद्ध एव तु असंगोऽहं
उरुषं इत्यादिश्रुतेः तत्कथं युवयोरयं विशेष इत्यत आह १३ ॥

राम०
१०१

यः पंचभिर्भूतैरचितेन शरीरे अथवा यस्मिन्नेव सन्नः पतन्नस्तेन शरीरेण रहितोऽसंगः अनेन यथेंद्रियगुणार्थचिदात्मकः इंद्रिया
णि गुणा अर्था अनुविदाभासस्तत्तदात्मकः सोऽहं तं देहं चकर्षेते तेनेन शरीरेणाविकुंठमहिमायस्तं नमेवकुंठे निपाठे अव
रुचे कुंठनमावरणं यस्य महिमायस्येत्यर्थः नत्र हेतुः प्रकृतिपुरुषयोः परं नियंतारकत्वः ऋषिं सर्वज्ञं विद्याशक्तिमित्य
र्थः विद्याप्रतिहतो विशेषभावः ननु ज्ञानेनाथवंधो निवर्तिष्यते किं परमेश्वरवेदनेनेत्याह १४ यस्य मायया नश्वर
स्वतिः संसारसंबंधिनि पथि यन्तदतिश्रमेणतत् हतेनेन तेषेन वरवयं जीवो महत्तस्तस्यैवेश्वरस्यानुग्रहं विनापुनः
कया प्रकृतिलोकं निजस्वरूपं प्रपश्यामीति संभवेमेन अतिश्रमहेतुत्वेन पंथानं विशिनष्टि उरूणि गुणाः निमित्तानि
कर्माणि बंधनानि यस्मिन् ईश्वरप्रसादं विना ज्ञानाभावात्सएव सेव्य इत्यर्थः ईश्वर एव ज्ञानद इत्युपपादयन्नाह १५

यः पंचभूतरचितेन रहितः शरीरे कश्चायथेंद्रियगुणार्थचिदात्मकोऽहं तेनाविकुंठमहिमानमृषिं नमेऽहं
वंदे परं प्रकृतिपूरुषयोः पुमांसं १४ यन्मायया रुगुणकर्मनिबंधनेऽस्मिन् संसारिके पथि चरं स्तदतिश्रमेण न
दृष्टस्तिः पुनरयं प्रहरणि निजलोकं कुत्राव कया महदनुग्रहमंतरेण १५ ज्ञानं यदेतदद्धात्कतमः सदेव त्रैका
लिकं स्थिरचरेष्वनुवर्तितांशः तं जीवकर्मपदवीमनुवर्तमानास्तापत्रयोपशमनाय वजैय जयेम १६
देहान्यदेहविवरे जठराग्निनासृग्विण्मूत्रकूपपतितो भृशतप्तदेहः इच्छन्नितो विवसितुं गणयन्स्वमा
सान्निर्वास्यते कृपणधीर्भगवन्कदात १७ येनेदृशीं गतिमसौ दशमास्य ईश प्राहितः पुरुदयेन भ
वादृशेन स्वेनैव तुष्यतु कृतेन स दीननाथः को नाम तत्प्रति विनांजलिमस्य कुर्यात् १८ ॥ ॥
सदेति त्रिकालविषयेऽस्मिन् तत् तेन विना कतमो मत्परदथान्नकोपि किंतु स देव ईश्वर एव अन्यः प्रकृतो जीवो दधात
तत्संभवमाह स्थिरेषु चरेषु चांतर्यामिरूपेणानुवर्तिनः अंशो येन तं भजेम सांख्यं तु इति विज्ञापयन्नाह १६ अन्यदे
हविवरे मातुरुदरकुहरे यः असृग्विण्मूत्रकूपः तस्मिन्पतितः जठराग्निना भृशं तप्तो देहो यस्य अत एव कृपणधी
र्यस्य इतो विवरात् विवसितुं निर्गंतुमिच्छन्स्वमासान् गणयन् स्वीकदात्र बहिर्निर्वास्यते तेन त्वत्तत्कृपकारस्मरणा
ह १७ येनेदृशीं गतिं ज्ञानं भवादृशेनेति निरुपमेनेत्यर्थः स्वकृतेनैव स्वयं तुष्यतु अंजलिमात्रं विना तत्कृतोपकार
कः प्रत्युपकारं कुर्यादित्यर्थः ईदृशीं गतिमित्यनेन जातेन रविलक्षणं ज्ञानं प्रार्थितवानित्युक्तं तदेव वैलक्षण्यमाह १८

स्सृष्टया धिषणया यदङ्ग
अयमपराधः पश्यत्यादि। सप्तवध्रिः जीवः स्वदेहे शरीरं भवे स्ववेदुःखे केवलं न तु पश्यत्यहं तु न तथेत्याह यत्सृष्टया धिषणयाहं तं पुराणमनादिं पुरुषं पश्ये बहि
र्मविवेकत्वानेन दमशरीरः दमइत्युपलक्षणं शमदमादियुक्तशरीरवान् आसमभवं तमेव पुराणमनादिं पुरुषं पश्ये बहि
र्हृदि मध्ये च पश्ये पश्यामीत्यन्वयः कथमपरोक्षतया प्रतीतं चैत्यमिवाहंकारस्पदं भोक्तारमिवेत्यर्थः विवेकज्ञान
स्य हृदि मध्ये च पश्ये पश्यामीत्यन्वयः १९ हे विभो बहुदुःखवासं यथा भवति तथा गर्भे वसन्न
पि ततो निर्गन्तुमिच्छामि न तु बहिः रूपयातेन गते शरीरे देवस्य तव माया उपसर्पति
प्राप्नोति यदनु यो मायामनु मिथ्यामतिः देहे ऽहंबुद्धिः संसृतिचक्रं च पुत्रकलत्रादि संबन्धाद्उपसर्पति २० तस्माद
देवस्थितोपि सुहृदात्मना सहायभूतेन पदाश्रयेण आत्मानं तमसः संसारादुद्धरिष्यामि अनेकरन्ध्रेणा

पश्यत्ययं धिषणया ननु सप्तवध्रिः शारीरके दमशरीर्यपरः स्वदेहे यत्सृष्टयासं तमहं पुरुषं पुराणं पश्ये
बहिर्हृदि च चैत्यमिव प्रतीतं १९ सोऽहं वसन्नपि विभो बहुदुःखवासं गर्भान्न निर्जिगमिषे बहिरन्धकूपे य
त्रोपयातमुपसर्पति देवमाया मिथ्यामतिर्यदनु संसृतिचक्रमेतत् २० तस्मादहं विगतविक्लव उद्ध
रिष्य आत्मानमाशु तमसः सुहृदात्मनैव भूयो यथा व्यसनमेतदनेकरन्ध्रं मा मे भविष्यदुपसादितवि
ष्णुपादः २१ कपिल उवाच एवं कृतमतिर्गर्भे दशमास्यः स्तुवन्नृषिः सद्यः क्षिपत्यवाचीनं प्रसूत्यै
सूतिमारुतः २२ तेनावसृष्टः सहसा कृत्वावाक्शिर आतुरः विनिष्क्रामति कृच्छ्रेण निरुच्छ्वासो हत
स्मृतिः २३ पतितो भुव्यसृङ्मिश्रः विष्ठाभूरिव चेष्टते रोरूयति गते ज्ञाने विपरीतां गतिं गतः २४ परच्छंद
न विदुषा पुष्यमाणो जनेन सः अनभिप्रेतमापन्नः प्रत्याख्यातुमनीश्वरः २५ शायितोऽशुचिपर्यङ्के जन्तुः स्वे
दजदूषिते नेशः कण्डूयनेऽङ्गानामासनोत्थानचेष्टने २६ तुदन्त्यामत्वचं दंशा मशका मत्कुणादयः

न गर्भवासदुःखं व्यसनमेतद्व्यसनं दुःखं यथा मे मा भविष्यत् न भविष्यति तथा कालतवाञ्च साधनसामग्रीं नञाह उप
सादितो हृदये प्रापितो विष्णोः पादो येन मया सः २१ दशमासाः परिच्छेदका यस्येति पूर्वलक्षणोपलक्षणत्वात्
ऋषिर्जीवः सद्यः तत्क्षणमेवावाङ् मुखं यस्य तमधोमुखं क्षिपति। २२ अवसृष्टः क्षिप्तः सन् २३ रोरूयते रो
दिति २४ परस्य छंदमभिप्रायमविदुषा जनेन पुष्यमाणः अनभिप्रेतं स्तन्यादौ रोदनेनोदरव्यथां कल्पयित्वा सर्पावर्तउदरव्य
थां रोदनेस्तन्यपानमित्यादि २५ आसनोत्थानचेष्टने चानीशः सन् रोरूयतीत्यनुषङ्गः २६ २० ॥ ॥

गमा॰ २१८

आवश्यकोमलत्वात् यस्मात् विगतं गर्भजातं ज्ञानं यस्य २७ पौगण्डं पंचवर्षाणि ततः पौगंडं यौवनादर्वाक् तत्र चाध्ययनादि
दुःखमाह सार्धैस्त्रिभिः २८ अलब्धाभीप्सितत्वेन शुचार्पितः प्राप्तः अज्ञानात् इद्धो दीप्तो मन्युर्यस्य सः देहेन सह वर्ध
मानेन मन्युना च विरोधं मानेन मन्युमाना च विरोधं करोति आत्मनोनाशाय नाशाय अज्ञानं प्रपंचयति २९ भूतैरारब्धे दे
हे असदाग्रहो अहं ममेति करोति ३० तदर्थं देहार्थं येन कर्मणा बद्धो देही अनुयाति पुनः अनुयाति अनुवर्तते इति वा
ददत् अविद्याकर्मभ्यां निबंधनं इति तथा ३१ यद्यसद्भिरधिष्ठितः सन् तेषां पथि शिश्नोदरमार्गे रमते आस्थितोपि यद्यस

इत्येवं शैशवं भुक्त्वा दुःखं पौगंडमेव च अलब्धाभीप्सितोऽज्ञानादिद्धमन्युः शुचार्पितः २८ सह देहेन मा
नेन वर्धमानेन मन्युना करोति विग्रहं कामी कामिष्वंताय चात्मनः २९ भूतैः पंचभिरारब्धे देहे देह्य
बुधोऽसकृत् अहं ममेत्यसद्ग्राहः करोति कुमतिर्मतिं ३० तदर्थं कुरुते कर्म यद्बद्धो याति संसृतिं योऽनु
याति ददत्क्लेशमविद्याकर्मबंधनः ३१ यद्यसद्भिः पथि पुनः शिश्नोदरकृतोद्यमैः आस्थितो रमते जंतु
स्तमो विशति पूर्ववत् ३२ सत्यं शौचं दया मौनं बुद्धिर्ह्रीः श्रीर्यशः क्षमा शमो दमो भगश्चेति यत्संगाद्याति
संक्षयं ३३ तेष्वशांतेषु मूढेषु खंडितात्मस्वसाधुषु संगं न कुर्याच्छोच्येषु योषित्क्रीडामृगेषु च ३४
न तथास्य भवेन्मोहो बंधश्चान्यप्रसंगतः योषित्संगाद्यथा पुंसो यथा तत्संगिसंगतः ३५ प्रजापतिः स्वां
दुहितरं दृष्ट्वा तद्रूपधर्षितः रोहिद्भूतां सोऽन्वधावदृक्षरूपी हतत्रपः ३६ तत्सृष्टसृष्टसृष्टेषु को न्व
खंडितधीः पुमान् ऋषिं नारायणमृते योषिन्मय्येह मायया ३७ बलं मे पश्य मायायाः स्त्रीमय्या ज
यिनो दिशां या करोति पदाक्रांतान् भ्रूविजृंभेण केवलं ३८ संगं न कुर्यात्प्रमदासु जातु योगस्य पारं

द्भिः सह रमते इति वा तर्हि यावन्नादेह आहत्येत्यादि पूर्वोक्तप्रकारेण नरकं प्रविशति ३२ असत्संगं निंदति त्रिभिः
३३ खंडितात्मसु देहात्मबुद्धिषु योषितां क्रीडामृगवदधीनेषु ३४ यथा च योषितां संगिनां संगतो बंधः तथान्यप्र
संगतो न भवेत् योषित्संगस्यानर्थहेतुत्वं प्रपंचयति सार्धेन ३५ रोहिद्भूतां मृगीरूपां सतीं ऋक्षरूपो मृगरूपः
निर्लज्जः सन् ३६ तेन ब्रह्मणा सृष्टा ये मरीच्यादयः तैः सृष्टाः कश्यपादयः तैरपि देवमनुष्यादयः तेषु
को नु पुमान् अखंडितधीः अनाकृष्टमनाः ३७ दिशां जयिनः पुरुषानपि ३८ प्रतिलभ्य आत्मरूपेण लाभाय येन
प्रसभप्रसंगः या प्रमदा सा निरयद्वारं वदंति योगिनः ३९ ।।
।।

श्री भाग्व टी १.१५

शनैः शुश्रूषणादिमिषेणोपयाति योषिद्रूपा माया मृत्युं प्रतिकूलमीक्षेत स्त्रियं प्रसंगेन देवाहयामितिद्वाभ्यां ऋषभायती पुरुषवदाचरंतीं मम मायां वित्तादिप्रदं पतिं मन्यते स्त्रीसंगतः अंतकाले स्त्रीध्यानेन स्त्रीत्वं प्राप्तो जीवः ४१ ४२ तामपत्यादिरूपं मृत्युं जानीयात् मृगयोर्लुब्धकस्य गायनमनुकूलत्वेन प्रतीयमानमपि यथा मृगस्य मृत्युः ४३ तदेवं जीवस्य संसृतिः प्रपंचिता तत्र च तस्य कर्मवशेन लोकात् लो[कांतर]गमने जन्ममरणे चोक्ते तत्रैवं शंक्यते तत्र व्यापकस्य कथं लोकात् लोकांतरगमनं नित्यस्य च कथं जन्ममरणे भोगे कर्मत्वेव सति जन्ममरणे चेष्यते तत्र अतः पुनरपि तस्य कर्मसंभव इति लोकांतरगमनं कर्मवशाद्भवतीत्याह देहेन जीवस्योपाधितया भूतेन जातेन लिंगदेहेन लोकात् रमनुव्रजन्नविरतं एव भोगं करोतीति कर्मणामस्मात्प्रतिकूलजन्मसंभवमाह ४४ जीवस्योपाधिः लिंगदेहः अ

योषयाति शनैर्माया योषिद्देवविनिर्मिता तमीक्षेतात्मनो मृत्युं तृणैः कूपमिवावृतं ४१ यां मन्यते पतिं मोहान्मन्मायामृषभायतीं स्त्रीत्वं स्त्रीसंगतः प्राप्तो वित्तापत्यगृहप्रदं ४२ तामात्मनो विजानीयात्पत्यपत्यगृहात्मकं दैवोपसादितं मृत्युं मृगयोर्गायनं यथा ४३ देहेन जीवभूतेन लोकाल्लोकमनुव्रजन् भुंजान एव कर्माणि करोत्यविरतं पुमान् ४४ जीवस्यानुगतो देहो भूतेंद्रियमनोमयः तन्निरोधोस्य मरणमाविर्भावस्तु संभवः ४५ द्रव्योपलब्धिस्थानस्य द्रव्येक्षायोग्यता यदा तत्पंचत्वमहंमानादुत्पत्तिर्द्रव्यदर्शनं ४६ यथाक्ष्णोर्द्रव्यावयवदर्शनायोग्यता यदा तदैव चक्षुषो द्रष्टुर्द्रष्टृत्वायोग्यतानयोः ४८ राम ॥ ॥

स्यात्मनो मृत्युं तृणैः कूपमिवावृतं ४१ यां मन्यते पतिं मोहान्मन्मायाविकारो देहः भोगायतनं तस्य निरोधः कार्यायोग्यता इति जीवस्य मरणमुच्यते आविर्भावस्तु संभवो जन्मोच्यते एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति ४५ द्रव्योपलब्धिस्थानस्य नेत्रगोलकादेः द्रव्येक्षायां रूपादिदर्शने काचकामलादिदोषेणायद्रष्टृयोग्यता तदैव चक्षुर्द्रष्टुरिन्द्रियस्याप्ययोग्यता अनयोः स्थानवत्तद्गोचरायोग्यता तदेव द्रष्टुर्जीवस्य द्रष्टृत्वायोग्यता एवं स्थूलदेहवैकल्ये लिंगदेहस्यैव कल्पे तदेव जीवस्य मरणं शरीरादपसर्पणं न स्वत इत्यर्थः ४६ क्वचिदयमेकः श्लोकाधिकः पठ्यते तत्रायमर्थः द्रव्योपलब्धिस्थानस्य स्थूलशरीरस्य द्रव्येक्षायां यदा योग्यता तत्पंचत्वं मरणं अहंमानादिदमेवाहमित्यभिमानेन द्रव्यस्य स्थूलशरीरस्य दर्शनमुत्पत्तिः आदितिर्गोलकयोः द्रव्यावयवस्य रूपादेर्दर्शनेऽयोग्यता दोषेस

= ५२ हरि राम १५

यस्मादेवं तस्मात् जीवस्य जन्ममरणादि तस्मात् मरणात् संत्रासो न कार्यः जीवनेन च कार्पण्यं एवं कार्यसंभ्रमश्च जीवस्य न तु सर्वथा
अतः संगं त्यक्त्वैकत्र जीवितमित्याह ४७ सम्यक् पश्यति विचारयतीति तया बुद्ध्या मायाविरचिते लोके कलेवरं न्यस्य अ
भिमानं त्यक्त्वा सक्तिं चरेदित्यर्थः ४८ ॥ इति श्रीभागवते तृतीये टीकायां एकत्रिंशः ॥ ३१ ॥ द्वात्रिंशे सात्त्विकी धर्मे मूर्धा गतिरुदीर्यते
तत्त्वज्ञानविहीनस्य तस्य पुनरागतिः तदेवं पापकर्मणां गतिमुक्त्वा इदानीं काम्यकर्मणां गतिमाह चतुर्भिः यो गृह ए
वावसन् स्वान् धर्मान् दोग्धि दोहमाह काममर्थं च तान् दुग्धान् धर्मान् भूयः पिपर्ति पूरयति अनुतिष्ठति १ सोऽपि भगव
द्धर्मात् पराङ्मुखः सन् शक्रातान् देवान् पितॄंश्च यजते इत्याह २ तेषां श्रद्धयाक्रान्ता मतिर्यस्य सः पि

तस्मान्न कार्यः संत्रासो न कार्पण्यं न संभ्रमः बुद्ध्वा जीवगतिं धीरो मुक्तसंगश्चरेदिह ४७ सम्यग्दर्शनया बुद्ध्या
योगवैराग्ययुक्तया। मायाविरचिते लोके चरेन्न्यस्य कलेवरं ४८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीये कापिलेयोपाख्या
ने स्वधर्मनिरूपणं नाम एकत्रिंशः ॥ ३१ ॥ कपिल उवाच ॥ अथ यो गृहमेधीयान् धर्मानेवावसन् गृहे काममर्थं च धर्मं
स्वान् दोग्धि भूयः पिपर्ति तान् स चापि भगवद्धर्मात् काममूढः पराङ्मुखः यजते क्रतुभिर्देवान् पितॄंश्च श्रद्धया
न्वितः २ तच्छ्रद्धयाक्रान्तमतिः पितृदेवव्रतः पुमान् गत्वा चान्द्रमसं लोकं सोमपाः पुनरेष्यति ३ यदा चा
हीन्द्रशय्यायां शेतेऽनन्तासनो हरिः तदा लोका लयं यान्ति त एते गृहमेधिनां ४ ये स्वधर्मान्न दुह्यन्ति धीराः
कामार्थहेतवे निःसंगा न्यस्तकर्माणः प्रशान्ताः शुद्धचेतसः ५ निवृत्तिधर्मनिरता निर्ममा निरहंकृताः
स्वधर्माख्येन सत्त्वेन परिशुद्धेन चेतसा ६ सूर्यद्वारेण ते यान्ति पुरुषं विश्वतोमुखं परावरेशं प्रकृतिमस्यो
त्पत्त्यन्तभावनं द्विपरार्धावसाने यः प्रलयो ब्रह्मणस्तु ते तावदध्यासते लोकं परस्य परचिन्तकाः ७ ॥ ॥

त्रर्थं देवार्थं व्रतं नियमो यस्य सः सोमपाः तत्र सोमं पीत्वेत्यर्थः ३ लोके तिष्ठति यावत् पुण्यं तया त्यागात्मुक्त्वा लोकानामपि
लयमाह प्रलयो भगवद्धर्मनिष्ठानां मुक्तिमेव गतिमाह त्रिभिः ४ ये त्वेवं कामार्थप्रयोजनाय स्वधर्मान् न दुह्यन्ति
निःसंगाः प्रशान्ताः स्वकार्याणि ईश्वरे समर्पितानि कर्माणि यैः ५ विश्वतोमुखं परिपूर्णं पुरुषं निवृत्तिनिष्ठा वक्रनिः सूर्यद्वारे
णानैर्मल्याः प्रयान्ति अत्र सद्यः मानः पुरुषोऽस्य आयान्मनिशक्त्या उपादानकारणं उत्पत्त्यन्तभावनं निमित्तकारणं परमेश्वर
इति द्वया हिरण्यगर्भोपासकानामपि क्रममुक्तिमाह त्रिभिः ६ परस्य हिरण्यगर्भस्य परिचिन्तकाः परमेश्वरस्य द्रष्टा

श्री० भा० टी० २२७

क्ष्मादीनिपंचभूतानिमनसेंद्रियाणिचअर्थाश्चशब्दादयः भूतादिनाहंकारएवंसादिभिः परिवृतंप्रतंब्रह्मांडंसंप्रतिहर्तुं
मिच्छुः सन अव्याकृतंनामीश्वरंपरंपराख्यंद्विपरार्धलक्षणंकाले ८ परेत्यदूरंगत्वाभगवंतंहिरण्यगर्भमनुप्रविष्टायेयोगिनः
प्रकृतंपरमानंदरूपंप्रधानमुत्कृष्टंचस्यतेनैवमहापर्यन्तेनि पूर्वेयतनस्तदागताभिमानाः तथाचश्रुतिः ब्रह्मणासहते
सर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरेपरस्यान्तेकृतात्मानः परेशान्तिपरंपदमिति वत्तुपासकास्तसाक्षादेवतेप्राप्नुवंतिनतुक्रमेणअ
नत्वेवसाक्षाद्ब्रह्मेवभजेत्याह ९ अथतस्माद्भावोपितेप्रेमणाएवंतावद्भगवद्भक्तानांनिरंतरमेवतत्प्राप्नुवंतिभगवद्भेदेनहि
रण्यगर्भोपासकानांक्रमेणमुक्तिःभेदेनोपासनेनब्रह्मादयोप्यावर्तंतेकिंउतान्येइत्याहएतत्त्रिभिः योवेदगर्भः सोपिगुणव्यति
करेणानेहवैयथाचस्यापदाधिकृतः सन प्रजायते नकेवलंसएवैकः किंतु ऋषिभिर्मरीच्यादिभिः चसहजन्मानिहेन

क्ष्मांभोनलानिलवियन्मनइंद्रियार्थभूतादिभिः परिवृतंप्रतिसंजिहीर्षुः अव्याकृतंविशतियर्हिगुणत्रया
त्माकालंपराख्यमनुभूयपरःस्वयंभूः। ८ एवंपरेत्यभगवंतमनुप्रविष्टायेयोगिनोजितमरुन्मनसोविरागाः
तेनैवसाकममृतंपुरुषंपुराणंब्रह्मप्रधानमुपयान्त्यगताभिमानाः ९ अथतंसर्वभूतानांहृत्पद्मेषुकृता
लयं श्रुतानुभावंशरणंव्रजभावेनभामिनि १० आद्यःस्थिरचराणांयोवेदगर्भःसहर्षिभिः योगीश्व
रैःकुमाराद्यैःसिद्धैर्योगप्रवर्तकैः ११ भेददृष्ट्याभिमानेननिःसंगेनापिकर्मणा कर्तृत्वात्सगुणंब्रह्मपुरु
षंपुरुषर्षभः १२ ससंसृत्यपुनःकालेकालेनेश्वरमूर्तिना जातेगुणव्यतिकरेयथापूर्वंप्रजायते १३ ऐ
श्वर्यंपारमेष्ठ्यंचतेपिधर्मविनिर्मितं निषेव्यपुनरायान्तिगुणव्यतिकरेसति १४ येत्विहासक्तमनसःकर्म
स्वश्रद्धयान्विताः कुर्वंतिप्रतिषिद्धानिनित्यान्यपिचकृत्स्नशः १५

हुः भेददृष्ट्याभिमानेनकर्तृत्वादितिचयथापूर्वत्वेहेतुः ११ निःसंगेननिष्कामेनकर्मणाकिंकृत्वाप्रजायतेअथमेपार
मेष्ठ्यमैश्वर्यंनिषेव्यपश्चात्प्रलयेसगुणंगुणाधिष्ठातारंप्रथमावतारंपुरुषं १२ संसृत्यप्राप्य १३ तेपिऋषिप्रभृतयो
स्वकर्मनिर्मितमैश्वर्यंनिषेव्य पुरुषेणसंसृत्ययथापूर्वंस्वाधिकारेणपुनरायान्तीत्यन्वयः १४ एवंब्रह्मोपासका
नामपिभेददर्शनाभिमानाभ्यामेवावृत्तिः तत्रकाम्यकर्मणांकिंवक्तव्यमितितान्निंदन्नाह षड्भिः येत्विहकर्मस्वासक्त
मनसः संतःअप्रतिषिद्धानिकाम्यानिनित्यानिचकर्माणिकृत्स्नानिकुर्वंतिश्रद्धयालोगदक्षिणेनयथाधूममार्गेणपितृ

१६ हरतिसंसारंमेधायस्य कथनीयाउरवोविक्रमायस्यतस्यमधुद्विषः कथायांविमुखाः संतोयेत्रैवर्गिकाः १७ येचाच्युत
स्यकथासुधांहित्वाशृण्वंतितेनूनंदैवेननिहताइत्यन्वयः १८ पितृलोकात्पुनःप्रजामनुप्रजादिषुश्मशा
नांतेगर्भाधानादारभ्यश्मशानांताःक्रियाःकुर्वतोयथोक्तकारिणइत्यर्थः कथंप्रजायंतेतदाह १९ ततस्तेपुन
रिमंलोकंप्रतिपतंतिविभ्रंशितउदयोभोगसाधनंयेषां २० परमेष्ठिनंपरमेश्वरंतस्यगुणानामाश्रयतेयाभक्त्यातयाभजते
चरणावेवसर्वस्वंयस्यतंतथाभजनइत्यर्थः २१ तदेवोपपादयति २२ यदास्यभक्तस्यचित्तंभगवद्गुणानुरागेणतस्मिन्नेवनि

रजसाकुंठमनसःकामात्मानोजितेंद्रियः पितॄन्यजंत्यनुदिनंगृहेष्वभिरताशयाः १६ त्रैवर्गिकास्ते
पुरुषाविमुखाहरिमेधसः कथायांकथनीयोरुविक्रमस्यमधुद्विषः १७ नूनंदैवेनविहतायेचाच्युत
कथासुधां हित्वाशृण्वंत्यसद्गाथाःपुरीषमिवविड्भुजः १८ दक्षिणेनपथार्यम्णःपितृलोकंव्रजंति
ते प्रजामनुप्रजायंतेश्मशानांतक्रियाकृतः १९ ततस्तेक्षीणसुकृताःपुनर्लोकमिमंसति पतंतिवि
वशादेवैःसद्योविभ्रंशितोदयाः २० तस्मात्त्वंसर्वभावेनभजस्वपरमेष्ठिनं तद्गुणाश्रययाभक्त्याभज
नीयपदांबुजं २१ वासुदेवेभगवतिभक्तियोगःप्रयोजितः जनयत्याशुवैराग्यंज्ञानंयद्ब्रह्मदर्शनं
२२ यदास्यचित्तमर्थेषुसमेष्विंद्रियवृत्तिभिः नविगृह्णातिवैषम्यंप्रियमप्रियमप्युत २३ सतदैवा
त्मानंनिःसंगंसमदर्शनं हेयोपादेयरहितमारूढंपदमीक्षते २४ ज्ञानमात्रंपरंब्रह्मपरमात्मेश्व
रःपुमान् दृश्यादिभिःपृथग्भावैर्भगवानेकईयते २५ एतावानेवयोगेनसमग्रेणेहयोगिनः युज्य
तेभिमतोह्यर्थोयदसंगस्तुकृत्स्नशः २६

श्चलंसदिंद्रियवृत्तिभिःवैषम्यमर्थेषुनगृह्णाति २३ तदैवात्मानंस्वप्रकाशमीक्षते कथंभूतंसमंचतद्दर्शनंचतत्
अतोनिःसंगंसंगाख्यवैषम्यभवनान्निःसंगत्वेहेतुर्हेयोपादेयरहितंततएव अतःपदेव्यवसितंप्राप्तंपरमानंदोह
मितिनिश्चयेप्राप्तमित्यर्थः समेष्वर्थेष्वपि तदेवब्रह्म दर्शयति २४ ज्ञानमात्रमेवपरंब्रह्मादिशब्दैःप्रसिद्धे
दृश्यादिभिः दृश्यद्रष्टृकरणादिभेदेनप्रकाशमानोपिज्ञानमात्रत्वेनसाम्येस्थितइत्यर्थः नत्वज्ञानमात्रस्यात्मनःस्वरूपता
तु नित्याप्राप्तमेवनिर्विकल्पमनेकसाधनसाध्येनयोगेनप्राप्यतेतदाह २५ युज्यतेप्राप्यतेप्रपंचसंगराहित्यंयोगफ
लमित्यर्थः ननुकथंप्रपंचादिप्रतीतिः प्रपंचोपाधिरहितंप्रकाशते प्रतीतेर्भ्रांतत्वादित्याह २६ ॥ ॥

श्री० भा० तृ० टी० १११

पराचीनैः पराङ्मुखैः शब्दादिधर्मा यस्य तेनार्थरूपेण ज्ञानरूपं निर्गुणं ब्रह्मैव भाति न त्वर्थः पृथगस्तीत्यर्थः अर्थरूपप्र
स्तमेवोदाहरन्दर्शयति २७ अहंरूपः अहंकारः स च जीवस्यैव वपुरंडं त्रिवृत् त्रिगुणात्मकः पुनश्च भूतरूपेण पंचवि
धः इंद्रियरूपेणैकादशविधि स्वराट् जीवरूपः तस्य वपुरंडं जगत् वतीयतो येभ्यः महदादिभिस्तथावभाति न तु त
त्त्वतः किमित्येवेनं प्रत्येननाह २८ एतद्ब्रह्म उक्तं सर्वत्रैकत्वेन प्रत्यगात्मत्वेन संदेहपरम्भवदति २९ अनेन च ज्ञा
नयोगेन भगवानेव प्राप्यो यथा भक्तियोगेनेत्याह ३० नैर्गुण्यो ज्ञानयोगश्च मन्निष्ठो भक्तिलक्षणश्च योयो
गः तयोर्द्वयोरप्येक एवार्थः प्रयोजनं कोसौ भगवच्छब्दः उपलक्षणं ज्ञापको यस्य तदुक्तं गीतासु तेषामेवेति
मामेव सर्वभूतेषु भक्तिं लभते परामिति न तु ज्ञानयोगस्यात्मलाभः फलं शास्त्रेणावगम्यते भक्तियोगस्य तु भजनीयेश्व

ज्ञानमेकं पराचीनैरिंद्रियैर्ब्रह्म निर्गुणं अवभात्यर्थरूपेण भ्रांत्या शब्दादिधर्मिणा २७ यथा महाना
हंरूपस्त्रिवृत्पंचविधः स्वराट् एकादशविधस्तस्य वपुरंडं जगद्यतः २८ एतद्वै श्रद्धया भक्त्या योगाभ्या
सेन नित्यशः समाहितात्मा निःसंगो विरक्त्या परिपश्यति २९ इत्येतत्कथितं गुर्वि ज्ञानं तद्ब्रह्मदर्श
नं येनानुबुद्ध्यते तत्त्वं प्रकृतेः पुरुषस्य च ३० ज्ञानयोगश्च मन्निष्ठो नैर्गुण्यो भक्तिलक्षणः द्वयोरप्ये
क एवार्थो भगवच्छब्दलक्षणः ३१ यथेंद्रियैः पृथग्द्वारैरर्थो बहुगुणाश्रयः एको नानेयते तद्वद्भ
गवान् शास्त्रवर्त्मभिः ३२ क्रियया क्रतुभिर्दानैस्तपःस्वाध्यायमर्षणैः आत्मेंद्रियजयेनापि
संन्यासेन च कर्मणां ३३ योगेन विविधांगेन भक्तियोगेन चैव हि धर्मेणोभयचिह्नेन यः प्रवृत्ति
मान् ३४ आत्मतत्त्वावबोधेन वैराग्येण दृढेन च ईयते भगवानेभिः सगुणो निर्गुणः स्वदृक् ३५ ॥

रशास्त्रैः उक्तं तयोरेकार्थत्वमित्याशंक्य दृष्टान्तेनोपपादयति ३२ यथा बहूनां रूपरसादीनां गुणानामाश्रयो गु
डक्षीरादिभिः एक एवार्थो मार्गभेदः पृथक्त्रिभिरिंद्रियैर्नाना प्रतीयते चक्षुषा शुक्लं इति रसनेन मधुरमिति स्पर्शेन शीत इति
तथा भगवानेव तत्तद्रूपेणावगम्यते शास्त्रमार्गैः तान्प्रपंचयति त्रिभिः ३३ क्रियया पूर्तरूपया क्रतुभिर्यागैः मर्षणं
मीमांसा आत्मेंद्रिययोर्जयेन ३३ उभयचिह्नेन सकामनिष्कामलक्षणेन तमेवाह य इति ३४ सकामधर्मप्रवृत्तिमा
नाद्यपिमितार्थः एभिर्वर्त्मभिः स्वदृक् स्वप्रकाशः तदेवं ज्ञानयोगमुपसंहृत्य तस्य च भक्तियोगेन समानार्थत्वमुक्त्वा
भक्तियोगमुपसंहरति ३५ ॥ ॥

राम
१११

चतुर्विधं त्रिगुणनिर्गुणभेदेन योऽन्तर्धावति उत्पत्तिनिधनादिकरोति ३९ अंगहेमातः उपदेशेनाधिकारिणो दर्शयति नैतदिति
स्तायपरोद्वेजकाय भिन्नाय इतरावाराय धर्मध्वजाय दम्भिकाय अधिकारिणश्चाह द्वाभ्यां एतच्छ्रवणकीर्तनपरस्यापि मम
प्राप्तिरेव फलमित्याह य इत्येषचकारः सोपि सत्पदवीमेति हि निश्चितं ३० इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीयस्कंधे द्वात्रिंशो-
३२ अथ त्रयस्त्रिंशे तु तस्यैव कपिलस्योपदेशतः ज्ञानलाभेन तन्मातुर्जीवन्मुक्तिरुदीर्यते विस्रस्तं मोहरूपं पटलमावर

प्रावोचं भक्तियोगस्य स्वरूपं ते चतुर्विधं कालस्य चाव्यक्तगतेर्योऽन्तर्धावति जंतुषु ३९ जीवस्य संसृती
र्बह्वीरविद्याकर्मनिर्मिताः यास्वंग प्रविशन्नात्मा न वेद गतिमात्मनः ४० नैतत्खलायोपदिशेन्नावि
नीताय कर्हिचित् न स्तब्धाय न भिन्नाय नैव धर्मध्वजाय च ४१ न लोलुपायोपदिशेन्न गृहारूढचेतसे
नाभक्ताय च मे जातु न मद्भक्तद्विषामपि ४२ श्रद्दधानाय भक्ताय विनीतायानसूयवे भूतेषु कृतमैत्रा
य शुश्रूषाभिरताय च बहिर्जातविरागाय शांतचित्ताय दीयतां निर्मत्सराय शुचये यस्याहं प्रेयसां प्रियः
४३ य इदं शृणुयादंब श्रद्धया पुरुषः सकृत् यो वाभिधत्ते मच्चित्तः स ह्येति पदवीं च मे ४४ इति श्रीभा
गवते तृतीयस्कंधे द्वात्रिंशोऽध्यायः ३२ मैत्रेय उवाच एवं निशम्य कपिलस्य वचो जनित्री सा कर्द
मस्य दयिता किल देवहूतिः विस्रस्तमोहपटला तमभिप्रणम्य तुष्टाव तत्त्वविषयांकितसिद्धिभू
मिं १ देवहूतिरुवाच अथाप्यजोऽन्तःसलिले शयानं भूतेन्द्रियार्थात्ममयं वपुस्ते गुणप्रवाहं सद
शेषबीजं दध्यौ स्वयं यज्जठराब्जजातः २

णं यस्याः तत्त्वान्येव विषयः तेषामंकिता सिद्धिः साक्षात्कारं यस्य भूमिं देवं संप्रवर्तकं १ अथापीति वाक्यं नरपुन्नो
पि च वपुः केवलं दध्यौ न तु दृष्टवान् स च स्वयं यस्य तव जठराब्जजातः स भवानेव विश्वस्य सर्गादि विधत्ते न
तु तत्सर्गादिकर्तृकं कश्चिदस्ति एवंभूतस्त्वमेव नाथः अजठरे इत्यत इति त्रयाणामन्वयः कथंभूतं वपुः स
लिले न च हेतुः अन्तः सलिले शयानं कीदृशं भूतानि चेन्द्रियाणि चार्थाश्च शब्दादयः आत्मा च मयः एतन्मयं प
रब्रह्मसितार्थः अतः गुणानां प्रवाहो यस्मिंस्तत् अतः अशेषस्य कार्यकारणस्य बीजं कारणं २॥ ॥

श्री॰
भा॰नृ॰
टी॰
११३

कथंभूतो भगवान्सर्गादि वितथत्ते गुणप्रवाहरूपेण विभक्तं वीर्यं शक्तिर्येन सः शक्तिद्वारेण वितथत्तेन साक्षादित्यर्थः
यतः अनीहो तर्हि कथं नियोगः शक्तिद्वारेणापि कथं सर्गादि विधत्ते अवितथाभिसंधिः सत्यसंकल्पः किमर्थं विध
त्ते आत्मनो जीवानामीश्वरः जीवानां भोगार्थमित्यर्थः [illegible] कथमेक एव विविधान् भोगान् विदध्यात् अतर्क्याः
सहस्रमपरिमिताः शक्तयो यस्य ३ किं त्वया अस्मद्यस्योदरे एतद्विश्वमासीत् स त्वं मया जठरेण कथं धृतः
न त्वाश्चर्यमपि विश्वमेतद्व्याप्तं तत्राह वटपत्रे निःशेषं पादाङ्गुष्ठं पिबतीत्यङ्घ्रिपानः इदमपि शिशुत्वेन तद्देवमाये
निभवः ४ कथं वा नन्विमया प्रस्ताव तत्र जठरे धृतः किं तवात्रार्थं अवताराधिक्यावाविर्भूतोसीत्याह त्वं देहतंत्र
त्वः स्वीकृतमूर्तिः निरसितुं पापानां इष्टानां निदेशभाजां अस्माकं च विभूतये सशङ्क्ये आत्मपथोपलब्धये ज्ञानमार्गप्र

सएव विश्वस्य भवान्विधत्ते गुणप्रवाहेण विभक्तवीर्यः सर्गाद्यनीहोऽवितथाभिसंधिरात्मेश्वरोऽतर्क्यस
हस्रशक्तिः २ सत्वं भृतो मे जठरेण नाथ कथं नु यस्योदर एतदासीत् विश्वं युगान्ते वटपत्र एकः शेते स्म
मायाशिशुरंघ्रिपानः ३ त्वं देहतंत्रः प्रशमाय पाप्मनां निदेशभाजां च विभो विभूतये यथावतारास्त
व सूकरादयस्तथायमप्यात्मपथोपलब्धये ४ यन्नामधेयश्रवणानुकीर्तनाद्यत्प्रह्वणाद्यत्स्मरणा
दपि क्वचित् श्वादोपि सद्यः सवनाय कल्पते कुतः पुनस्ते भगवन्नु दर्शनात् ५ अहो बत श्वपचोतो गरीया
न्यज्जिह्वाग्रे वर्तते नाम तुभ्यं तेपुस्तपस्ते जुहुवुः सस्नुरार्या ब्रह्मानूचुर्नाम गृणन्ति ये ते ७॥ ॥

दर्शनाय पुनस्त्वद्दर्शनात् कृतार्थोसीति जठरे धृतः कैमुत्यन्यायेनाह ५ यन्नामधेयस्य श्रवणमनुकीर्तनं च तत्प्र
स्मात् श्वादिश्वादपि श्वानमत्तीति श्वादः सोपि सवनाय सोमयागाय कल्पते योग्यो भवति अनेन पूज्यत्वं लक्ष्यते
तद्रूपापदइति ६ अहो बत अस्याश्चर्यं यस्य जिह्वाग्रे तव नाम वर्तते स श्वपचोप्यतः अस्माद्देवहूतेः गरीयान् पूज्य इत्या
ह हेतोः वर्तते अनेनैव अतः इत्याह तप एव तपस्तेपुः कृतवन्तः जुहुवुः होमं कृतवन्तः सस्नुः तीर्थेषु स्ना
ताः आर्याः सदाचारवन्तः ब्रह्म वेदमनूचुः अधीतवन्तः त्वन्नामकीर्तनेन यस्मात् तेषां तदनुष्ठानं न श्रूयत इत्यर्थः यद्वा
जन्मान्तरे तैस्तपआदि सर्वं कृतमिति त्वन्नामकीर्तनेन महाभाग्योदयादवगम्यत इत्यर्थः ७॥ ॥ ॥ राम॰
११३

प्रसन्नकुंतोन्नविप्रस्यादेनेआत्मविमनसिसंविभाव्यसंविनेवेदोगर्भोयस्यसः ८ अविक्लवयागंभीरयावाचा ९ स्वसेवो
नमेमयोदितेनआस्थितेनानुष्ठितेनयशेकाष्ठांजीवन्मुक्तिमवरोत्स्यसिप्राप्स्यसि ९ अनहितःमन्मनसविहसः ११ अत्र
मतंश्रुत्वाज्ञात: १२ सरस्वत्याआपीडेप्रवाहेशिरःस्थानेसरस्वत्यानिपातेशुद्धेनैवसंवेष्टितेबिंदुसरसिसमाहितावभूव
कथंभूतासतीसमाहितानतदाह १३ अभीक्ष्णंत्रिषवणेषुअवगाहः स्नानंतेनकपिशान् पिंगलान् स्वतएवकुटिला
न् तथात्मानंदेहंचीरणांकृशंचबिभ्रतीसतीवदनेनवकिंचिद्निर्वाच्यशोकव्याकुलंचकारेतिषष्ठेनान्वयः १४ प्र

[illegible]

तेनात्मदेहेयस्यपरमौसंशयकुंतोतस्यात्मनिसंविभावो स्वतेजसाधरणगतप्रवाहेवंदेविलेकपिलं
वेदगर्भं ८ मैत्रेयउवाच इतिनोनाभिवानेवेकपालाख्यःपरपुमान् वाचाविक्लवयेत्याहमातरंमा
तृवत्सल ९ कपिलउवाच मार्गेणानेनमातस्तेसुसेवेनोदितेनमे आस्थितेनपरांकाष्ठामचिराद्वि
रोत्स्यसि १० श्रद्धत्स्वैतन्मतंमह्यंजुष्टंयद्ब्रह्मवादिभिः येनमामभयंयायामृत्युमृच्छंत्यतद्विदः ११ मैत्रेय
उवाच ११ इतिप्रदर्श्यभगवानसतीमात्मनोगतिं स्वमात्राब्रह्मवादिन्याकपिलोनुमतोययौ १२ सावा
पितनयोक्तेनयोगादेशेनयोगयुक् तस्मिन्नाश्रमआपीडेसरस्वत्याःसमाहिता १३ अभीक्ष्णावगाहक
पिशान्जटिलान्कुटिलालकान् आत्मानंचोग्रतपसाबिभ्रतीचीरिणंकृशं १४ प्रजापतेःकर्दमस्य
तपोयोगविजृंभितं स्वगार्हस्थ्यमनौपम्यंप्रार्थ्यंवैमानिकैरपि १५ पयःफेननिभाःशय्यादांतरुक्म
परिच्छदाः आसनानिचहैमानिसुस्पर्शास्तरणानिच १६ स्वच्छस्फटिककुड्येषुमहामारकतेषुच र
त्नप्रदीपाआभांतिललनारत्नसंयुताः १७ गृहोद्यानंकुसुमितैरम्यंबहुमरद्रुमैः कूजद्विहंगमिथुनंगा
यन्मत्तमधुव्रतं १८ यत्रप्रविष्टमात्मानंविबुधानुचराजगुः वाप्यामुत्पलगंधिन्यांकर्दमेनोपलालितं १९

[illegible]

जापतेःकर्दमस्यतपोयोगाभ्यामतिप्रार्थितंस्वगार्हस्थ्यंहित्वापुत्र तेस्वरविहान्तरासती १५ यत्रगृहस्याहीरकोणानिभा
मुक्ताश्राः प्रा यथाआस्तरणानिभांतिदंतवरिनामचरकावस्त्राणिमयिपरिकराः आसनानिपीठादीनिसुस्पर्शान्यास्तर
णानियेषु १६ बहुरम्यं १८ यत्रोद्यानेप्रविष्टमात्मानंदेवहूतिरिति १९ इदंस्त्रीणामपिईप्सिततमंश्रमामिहतमेव
न् हित्वाआभिमानेन्यत्रारूढयोगस्यदुःसहत्वमाह २० नहवत्सेव २१ ॥
॥

श्री. भा.तृ. टी. २९६

निःस्पृहानिर्वासनावत्साविदुरः २२ कपिलःसुतोयदाहतद्भगवतोरूपंध्यायतीतदात्मानंविश्वतोमुखंसर्वगतंध्याय
तीब्रह्मण्येवस्थितमतिर्बभूवेतिद्वितीयेनान्वयः २३ केनध्यायतीविशुद्धेनमनसाविशुद्धेःकारणान्याह भक्तिप्रवाह
रूपेणयोगेनयुक्तानुष्ठानेनज्ञानेनैवयुक्तानुष्ठानेवबुद्धिमासूत्रके युक्ताहारविहारस्ययुक्तचेष्टस्यकर्मसु युक्तस्वप्ना
वबोधस्ययोगोभवतिदुःखहेति ब्रह्महेतुनाब्रह्मस्वत्वाधिदर्वा २४ विश्वतोमुखत्वेहेतुः स्वानुभूत्याप्रकाशेनतिरो
भूतेमायागुणैर्विशेषणैःपरिच्छेदोयस्य २५ कथंभूतेब्रह्मणिजीवानांसंश्रयेभगवतितस्याजीवंप्रतिमाह सार्धैः
त्रिभिः नदावतिवृत्ताः जीवापत्तिर्जीवभावोयस्यास्तस्याभावस्तत्वेनस्याद्विगतक्लेशाप्ताप्तनिहितस्त्वात्मानेजीवेन

तमेवध्यायतीदेवमपत्यंकपिलंहरिं बभूवाचिरतोवत्सानिःस्पृहानादृशोगृहे २२ ध्यायतीभगवद्रूपं
यदाहध्यानगोचरं सुतंप्रसन्नवदनंसमस्तव्यस्तचिंतया २३ भक्तिप्रवाहयोगेनवैराग्येणबलीयसा
युक्तानुष्ठानजातेनज्ञानेनब्रह्महेतुना २४ विशुद्धेनतदात्मानमात्मनाविश्वतोमुखं स्वानुभूत्यातिरो
भूतमायागुणविशेषणं २५ ब्रह्मण्यवस्थितमतिर्भगवत्यात्मसंश्रये निवृत्तिजीवापत्तित्वात्क्षीणा
क्लेशाप्तनिर्वृतिः २६ नित्यारूढसमाधित्वात्परावृत्तगुणभ्रमात् नसंस्मारतदात्मानंस्वप्नदृष्टमिवोत्थि
तः २७ तद्देहःपरतःपोषोप्यकृशश्चाध्यसंभवात् बभौमलैरवच्छन्नैःसधूमइवपावकः २८ स्वांगंत
पोयोगमयंमुक्तकेशंगतांबरं दैवगुप्तंनबुबुधेवासुदेवप्रविष्टधीः २९ एवंसाकपिलोक्तेनमार्गेणाचिर
तःपरं आत्मानंब्रह्मनिर्वाणंभगवंतमवापह ३० तद्वीरासीत्पुण्यतमंक्षेत्रंत्रैलोक्यविश्रुतं नाम्नासि
द्धपदंयत्रसासंसिद्धिमुपेयुषी ३१ तस्यास्तद्योगविधुतमार्त्यंमर्त्यमभूत्सरित् स्रोतसांप्रवरासौम्यसिद्धि

संसारेऽन्वयः ननुतथापिगुणानांविद्यमानत्वात्कथंप्रस्मरेत्तत्राह २६ नित्यारूढोलब्धप्रतिष्ठः समाधिर्यस्याभा
वस्तत्वेनस्मात्परावृत्तः प्रातीतोगुणनिमित्तोयस्याः सा २७ परतःपराभिरेवकर्दमस्यविद्याधरीभिः पोषणंयस्याधिर्मनो
व्यथानितदसंभवादकृशामलैरवच्छन्नापिबभौ २८ देवगुप्तंप्रारब्धकर्मणापालितंनिर्वाणंनिवृत्तक्लेशं ३१ हेसौम्यतस्यास्तत्
मर्त्यंशरीरंसरिदभूत् कथंभूतंयोगेनविधुताविलीनामर्त्यादैहिकाधातुमलायस्य कपिलोययाविस्तरेणतदेव
प्रपंचयतित्रिभिः ३२ ॥ राम ॥

राम. २९६

श्रीः
भा·तृ·
टी·
११४

समनुज्ञाप्यानुज्ञांप्राप्य ३३ दत्तमर्हणमवानिकेतनंचयस्मै ३४ उपशांत्यर्थंसमाहितोस्मिन्प्रकर
णार्थमुपसंहरति एतदिति ३५ तदेतत्पाठश्रवणफलमाह यइति ३६ सुपर्णकेतोगरु

कपिलोपिमहायोगीभगवान्पितुराश्रमात मातरंसमनुज्ञाप्यप्रागुदीचींदिशंययौ ३३
सिद्धचारणगंधर्वैर्मुनिभिश्चाप्सरोगणैः स्तूयमानःसमुद्रेणदत्तार्हणनिकेतनः ३४
आस्तेयोगंसमास्थायसांख्याचार्यैरभिष्टुतः त्रयाणामपिलोकानामुपशांत्यैःसमाहि
तः ३५ एतन्निगदितंतातयत्पृष्टोहंतवानघ कपिलस्यचसंवादोदेवहूत्याश्चपावनः
३६ यइदमनुशृणोतियोभिधत्तेकपिलमुनेर्मतमात्मयोगगुह्यं भगवतिकृतधीःसु
पर्णकेतानुपलभतेभगवत्पदारविंदम् ३७

इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधे
पारमहंस्यांसंहितायांत्रयस्त्रिंशो
ध्यायः ३३

डध्वजेउपलभनेनप्राप्नोति ३७ ॥इतिश्रीभाग…टीकायांतृतीयस्कंधेत्रयस्त्रिंशोध्यायः॥३३॥शुभं
समाप्तश्चायंतृतीयस्कंधः शुभं

११४ तृतीयस्कंधपत्राणि

3